KREKÓ
PÉTER

ÚJ,
BŐVÍTETT
KIADÁS

TÖMEGPARANOIA 2.0

ÖSSZEESKÜVÉS-ELMÉLETEK, ÁLHÍREK ÉS DEZINFORMÁCIÓ

Kezdj gyanakodni, hogyha valahol rendszeresen olyan hírt olvasol, amelynek nagyon örülsz vagy amelytől nagyon dühös leszel. Az elfogult, tényeket nem tisztelő újságírás, a dezinformáció és az álhíripar éppen az erős, elfogult vélemények kiszámíthatóságán keresztül tesz minket érzelmileg manipulálhatóvá. Ne higgy annak a forrásnak, ahonnan csak „jó", a világképedet megerősítő információkat kapsz. De annak se, amely következetesen az érzelmeid felkorbácsolására, az indulataid gerjesztésére épít. A valóság összetettebb és ellentmondásosabb annál, mint hogy mindig kielégítse az elvárásainkat, a reményeinket vagy éppen a felháborodásra való hajlamunkat, netán egyfolytában megerősítse az előzetes véleményünket.

Törődjünk bele: a valóság többnyire szürke és hétköznapi, az összeesküvés-elméletek minden drámáját nélkülözi.

Krekó Péter

Tömegparanoia 2.0

Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció

ATHENAEUM

© Krekó Péter, 2021

Minden jog fenntartva.

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000762744

Kiadta az Athenaeum Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
1086 Budapest, Dankó u. 4–8.
www.athenaeum.hu
www.facebook.com/athenaeumkiado

ISBN 978 963 543 043 7

Felelős kiadó: Dian Viktória
Felelős szerkesztő: Besze Barbara
Lektorálta: Filippov Gábor
Kézirat-előkészítő: Bardi Erzsébet
Műszaki vezető: Drótos Szilvia
Borító: Földi Andrea
Nyomdai előkészítés: Tóth Viktor

Készült a Central Dabasi Nyomda Zrt.-ben, 2021-ben
Felelős vezető: Balizs Attila vezérigazgató

Édesanyám és Édesapám emlékének,
akik nélkül ez a könyv sem születhetett volna meg

Előszó

Amikor megjelent a *Tömegparanoia* című, magyarul írt első könyvem, számomra is meglepő módon rendkívül nagy sikert ért el, toplistás lett több könyvterjesztőnél, jó értékeléseket kapott az olvasóktól, és – ismeretterjesztő kategóriában szokatlan módon – viszonylag hamar el is fogyott. Mindig félve nyitottam meg egy-egy recenziót, de újabb meglepetésemre mindegyik kedvezően értékelte és olvasásra ajánlotta a könyvet. Egy bírálat annyit jegyzett meg, hogy a könyv nagyobb elmélyülést igényel. „Bár a szövege az utca embere számára is érthetővé válik, (...) mégis nehéz, nem arra való, hogy munkába menet a tömött metrópótlón vagy az órákat késő váci vonaton olvasgassuk."[1] Egy másik olvasó pedig strandon olvasásra nem ajánlotta.

Az olvasó most egy olyan kiadást tart a kezében, mely nemcsak új, frissebb témákkal és részekkel egészült ki, de áramvonalasabb és olvasmányosabb is, mint az első. A változatlan újranyomás két okból sem jöhetett szóba. Egyrészt az álhírek és a dezinformáció témája iránt a Donald Trump győzelméhez vezető amerikai elnökválasztás óta annyira felélénkült az érdeklődés, hogy több mint két év tudományos kutatásainak

eredményeit nem hagyhattam figyelmen kívül. Másrészt azt sem tehettem meg, hogy ne írjak olyan aktuális jelenségekről, mint a koronavírus-járvány vagy a QAnon-elmélet. Az új kiadás a korábbi kötet gondolatmenetét követi, és a korábbi témák ebben a kötetben is megtalálhatóak. Belekerült ugyanakkor egy új fejezet, amely a koronavírus körüli dezinformációs univerzumot mutatja be, valamint egy utószó, amely a törzsies politikai konfliktusok álhírgerjesztő és -fenntartó potenciáljára hívja fel a figyelmet.

A tartalmi kiegészítésen túl egy keményebb fába is belevágtam a fejszémet: az új kiadás szövegét szerettem volna olvasmányosabbá, gördülékenyebbé alakítani. Ehhez kiváló emberektől kaptam segítséget, és a törekvés talán nem volt sikertelen – de ezt majd döntse el az olvasó. Azt sajnos így sem tudom ígérni, hogy ez a kötet lesz a strandok idei bestsellere.

Az összeesküvés-elméletekkel tizenkét évvel ezelőtt, 2008-ban kezdtem foglalkozni, így a kötet több mint egy évtized tapasztalataiból és kutatásaiból építkezik. Az összeesküvés-elméletek témájára véletlenül találtam rá – szöges ellentétben azzal, amit ezek a teóriák feltételeznek, nevezetesen hogy minden valamiféle előre megírt terv szerint zajlik. Az ötlet Antwerpen főutcáján született, ahol épp barátnőmmel (azóta a feleségemmel), Dettivel sétáltunk egy őszi délutánon. Antwerpen, Belgium egyik legizgalmasabb nagyvárosa többek között népes, tizennyolcezer fős – a holokauszt előtt még hetvenezres[2] –, javarészt ortodox zsidó közösségéről is híres, amelynek a város virágzó gyémántkereskedelmét köszönheti. Séta közben azon gondolkodtam, hogy a gyémántkereskedő zsidók milyen kézenfekvő célpontjai lehettek és lehetnek a különböző, a zsidók háttérhatalmi szervezkedéséről szóló összeesküvés-elméleteknek. Innen jött az ötlet, hogy ejtsem akkorra már megunt, korábbi doktori kutatási témámat, a politikai sztereotípiákat (ugye hogy nem hangzik túl érdekesnek?), és inkább valami izgalmasabbra cseréljem. Az kezdett érdekelni, hogy miért hiszünk az összeesküvés-elméletekben. Szerencsém volt, mert doktori témavezetőm, Hunyady György is támogatta a témaváltásomat és a vonatkozó kutatásaimat.

Akkoriban ez a téma még tudományos ezotériának tűnt. Társadalomtudományi szakirodalma szűkös és könnyedén áttekinthető, rendszerezhető volt, a konteók iránt pedig főképp a politikai szélsőségek és a hatalomból kiszorult csoportosulások rajongtak. A magyar közbeszédben már akkor is közkézen forogtak a szokatlan eseteket magyarázó összeesküvés-elméletek (például: a 2006. őszi zavargásokat a Gyurcsány-kormány/a Fidesz szervezte, a romagyilkosságokat a titkosszolgálatok hajtották végre stb.), ezek azonban akkor még inkább kivételnek számítottak, mint szabálynak. Az álhírek jelensége még főleg néhány marginális jelentőségű, befolyás nélküli, tudományellenes internetes oldalra korlátozódott.

Nem különösebben örülök neki, de olyan témát választottam, amely a társadalom és a politika perifériájáról időközben látványosan robbant be a centrumba – a nyugati világ egészében, és nálunk is. Ez a fejlemény ma talán még látványosabb, mint két éve volt.

Egyes mérések szerint például Amerikában a republikánus szavazók többsége meg van róla győződve, hogy a 2020-as amerikai elnökválasztást a demokraták és az áruló republiká-

nus kormányzók egymással összejátszva csalták el. És ezt még csak nem is valamiféle ellenséges nagyhatalom – Oroszország, Kína vagy Irán – dezinformációs gépezete terjeszti, pedig 2016 óta sokan figyelmeztettek erre a veszélyre. Amerika riválisainak propagandistái hátradőlhetnek otthon a fotelben, és elégedetten figyelhetik, ahogy az Amerikai Egyesült Államok választáson alulmaradt exelnöke maga győzködi az amerikaiakat és az egész világot arról, hogy az amerikai demokrácia velejéig korrupt, a választás pedig nem több üres színjátéknál.

Magyarországon a 2018-as kiadás óta még centralizáltabbá vált az államilag támogatott dezinformációs gépezet, és tovább gyengült vele szemben a független média. Ma már teljesen természetesnek vesszük, hogy egy népszerű, erős politikai irányítás alatt működő kereskedelmi televízió híradójában a nem létező „migránskaravánokkal", a saját anyját meggyilkolni akaró Soros Györggyel vagy éppen a napkrém bőrrákot okozó hatásával kapcsolatos „híreket" hallhatunk. A politikai vezetők nyilatkozataiban teljesen mindennapossá váltak a konteóhívők olyan kedvenc kifejezései, mint a „háttérhatalom" vagy a „mélyállam", miközben minden, a politikai vezetéssel szemben kritikus vélemény vagy intézkedés mögött egy magyar–amerikai üzletember és az általa irányított „hálózat" árnyékos hatalma sejlik fel. A korábban Magyarország ellen „saját jogán" konspiráló Brüsszel mára lefokozódott, és Soros György tehetetlen bábjává vált. Nemcsak a médiagépezet vált egyre központosítottabbá, de az összeesküvéselmélet-gyártás és maga az elmesélt történet is. A koronavírus-járvány kapcsán pedig bebizonyosodott, hogy az összeesküvés-elméletek hatása messze túlnyúlik a politika világán.

Mindez olyan világtrendbe ágyazódik, amelyben a dezinformáció egyre inkább történelemformáló szerepre tesz szert. És bár ez nem tekinthető új jelenségnek, a második világháború utáni nyugati demokratikus világ jelentős része sokáig abban az illúzióban élhetett, hogy a veszélyes hazugságok révén mozgósító politika már a múlté, hiszen a tudomány, a jogállami intézmények, a versengő politikai szereplők és a szabad sajtó képesek megakadályozni, hogy a közbeszéd tartósan teljesen elrugaszkodjon a tényektől.

Ma egyre több példa bizonyítja ennek ellenkezőjét. Az orosz-ukrán háború kitörésében és a Krím félsziget Oroszország által történt bekebelezésében a dezinformációnak központi szerepe volt. A 2016-os amerikai elnökválasztásban vagy éppen a brexitnépszavazásban az álhírkampányok akár döntő szerepet is játszhattak – bár ezt sem minden kétséget kizáróan igazolni, sem cáfolni nem lehet. A koronavírus tagadása és relativizálása mindeközben egyre több emberéletet követel, hiszen a lényege épp az, hogy megkérdőjelezi a vírus terjedését akadályozó óvintézkedések (például a maszkviselés) szükségességét. Az oltásellenes mozgalomnak „köszönhetjük", hogy olyan betegségek, mint a kanyaró, hosszú szünet után újra megjelentek Európában. Vagy hogy távolabbi példával éljünk: Mianmarban a rohingyák elleni tömeges agressziót – egyesek szerint népirtást – részben a Facebookon terjesztett, uszító álhírek indították be.

Mindenki szeret álhírekről, összeesküvés-elméletekről és általában más emberek butaságáról olvasni – minél butábbnak tűnnek ugyanis mások, annál okosabbnak tűnünk mi magunk. Ezt a pszichológiai szempontból lényeglátó gondo-

latot Hanula Zsolt, az index.hu korábbi és a telex.hu jelenlegi kiváló újságírója fogalmazta meg, amikor vendégelőadóként vett részt az egyik egyetemi szemináriumomon. És bár ezt az igényt nagyon könnyű kiszolgálni, ez a kötet egyáltalán nem erre törekszik. Sokkal inkább amellett érvel, hogy az álhírekkel szemben senki sem védtelen. Bármennyire iskolázott és okos legyen valaki (beleértve a kedves olvasót is), szinte biztos, hogy életében többször is felült már álhíreknek, manipulált és torzított információknak (ez alól egyébként a szerző sem kivétel). Szinte biztos, hogy élnek olyan elméletek a fejében, amelyekre semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezik, mégis a legtermészetesebb módon fogadja el azokat megkérdőjelezhetetlen igazságként.

Az emberi megismerés tökéletlen, mégis bizonyosságra törekszik. Görcsösen kapaszkodunk a legmegalapozatlanabb információba is, mert a rossz magyarázat is megnyugtatóbb, mint a megmagyarázhatatlan. Az álhírek és összeesküvés-elméletek segítségével teremtett világ sokszor hatékonyabban kiszolgálja a meggyőződésünket, vonzóbb, izgalmasabb és kényelmesebb is, mint a valóság. Az erős elfogultságok mindannyiunkat befolyásolhatóvá és manipulálhatóvá tesznek – még ha nem azonos mértékben is.

A kötet szociálpszichológiai megközelítésének éppen ez a lényege: az álhírekben és az összeesküvés-elméletekben való hit nem feltétlenül jelent egyet a szélsőségességgel, az ostobasággal vagy az őrültséggel. „Normális" jelenségről van szó, amely mögött olyan hétköznapi, mindenkire jellemző pszichológiai mechanizmusok állnak, mint magyarázatkeresés, a felszínes információfeldolgozás, az elfogult, prekoncepciókat igazolni

igyekvő gondolkodás vagy a többség véleményéhez való igazodás. Az emberek sokszor egyenesen vágynak rá, hogy becsapják őket – olyan információkkal, amelyek jólesően megerősítik eleve meglévő nézeteiket.

Nehezíti a dolgunkat, hogy sok esetben nem könnyű meghúzni a határt a tények és a képzelet között. Ez a kötet következetesen arra a romantikus, pozitivista előfeltevésre épül, hogy ez elméletben igenis lehetséges: vagyis hogy létezik tényszerű valóság, amelynek ellentéte pedig nem lehet ugyanúgy tényszerű. Ha komolyan vesszük a tények fogalmát, nem létezhetnek „alternatív tények". Ehhez képest számos olyan esetet fogok bemutatni ebben a könyvben, amikor a tényekkel ellenkező gondolatoknak (például hogy „nem az ember okozza a globális felmelegedést", „a koronavírus csak kitaláció") is lehet, és sokszor van is szubjektív igazságuk, ez pedig olykor választásokat dönthet el, és történelmet formálhat. Ha egy eszmében sokan hisznek, attól az még nem válik valóságossá, mégis hatni fog a világra.

„Nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél." Jól hangzó népi bölcsesség, amely ugyanakkor nemcsak hogy nem igaz, de még kártékony is, hiszen minden körülmények között hitelesíti a rosszindulatú híreszteléseket. Szél nélkül is zöröghet ugyanis a haraszt – leginkább akkor, ha zörgetik. Az álhír, a dezinformáció mindenféle ténybeli alap nélkül is lehet hatásos – akkor is, ha még csak nem is életszerű. Mennyire hihető például az a történet, amely szerint Trump elnök ellen olyan magas rangú állami bürokraták szervezkednek, akik gyerekeket áldoznak sátánista szertartásokon, akiknek az agyalapi

mirigyéből kivont hormonokkal kábítják magukat? A republikánus szavazók több mint egyharmada, illetve két, frissen megválasztott kongresszusi képviselő szerint teljesen az. Nem túl valószínű ugyanakkor, hogy ennek az állításnak lenne bármi „igazságmagva".

Az igazság és a képzelet szétválasztása persze nem mindig könnyű. Nehéz megvonni a határt a társadalmaink alapját képező és az emberi együttműködést lehetővé tévő mítoszok, illetve a konteók és az álhírek között is. A *Homo sapiens*t többek között az emelte ki az állatvilágból, hogy képes a valóságban nem létező dolgokat kitalálni.[3] Fontos különbség van ugyanakkor a mítosz és a sima hazugság között: a mítosz nem hordozza a tényszerűség ígéretét, míg a hazugság igen. E kötet pedig elsősorban ez utóbbival, az intézményesített hazugsággal foglalkozik.

Ezen belül is azokkal a hazugságokkal, amelyek széles körben elterjedtek és jelentős hatást fejtenek ki, akárkik terjesszék is azokat. A romanticizáló értelmezés szerint az összeesküvés-elméletek mindig a „vesztesek" eszközei a hatalmasokkal szemben. A valóságban azonban az összeesküvés-elméletek távolról sem mindig „alulról" jönnek. Sokszor „felülről" gerjesztik őket, és fontos tömegmanipulációs eszközként szolgálhatnak tekintélyelvű, populista vezetők, államok, népszerű celebek vagy nagyvállalatok kezében. A *post-truth* konjuktúrájának egyszerre két fő oka van. Egyrészt a kereslet magas szintje, vagyis a dezinformációban lefestett világ elfogadására irányuló igény. A másik oldalon pedig az egyre erősödő kínálat,

vagyis a különféle politikai szereplők, vállalatok vagy éppen államok fokozódó aktivitása az ilyen elméletek terjesztésében. Ez a könyv mindkét oldalt igyekszik megvilágítani, azt a kérdést is szem előtt tartva, hogy kell-e, lehet-e tenni valamit a dezinformációs dömpinggel szemben.

Az előző kiadás óta annyival is „bölcsebb" lettem, hogy közszereplőként a korábbiaknál élénkebben tapasztalhattam meg a saját bőrömön, milyen érzés összeesküvés-elméletek és álhírek céltáblájává válni. A dezinformáció kutatója az utóbbi években több esetben is a dezinformáció tárgya lett. Ez persze nem saját érdemem, inkább a paranoid politikai kultúra elburjánzásának tünete. Némi jelenlét a nyilvánosságban vagy egy-két külföldi nyilatkozat ma elég hozzá, hogy létező és nem létező információkból olyan izgalmas történetet kanyarintsanak az ember köré a jóakarói, amelytől aztán ő maga is tövig rágja a körmét. Állítólag részt vettem például a „Soros Terv 2.0" megalkotásában, sok titkosszolgálattal kapcsolatot ápolok, sőt „Krekó-stratégia" néven saját, nem létező dokumentumot is jegyzek. Egy barátom elismerően mondta az egyik, rólam szóló cikk elolvasása után, hogy ezek szerint olyan az életem, mint egy puha fedeles kémregény főszereplőjéé.

A könyv első kiadása soha nem készült volna el az Athenaeum Kiadó munkatársainak szelíd, de kitartó biztatása és a kiadó agresszív marketingkampánya nélkül. A könyv megírásának hajrájában egyszerre hatott rám ösztönzően a szerkesztők türelmes támogatása, illetve ezzel teljes kontrasztban az a rémisztő élmény, amikor utcai hirdetőplakátokon láttam

magam szembejönni a könyvem társaságában – amelynek kéziratát épp akkor próbáltam véglegesíteni. Az első kiadás elkészítésében és jó fogadtatásában Peiker Éva, Szabó Tibor Benjámin és Szpisják Blanka segített sokat.

A második kiadás elkészültének – reményeim szerint – kevésbé drámai folyamatában, a szöveg gondozásában és fejlesztésében ketten nyújtottak nélkülözhetetlen segítséget: Besze Barbara, az Athenaeum Kiadó főszerkesztője, illetve Filippov Gábor politológus-történész, akik nagyon különböző perspektívából, de éles szemmel szúrták ki és segítettek orvosolni a kézirat formai és tartalmi hiányosságait. Aki az első kiadásban sokallotta a főként forráshivatkozásokat tartalmazó végjegyzeteket, az részben őket hibáztathatja ezek további szaporodásáért. A könyvet nyilván sok irányból lehet majd bírálni, de azt egyik kritikusom sem vetheti majd a szememre, hogy megalapozatlanul handabandázom.

Barbara nemcsak bátorított, de türelmesen és értő kézzel javította is a szöveget, ezzel nagyban hozzájárulva az olvasói élmény javításához. Filippov Gábor barátom időt és erőfeszítést nem kímélve, elképesztő precizitással és zsonglőri ügyességgel gondozta a kéziratot – és nem mellesleg új szempontokat vetett fel, ötleteket adott, provokált. A közös munka nemcsak a szövegen fejlesztett sokat, de izgalmas szellemi kaland is volt, sok jó vitával, néha egy-egy szóról is. Gábor néha órákon át győzködött, hogy szabaduljak meg egy-egy leegyszerűsítőnek vagy felszínesnek ítélt következtetésemtől. Ebben hol sikerrel járt, hol nem (többnyire igen). Mindenesetre a szövegben hagyott, makacsul kategorikus megállapításokért, például a

„posztmodern diktatúra" kifejezés iránti, olthatatlannak bizonyult rajongásomért, vagy a nehezen olvasható részekért az olvasók egyedül engem okolhatnak.

Köszönettel tartozom továbbá kollégáimnak a Political Capitalnél, különös tekintettel Juhász Attilára, Győri Lórántra, Szicherle Patrikra, illetve az ELTE PPK Szociálpszichológia Tanszékének (különös tekintettel Kende Annára és Faragó Laurára), amiért közös kutatásokkal és együtt gondolkodással inspiráltak.

Nagyon hálás vagyok Dettinek, a feleségemnek, hogy mindent megtett azért, hogy a szöveg második kiadása elkészülhessen – érzelmi támogatással, hasznos és jó ötletekkel, bátorítással egyaránt. Nővérem, Jutka és sógorom, Gergő is megtapasztalhatták, hogy a család néha milyen szomorú kötelezettségeket ró az emberre. Ők ugyanis nem csupán elolvasták a könyvet és eljöttek a bemutatójára, de családtagok és barátok körében is terjesztették a kötetet. Az első kiadásra sok barátom adott biztató visszajelzést vagy hasznos kritikát, melyekért mind hálás vagyok.

Apa, már megint az új kanalas könyvön dolgozol?! – kérdezte Márk fiam és Sári lányom többször is, miközben a billentyűzetet püfölтem – általában jóval tovább, mint azt a türelmük engedte. Többször ültek mellém és „segítettek" a gépelésben, vagy éppen a szobában rohangálással, a kanapén ugrálással diktálták az írás ritmusát. A velük töltött időből a második kiadás befejezéséhez is sok időt meríthettem. Versenyben voltunk, de a kézirat leadásakor még nem tudom, hogy sikerül-e

SOMOGYI KÖNYVTÁR
96715
1881

a könyvet hosszabbra írnom, mint Márk egyik kedvenc, „Családi vakáció lakókocsival" nevű legójának 275 oldalas útmutatója. Kifejezetten hálás vagyok továbbá Földi Andreának, aki megálmodta és megalkotta az ikonikus „kanalas" borítót, amelyért nem csak a gyerekek rajonganak.

Elmondhatatlanul sokat köszönhetek továbbá édesanyámnak, Ildikónak és édesapámnak, Bélának, amiért mindig is hittek bennem és bátorítottak. Tőlük sajátítottam el többek között a tudás tiszteletét, a józan gondolkodás és a kételkedés képességét is – vagy legalábbis az erre való törekvést. Ezt a könyvet már egyikük sem tudja elolvasni, de ami érték ebben az írásban van, az leginkább nekik köszönhető.

1. Miről beszélünk? Post-truth world, álhírek, összeesküvés-elméletek, dezinformáció

Túl a tényeken

Post-truth. Ez a kifejezés lett 2016 szava az *Oxford Dictionaries* szerint. Az indoklás szerint azért, mert az uniós tagságról szóló brit népszavazás (brexit) és a Donald Trump győzelmét hozó amerikai választás kapcsán egyre többen kezdték használni a közbeszédben ezt a kifejezést – különösen politikai kontextusban: *post-truth politics* (valóság utáni politika). A szókapcsolat olyan helyzetre utal, amelyben az érzelmek és a szubjektív hiedelmek nagyobb szerepet játszanak, mint maguk a tények.

A kifejezés nem teljesen új. Ebben az értelemben először Steve Tesich szerb-amerikai drámaíró használta egy 1992-es esszéjében, a *The Nation* magazinban, ahol az Irán-kontra ügy[4] és az öbölháború eseményeinek amerikai fogadtatására utalva úgy nyilatkozott: „Mi mint szabad emberek, szabadon döntöttünk úgy, hogy valamiféle igazság utáni világban akarunk élni."[5]

Ez az idézet pontosan ragadja meg annak a kollektív, önkéntes agymosásnak[6] a lényegét, amelyről ez a könyv szól, és ami a nyugati, fejlett és javarészt demokratikus társadalmakban manapság zajlik: Ez a jelenség ugyanis nem azonos a 20. század totalitárius rendszereiben – a Harmadik Birodalomban,

Mussolini Olaszországában, a Szovjetunióban (és manapság például Észak-Koreában) – látott propagandával, amelynek során a hatalom a kommunikációs eszközök teljes ellenőrzése révén, egységes üzenetek sulykolásával tudja uralni a tömegek gondolkodását. A mai álhíripar, legalábbis Nyugaton, úgy virágzik, hogy nincs se háború, se diktatúra, se cenzúra. (Persze a médiában és a politikában is sokan érdekeltek abban, hogy meglegyen a háború „érzete": hogy a gazdasági válság világvégének, a menekültek érkezése kontinensek civilizációs harcának, a terrorizmus mindennapos, mindenkire leselkedő halálos fenyegetésnek, a koronavírus az emberi faj pusztulásának tűnjön.) A világ nyugati felén nem beszélhetünk klasszikus, felülről jövő, intézményes agymosásról. Az emberek a saját agyukat mossák át az álhírekkel – és ehhez a bulvár- és álhírmédia, illetve a populista politikusok csak a szappant adják. A közösségi média pedig a lavór.

A *post-truth* inkább nyugati, mint keleti jelenség. A témában írt egyik első könyv is az Egyesült Államokban jelent meg, 2004-ben. A szerző, Ralph Keyes közíró a fogalmat a hazugságból bontotta ki: „Habár mindig voltak hazudozók, legalább hezitálva, csipetnyi szorongással, enyhe bűntudattal, esetleg kissé szégyenkezve hazudtak. Most, hogy ilyen okos emberekké váltunk, meg tudjuk indokolni, miért ferdítjük el a valóságot, és így szabadon el is rejthetjük azt. Ezt hívom én valóság utáni világnak. Egy valóság utáni korszakban élünk."[7] Ezt a logikát Kellyanne Conwaynek, Donald Trump amerikai exelnök egykori főtanácsadójának elhíresült szavaival is illusztrálhatjuk. Amikor 2016-ban egy újságíró afelől érdeklődött nála, miért és milyen forrás alapján közöl a Fehér

Ház a valóságosnál sokszorosan nagyobb számokat a Trump beiktatási ceremóniáján nézőként megjelent állampolgárokról, csak annyit felelt: „Ezek nem hazugságok, hanem alternatív tények."[8] A 2020-as amerikai elnökválasztás eredményeit Trump és munkatársai hasonló alternatív tények alapján kérdőjelezték meg: halott, de mégis voksokat leadott szavazókra, Michigan államban meghamisított elektronikus szavazatokra és egyéb okokra hivatkoztak, miközben a vonatkozó állami és szövetségi választási szervek rendre cáfolták ezeket az állításokat.[9] És máris megérkeztünk *post-truth* korunk egyik legfontosabb alapelvéhez: nemcsak véleménye, saját ténye is lehet mindenkinek. Milyen demokratikus, nem igaz? A *post-truth* mágikus világában elmosódik a tények és a vélemények közti különbség, és ugyanarról a jelenségről több, egymást kizáró „tény" is létezhet. Ez pedig kiváló lehetőséget teremt a manipulációra. Az orosz állam dezinformációs univerzumában például a koronavírus ugyanúgy lehet egyszerű nyugati kitaláció és álhír, mint az amerikaiak által kifejlesztett, népirtásra alkalmas, nagyon is valóságos biológiai fegyver.

A valóság utáni korszak „alternatív tényekből", vagyis az *álhírek*ből építkezik. Ez utóbbi kifejezés jóval hosszabb múltra tekint vissza (még a 19. századból származik),[10] és olyan, a nyilvánosság fórumain terjesztett információkra utal, amelyeket szándékos megtévesztés céljából hoznak létre. Ez tehát a nyilvános hazugság intézményesített formája: aki az álhírt létrehozza, általában tisztában van azzal, hogy amit mond, nem felel meg a valóságnak. Ez persze nem feltétlenül igaz arra, aki terjeszti: az álhírek megosztói között egyszerre lehetnek jelen a cinikus propagandisták és a lelkes hívők – és jól

sikerült álhírek esetében rendszerint az utóbbiak vannak túlsúlyban. Az angol nyelv különbséget tesz a szándékos megtévesztés *(disinformation)* és a szándékolatlan félretájékoztatás *(misinformation)* között. Ez a különbségtétel fontos marad, hiszen a médiában is sok *fake news*nak bélyegzett, hamis információ alapulhat tévedésen – ugyanakkor a gyakorlatban sokszor nehéz a kettő különválasztása, hiszen nem látunk a kommunikátor fejébe.

Az álhírek különböző természetűek lehetnek. Egy a második világháború idején terjesztett szóbeszédeket vizsgáló kutatás[11] felosztása szerint különbséget tehetünk a rózsaszín jövőt vázoló *vágyálmok*, a közösség egyes tagjait egymással szembefordító *ékverő*, illetve a legsúlyosabb félelmeket kifejező úgynevezett *mumus* szóbeszédek között – ezt a logikát pedig az álhírekre is alkalmazhatjuk.[12] Az utóbbi két típusba tartozó, félelmeket és konfliktusokat közvetítő álhírek gyakran jelennek meg *összeesküvés-elméletek* formájában is. Ez a *post-truth* korszak jellemző, ugyanakkor nem új, hiszen több évezredes múltra visszatekintő jelensége. Az összeesküvés-elmélet olyan hiedelem, amely az ellenünk szóló, titkos szervezkedésről szól. Kicsit részletesebben: „olyan hiedelem, amely szerint több nagy hatalmú szereplő titkos együttműködést folytat egy olyan terv megvalósítása érdekében, amely a saját csoportra nézve ártalmas lehet, és amelynek célja, hogy az adott csoport felett valamilyen gazdasági-politikai hatalomra tegyen szert".[13] Természetesen összeesküvések léteznek, ezért nem minden összeesküvés-elmélet hamis (erről később még bővebben is lesz szó), de a világban sokkal több az összeesküvés-elmélet, mint a tényleges összeesküvés.[14]

Könyvünkben minket leginkább a fenti két jelenség: az álhírek és az összeesküvés-elméletek közös metszete érdekel. Azok az összeesküvés-elméletek, amelyek bizonyítottan vagy nagy valószínűséggel tévesek, és amelyeket vélhetően tudatos megtévesztő szándékkal, valamilyen politikai vagy gazdasági célból terjesztenek. Hívhatjuk ezeket *összeesküvéses álhír*nek is. A szándékosan megvezető, manipulatív technikákat pedig átfogóan *dezinformáció*nak nevezzük. Dezinformálni nemcsak teljesen koholt információkkal lehet, hanem létező információk manipulatív kombinálásával is – később erről is szót ejtünk majd.[15]

Elsősorban a dezinformációnak arra a formájára fogunk fókuszálni, amely hatásos és népszerű, amely veszélyes – és ami nem igaz. Ezek egyúttal azok az elméletek, amelyek cáfolatára, terjedésük megakadályozására érdemes időt és energiát áldozni (lásd erről a 11. fejezetet). Egyrészről azokat az összeesküvés-elméleteket és álhíreket vizsgáljuk, amelyek elterjedtek és népszerűek. A szélesebb körben ismert elméletek jelentősége és hatóköre nagyobb, és erősebben formálják a politikai döntéseket, a csoportközi konfliktusokat és az egyének viselkedését. A könyvben éppen ezért csak nagyon érintőlegesen foglalkozunk olyan témákkal, mint például a nagy figyelemnek örvendő laposföld-elmélet. Ez a teória rendkívüli (média)érdeklődést vonzott, és egyes szenzációs esetek csak erősítették ezt – például amikor egy amerikai laposföld-hívő 2019-ben saját készítésű rakétájával a földbe csapódott a kaliforniai sivatagban.[16] Egyelőre azonban nincs olyan kutatás, amely arra utalna, hogy az elmélet jelentős tömegtámogatottsággal bírna. Egyre többen keresnek rá a laposföld-elméletre a Google-ban,[17] a YouTube-on pedig megsokasodott a laposföld-

videók és nézőik száma,[18] de a sok szenzációs szalagcím ellenére a laposföld-hívők aránya nem haladja meg a két százalékot a téma szempontjából legveszélyeztetettebbnek tűnő amerikai fiatalok körében sem.[19] Egy másik, szintén szélsőséges, de némileg befolyásosabbnak tűnő elmélet szerint gyíkemberek irányítják a világot, a Világbank elnöke, a pápa, az amerikai elnök és más vezetők álruhájába bújva. E gondolatnak David Icke, a BBC volt sportriportere az egyik fő propagátora. Egy az Egyesült Államokban végzett kutatás szerint ebben az amerikai felnőtt lakosság mintegy négy százaléka hisz – több mint tízmillió ember.[20]

Tekintetbe véve azt is, hogy a közvélemény-kutatások a legelvadultabb állítások mögé is találnak támogatókat, az elkötelezett reptiliánhívők aránya vélhetően ennél jóval alacsonyabb, és semmi jel nem mutat arra, hogy valóban széles körben elterjedt, befolyásos mozgalomról beszélhetünk.

Másrészről azon elméletekre vagyunk kíváncsiak elsősorban, amelyeknek kimutatható hátrányos következményük van a társadalomra vagy annak egy csoportjára nézve. A teljes népcsoportokkal szemben megfogalmazott összeesküvés-elméletek nyilvánvalóan veszélyesek, hiszen már sokszor vezettek erőszakhoz a múltban – gondoljunk például a holokausztra vagy a délszláv háború népirtásaira. Ugyanígy veszélyesek az oltásellenes elméletek, hiszen a védőoltás elmaradása gyermekéleteket követel. Kérdés ugyanakkor, hogy a laposföld-elmélet vagy a gyíkemberekben való hit közvetlenül ártalmas-e bárkire nézve. Ha ugyanis nem, akkor komolyabb figyelmet sem érdemelnek. A klasszikus szólásszabadságlogikát alkalmazva: Mindenkinek joga van furcsa dolgokban

hinni, egészen addig, amíg ezzel másoknak nem okoz kárt. Más kérdés, hogy a veszélytelennek tűnő elméletek is olyan összeesküvés-elméleti világképbe ágyazódnak, amelyben a kifejezetten veszélyes gondolatok is megjelenhetnek. 2020 májusában például David Icke csatornáját mind a Facebook, mind a YouTube, majd novemberben a Twitter is felfüggesztette – de nem a reptiliánelméletek miatt, hanem mert a koronavírussal kapcsolatban fejtett ki megvezető gondolatokat; például azt, hogy a vírust az 5G-tornyok terjesztik egyes zsidó csoportok szándékainak megfelelően, vagy hogy kézfogással nem terjed a Covid-19.

A könyvben továbbá azokkal az elméletekkel foglalkozunk, amelyekről azt feltételezzük, hogy nem igazak. Bár nincsenek mindig eszközeink arra, hogy elkülönítsük a tényleges valótlanságot a lehetséges igazságtól, a logika, korábbi ismereteink és a rendelkezésre álló tényszerű források alapján ezt sokszor meg tudjuk tenni. Aaronovitch kiemeli, hogy a legtöbb összeesküvés-elmélet nem életszerű, és túlbonyolított magyarázata a világ eseményeinek: „Akkor beszélünk konspirációelméletről, amikor valaki szándékosságot feltételez olyan történések mögött, amelyek inkább véletlenszerűnek, szándéktalannak látszanak. Tovább finomítva ezt a definíciót, azt tekinthetjük konspirációs teóriának, amikor valakinek a titkos cselekedeteivel magyarázunk egy olyan történést, amely mások kevésbé álcázott és kevésbé összetett közreműködésével sokkal hihetőbben magyarázható. Összeesküvés-elméletnek tehát a magam részéről az olyan teóriákat nevezem, amelyek szükségtelenül folyamodnak a konspiráció föltevéséhez más, valószínűbb magyarázatok helyett."[21]

Összeesküvés az egész világ

Chris Kitze, a ma is létező, *beforeitsnews.com* nevű álhírportál vezetője így fogalmazott egyszer, amikor a *The Guardian* újságírója rákérdezett arra, hogy ő maga hisz-e az általa terjesztett álhírekben,[22] például abban, hogy Obama az iszlám vallást gyakorolta a Fehér Házban: „Rengeteg ember gondolja azt, hogy Obama muszlim. Ez erre játszik rá. Hogy igaz-e a hír? Nem tudom. Az a helyzet, hogy rengeteg ember igaznak gondolja, vagy ez fejezi ki legjobban az érzéseit." Ez a kijelentés a *post-truth* korszak mottója is lehetne, hiszen kiválóan illusztrálja, hogyan mosódhat el a szubjektív és az objektív valóság közti határvonal. Az álhíroldal szerkesztőjének felismerése ráadásul helyes: azért dőlünk be sokszor a dezinformációnak, mert hinni akarunk benne.

A kutatások azt mutatják, hogy egyes összeesküvés-elméletek (Nagy-Britanniában Diána hercegnő meggyilkolása,[23] az Egyesült Államokban az ikertornyok kormány általi felrobbantása,[24] Magyarországon a Nyugat „gyarmatosító" törekvései[25]) rendkívül elterjedtek. Az amerikaiak jelentős része[26] – köztük Trump egykori elnök is – kitalációnak tartja a globális felmelegedést. Szerintük ezzel a mesével nyomják agyon az amerikai ipart. És a sor itt nem ér véget. A H1N1-vírus vagy éppen a koronavírus létezése megint csak mese, a védőoltással viszont olyan, nanotechnológiával kifejlesztett mikrocsipet ültetnek belénk, amely nemcsak információkat gyűjt rólunk, de távirányíthatóvá is tesz bennünket.[27] A repülőgépek által húzott kondenzcsík valójában olyan szennyező anyagot tartalmaz, amellyel idegen hatalmak próbálják megmérgezni, esetleg sterilizálni vagy éppen elbutítani a lakosságot…

Az ilyen teóriák néha meglepően magas szintre tudnak jutni. 2012-ben például az akkoriban második legnagyobb ellenzéki párt, a Jobbik egyik képviselője írásbeli kérdést nyújtott be a parlamentben a honvédelmi miniszternek „Meddig permetezik vegyszerekkel hazánk lakosságát, mint a csótányokat?" címmel.[28] Ebben így fogalmazott: „Közel egy éve intenzíven figyeljük a Magyarország légterében, mátrixban közlekedő repülőgépeket, melyek vegyi permetezést folytatnak, chemtralst (sic!) […] Szeretném nyomatékosan kijelenteni, hogy nem »kondenzcsíkról« van szó, az teljesen más. 2012. április 23-án (hétfőn) a Képviselői Irodaházból a 13:00 órakor kezdődő parlamenti ülésre igyekeztem, amikor 12:45 perckor a Parlament épülete felett is megjelent a jellegzetes vegyi csík. […] Debrecen felett reggel az egyik állampolgár 25-30 gépet számolt meg, teljesen fátyolfelhőt idéztek elő, ugyanakkor Nyíregyházán, Miskolcon, Budapesten is folyt a magyarság ellen a hadviselés. […] Tisztelt Miniszter Úr! Ön, családja, gyermekei és mindannyiunk unokái is veszélyben és mérgezve vannak."

Minden országban és minden politikai oldalon találhatunk széles körben elterjedt, népszerű álhíreket és összeesküvés-elméleteket, amelyek kifejezik egy közösség gondolkodását, félelmeit, és megtestesítik ellenségeit. Éppen ezért érdemes vizsgálni őket: sokat elárulnak arról a korról és közösségről, amelyben megszületnek. Sergio Benvenuto olasz pszichoanalitikus ezt így fogalmazza meg: „A városi falakon vagy a budikban megjelenő graffitik gyakran sokkal jobban kifejezik egy nép gondolatait, mint sok elmélyült cikk a jelentős napilapokban."[29] Népszerű tévhiteink ugyanígy sokat elárul-

nak rólunk. Ezen túlmenő jelentőségük is van ugyanakkor: mozgalmak, háborúk és politikai döntések alapjául szolgálhatnak. Ahogy már utaltunk rá, az emberek szimbolikus társas-társadalmi valóságban élik az életüket. Amit sokan gondolnak igaznak, az társadalom-lélektani szempontból valósággá válhat, és formálja a történelmet. A 20. század bővelkedett a tömegmészárlássá fajult konspirációs teóriákban. Ilyen például a holokauszt ideológiai igazolásául szolgáló zsidó világösszeesküvés-elmélet, amelyhez a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*, az eredetileg az orosz cári titkosrendőrség által fabrikált korabeli álhír is inspirációt nyújtott (lásd erről a 6. fejezetet). Ide sorolhatók továbbá Pol Pot Kambodzsájának Nyugat-ellenes összeesküvés-elméletei is a vörös khmerek rezsimjében.[30] Csupán ez a két eset, amelyek kristálytisztán mutatják az összeesküvés-elméletek okságí szerepét, összesen mintegy nyolcmillió ember életét követelte.

Ezek alapján talán nem véletlen, hogy az összeesküvés-elméletek a hétköznapi életben, a politikai közbeszédben és a társadalomtudományokban egyaránt igen rossz hírnévnek örvendenek. A kifejezést gyakran a zavaros és veszélyes tévhit szinonimájaként alkalmazzák. Az összeesküvés-elméletet a demokratikus társadalmak többségében egyfajta stigmatizált, megbélyegzett tudásnak tartják, amelyet hívői annak ellenére – vagy éppen azért! – fogadnak el, hogy a valóságot a tévedésektől elkülöníteni hivatott tekintélyes társadalmi intézmények (például egyetemek, tudományos kutatóintézmények, minőségi sajtó) igyekeznek marginalizálni és eljelentéktelenítení.[31] Magát a kifejezést gyakran pejoratív érveléstechnikai címkeként is alkalmazzák, amellyel az ellenfelek mondanivalója irracionális, megalapozatlan és cáfolatot nem

is érdemlő állításnak minősíthető. Hogy ez az eljelentéktelenítési kísérlet közel sem mindig sikeres, azt éppen az mutatja, hogy az összeesküvés-elméletek világszerte népszerűek.

Ehhez persze az is hozzájárul, hogy a tömegkultúra imádja és ezért aktívan terjeszti is az összeesküvés-elméleteket. Az utóbbi évek egyik legnagyobb bestsellere, a 2009-ig világszerte 80 millió példányban elkelt és 40 nyelvre lefordított *A Da Vinci-kód* is egy világméretű összeesküvésről szól. Eszerint a katolikus egyház titokban tartja, hogy Mária Magdolna Jézus Krisztus felesége volt, és a házaspárnak gyermekei is születtek. Ráadásul az író, Dan Brown szerint könyve csak félig fikció, és a regény megírásához felhasznált források bizonyítják a könyv középpontjában álló, „az elmúlt két évezred legnagyobb összeesküvéséről" szóló elmélet érvényességét.[32] Oliver Stone népszerű, a Kennedy-gyilkossággal kapcsolatos konteóról szóló filmje, a *JFK* 1991-es premierjét követően megnőtt a Kennedy-gyilkosság mögött összeesküvést feltételező amerikaiak aránya.[33] Vizsgálatok igazolták például, hogy a film erősítette az összeesküvésekben való hitet, és rombolta a kormány iránti bizalmat a nézők körében.[34] Összeesküvés-elmélettel minden könnyebben eladható. Emiatt viszont a népszerű filmekben és könyvekben elharapózó paranoid képzetek nemcsak következményei, hanem okai is az összeesküvés-elméletek terjedésének.

Ártalmatlan és ártalmas?

Bár könyvem kiindulópontja az, hogy a dezinformáció veszélyes, érdemes kicsit árnyalni a téves információkról – és különösen a konteókról – nyújtott képet. Fontos például leszögez-

ni, hogy nem minden összeesküvés-elmélet téves. A világban természetesen valóban vannak összeesküvések: a politikában puccsok, a gazdaságban kartellek, a sportban bunda, és így tovább. Ha ellátogatunk a sárospataki várba, olyan szobára lelhetünk, amelynek története éppen egy összeesküvés miatt érdekes: a Sub Rosa teremben tartották ugyanis I. Rákóczi Ferenc, Wesselényi Ferenc és számos további társuk Habsburg-ellenes (utóbb kudarcot vallott) szervezkedéseiket.

A csoportok közti konfliktusok sokszor tényleges összeesküvéseket hívnak életre. A gyanakváson alapuló összeesküvéselmélet-gyártás éppen ezért a túlélés záloga is lehet, hiszen tényleges fenyegetésektől óvhatja meg az üldözött saját csoportot. Lehet, hogy a harmincas évek Európájában (az európai zsidóság sorsát megpecsételő wannseei konferencia[35] előtt) összeesküvés-elméletnek minősítették volna, ha valaki a zsidók módszeres kiirtásával riogat – az a zsidó család azonban, amely ebbéli félelmében elhagyta Európát, bizalmatlanságával az életét menthette meg.

Az álhírekkel és összeesküvés-elméletekkel való vagdalkozás a politikai küzdelmek részévé vált. Az „álhírmédiával" rendszeresen azon politikusok küzdenek a leglátványosabban, akiket részben a tudatosan és nagyipari méretekben terjesztett álhírek segítenek hatalomhoz vagy tartanak a pozíciójukban.

Ám – amint arra korábban is utaltunk – az összeesküvés-elméletek a legtöbbször nem megalapozottak, és nem is ártalmatlanok. A gyógyszeripar „emberkísérleteivel" kapcsolatos teóriák például a gyógyszerek elutasításához, életmentő védőoltások megtagadásához és végső soron emberek halálához

vezethetnek.[36] A *post-truth* világ egyik legnagyobb veszélye éppen az, hogy lerombolja a tudományosan megalapozott tények tekintélyét. Az összeesküvés-elméletek és álhírek kikezdik a hagyományos szakértelem hitelességét és a tudományos intézmények (egyetemek, kutatóintézetek) által előállított tudás elfogadottságát. Ahol elharapózik az álhírek logikája, ott végső soron minden tudás megkérdőjeleződhet. Jellegzetes hazai példája volt ennek, amikor az álhírgyártásban és a politikai összeesküvés-elméletek terjesztésében jeleskedő bulvárlap és egy kereskedelmi televízió a naptejek lehetséges rákkeltő hatásáról beszélt[37] – miközben a naptej használata tudományosan igazoltan éppen a leégés miatti bőrrák kialakulásának esélyét csökkenti.[38]

Hogy pszichológusként kicsit hazabeszéljek: a sokszor tudatosan gerjesztett szakértelem- és a tudományellenes összeesküvés-elméleteknek, illetve álhíreknek a pszichológia és a pszichiátria is gyakran áldozatul esik. Már nemcsak a klaszszikus antipszichiátriai irányzat vádolja ugyanis a pszichiátereket és a pszichológusokat manipulatív összeesküvéssel, hanem például a Szcientológia Egyház is, amely egyik tárlatán a közelmúltban a „halálipar" ügynökeiként láttatta őket.[39]

Az összeesküvés-elméletek és álhírek esetében fontos megkülönböztetni az „alkotókat" a „befogadóktól", még ha ez nem mindig könnyű is a gyakorlatban. Az összeesküvés-elméletek és álhírek terjesztői olykor feltételezhetően cinikusan viszonyulnak azokhoz az elméletekhez, amelyeket a nyilvánosság elé tárnak, és nagyon is tisztában vannak vele, hogy valótlanságokat terjesztenek. A következő fejezetekben tárgyaljuk majd az összeesküvés-elméletek befogadóinak (a „keresleti oldal")

és terjesztőinek („kínálati oldal") motivációit is. Többnyire viszonylag jól kimutatható, hogy milyen politikai és/vagy gazdasági csoportok állnak egy-egy elmélet megalkotásának vagy terjesztésének hátterében.

Időtlen, de mindig aktuális

De vajon mennyire új jelenségről van itt szó? A konspirációs elmélet bizonyos szempontból időtlen. A mágikus világnézet bázisán összeesküvéses képzetek korábban is léteztek és hatottak. Egyesek[40] alapvetően a kora modern kortól eredeztetik az összeesküvés-elméleteknek a jelenlegi formájukhoz hasonló (ám még sok vonatkozásban a középkori gondolkodásmódot tükröző) megjelenését. Mások[41] szerint az összeesküvéselmélet-gyártásban a valódi fordulópontot a francia forradalom jelentette: az 1789 előtti összeesküvés-elméletek még alapvetően vallásos képzetek voltak, amelyek a „jó" és a „gonosz" szembeállításán alapultak. A forradalom után azonban sokkal inkább felvilágosult, szekuláris jelleget öltöttek, a jó és a gonosz helyett elsősorban a többség-kisebbség ellentéte vált meghatározóvá. Daniel Pipes[42] ezzel egybecsengő megállapítása szerint „a francia forradalom példátlan étvágyat teremtett az olyasfajta magyarázatokra, amik a titkos társaságokból merítkeznek".

Mások még tovább mennek előre az időben, és az összeesküvés-elméleteket inkább a 20. század jellegzetes mentalitásaként azonosítják.[43] És bár történelmi kutatások alapján a modern összeesküvéses képzetek valóban korábban megjelentek, az összeesküvés-elméleti gondolkodás elterjedéséhez nagyban hozzájárulhattak a 20. század tapasztalatai: a tömeg-

pusztításhoz és a propagandához eszközöket nyújtó és közösségek életének teljes megfigyelését lehetővé tevő technológiai fejlődés, illetve a modern állam és a bürokrácia nyomasztó hatékonysága. A kommunikációs eszközök és a hadiipar fejlődése, valamint az államhatalom erősödése és az állampolgárok minden korábbinál hatékonyabb nyilvántartása lehetővé tette, hogy politikai csoportok az állampolgárok felett megközelítőleg totális kontrollt gyakoroljanak, ahogy történt ez Sztálin Szovjetuniójában, Mussolini Olaszországában vagy Hitler Németországában. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a mai konteók nagy része éppen a mindenható, elnyomó állami gépezetekkel kapcsolatos félelmeket visszhangozza. Ma a kínai állam olyan hatékony eszközöket alkalmaz az állampolgárok ellenőrzésére és manipulálására, amelyek mellett a *Black Mirror* című sorozat epizódjai gyerekmesének tűnnek. És mindehhez tegyük hozzá, hogy a tömegkommunikáció fejlődése a legelvadultabb paranoid képzeteket is könnyedén és gyorsan elterjeszthetővé teszi. Az összeesküvés-elméletekben tehát általában a modernitással és a technológiai fejlődéssel kapcsolatos félelmek fejeződnek ki.

Az összeesküvés-elmélet azonban egyúttal a modernitás képződménye is, egyfajta pozitivista ellenreakció. A jó összeesküvés-elmélet átvágja a magyarázatok és interpretációk végtelen sokaságának, a világ túlzott komplexitásának és a valóság töredezettségének gordiuszi csomóját. A komplex valóság minden jelenségére egyszerű és könnyen emészthető magyarázatot ad.

Az összeesküvés-elméletek tehát jelentős alakváltozáson mentek keresztül az emberiség történelme folyamán, terjesztésük pedig a tömegkommunikáció egyre gyorsuló fejlődésé-

vel vált egyre hatékonyabbá. Ebben a közösségi média megjelenése századunk elején látványos robbanást eredményezett. Bár jelenlegi formájukban az összeesküvés-elméletek ízigvérig a modernitás és a technológiai fejlődés termékei, sokszor éppen a felvilágosult, modern világ elleni „lázadást" fejezik ki.

Kritikus gondolkodásból is megárt a sok?

A dezinformáció elterjedése mélyreható változásokat eredményez a mai társadalmak működési logikájában és az információkhoz való viszonyában. Egyes szerzők már egyenesen az „igazságalapú rezsimeket" *(regimes of truth)* felváltó „igazság utáni rezsimek" (*regimes of post-truth*) kialakulásáról beszélnek, amelyeket egyfajta széttöredezett „igazságpiac" jellemez.[44] Az oktatási intézmények, a hagyományos sajtó és a tudomány szerepe a tények előállításában és meghatározásában háttérbe szorul. Sőt, a „tények" maguk is fellazulnak, és relatívvá válnak. Az „igazság utáni rezsimekben" mindenki részt vehet a „tények" előállításában, és annak lesz igaza, aki hangosabban szajkózza a maga igazságát. A figyelem és az érzelmek kontrollálásán keresztül a politikai és gazdasági erőforrásokban gazdag szereplők szofisztikált technológiai háttérrel minden korábbinál hatékonyabban tudják irányítani a társadalmakat. Erről a későbbi fejezetekben, az állami (például orosz) és a privát (például a Cambridge Analytica tevékenységéhez köthető) manipulációs gépezetek bemutatásakor még sok szó esik majd.

Az információs káoszból sokszor politikai elitcsoportok profitálnak – jó példa erre a dezinformációt terjesztő autoriter

állami gépezet Oroszországban, Törökországban és máshol, a brexitkampányban és az amerikai elnökválasztási kampányban aktív Cambridge Analytica körüli botrányok sorozata, vagy éppen Donald Trump szándékos dezinformációs hadjárata a 2020-as amerikai elnökválasztási kampányban (amely végül a vereségével zárult).

A tudomány és az elitek narratívájával vitatkozó, összeesküvés-elméleteket és áltényeket terjesztő, politikailag aktív állampolgárok ugyanakkor rendkívül demokratikusnak élhetik meg a folyamatot – hiszen azt gondolhatják, ők rombolhatják le a „hatalom" egységes narratíváját és állhatnak elő újfajta magyarázatokkal, „alternatív tényekkel".

Bár manapság sokan hiányolják a kritikus gondolkodást, az igazság utáni világ részben épp a kritikus (vagy inkább kritikusnak vélt) gondolkodás túlburjánzásának és eltorzulásának az eredménye. A mindenben való, a módszeres gondolkodást nélkülöző általános kételkedés, a „vak gyanakvás" ugyanúgy manipulációra ad lehetőséget, mint a vakhit és a vak bizalom. A magukat beavatottnak érző hírfogyasztók, akik a „titkolt hírekbe", az „elhallgatott igazságba", a „színfalak mögötti valóságba" nyerhetnek betekintést, sokkal inkább irányíthatóvá válnak, mint azok, akik némi bizalommal fogadják a „hivatalos" – például tudományos kutatásokon alapuló – állításokat.

Természetesen a mindennel szembeni bizalmatlanságnak nem a hivatalos közlések iránti vakhit az ellenszere. A demokratikus rendszerek egészséges működése a bizalom és a bizalmatlanság megfelelő egyensúlyán alapul. A jól működő demokratikus rendszereknek ugyanakkor éppen az a fő előnyük, hogy a hatalommal szembeni bizalmatlanságot intézményesen kifejező és artikuláló intézmények (szabad sajtó,

civil szervezetek, kormányzati ellenőrző szervek, bíróságok) folyamatos felügyelet alatt tartják a döntéshozókat, és ezáltal nagyban megnehezítik, hogy a tényleges, rendszerszintű összeesküvések sikert érhessenek el. A demokratikusabb, transzparensebb, nyitottabb társadalmakban az a tapasztalat, hogy minél szélesebb kör vesz részt egy összeesküvésben, annál nagyobb az esélye a lebukásnak. A Watergate-ügy, a Volkswagen károsanyag-kibocsátási botránya vagy az Apple által tudatosan lassított régi iPhone készülékek például különböző horderejű és természetű, de nyilvánosan elérhető és ellenőrizhető tények által bizonyított összeesküvések. Ezek azonban éppen arra mutatnak rá, hogy a nagyobb szabású konspirációk nem maradhatnak sokáig titokban a résztvevők és az érintettek nagy száma, az emberi hiba számtalan lehetősége és a demokratikus nyilvánosság működése miatt.

Ezek a példák is azt igazolják, hogy a valódi konspirációk gyakran meghiúsulnak. Ezt az összeesküvés-elméletekbe ágyazódó álhírek történetei sokszor tagadják, teljesen emberfeletti tulajdonságokkal ruházva fel a „háttérhatalom" birtokosait. Az összeesküvők racionális szuperlények – ezzel szemben az emberek megvezethető birkák. Miért vagyunk fogékonyak az ilyen életszerűtlen magyarázatokra?

2. Normalitás vagy patológia?

Az Egyesült Államokban egy évtizeddel ezelőtt a lakosság 75-80 százaléka gondolta, hogy a Kennedy-gyilkosság hivatalos, a Warren-jelentésben lejegyzett verziója, vagyis a „magányos gyilkos" elmélet nem fedi a valóságot, hanem valamilyen összeesküvés áll a gyilkosság hátterében.[45]

Ugyanakkor 62 százalék hitte úgy, hogy a kormány előzetesen tudott a 2001. szeptember 11-ei terrormerényletek terveiről, csak szándékosan elhallgatta azokat (a demokrata szavazók között még magasabb volt ez az arány).[46] Egy muszlim országokban végzett kutatás szerint a vizsgált államokban a lakosság négyötöde vélte úgy, hogy nem arabok egy csoportja követte el a szeptember 11-ei merényletet, hanem Izrael és az Egyesült Államok kormánya állt mögötte.[47] Néhány évvel ezelőtt a britek egyharmada gondolta úgy, hogy Diána hercegnő halálát nem baleset, hanem tervezett merénylet okozta.[48] A britek 40 százaléka, közülük is az unióból való kilépést leginkább támogató Brit Függetlenségi Párt (UKIP) szavazóinak 78 százaléka hiszi azt, hogy a brit kormány szándékosan titkolja a bevándorlók pontos számát.[49] Az Egyesült Államok lakosságának 37 százaléka és azon belül a republikánusok 58 százaléka gondolja, hogy a globális felmelegedés csak kitaláció. Egy 2005-ös kutatás azt találta, hogy

a feketék csaknem fele hisz abban, hogy a HIV-vírust amerikai kormányzati laboratóriumokban fejlesztették ki.[50] Az amerikai republikánus szavazók szintén fele pedig a 2016-os elnökválasztást követően úgy gondolta, hogy Hillary Clinton kampánystábjának kiszivárgott e-mailjeiben egyes kódszavak, mint például a „pizza", pedofilügyekre, emberkereskedelemre, sátánista rituálékra utaltak.[51] És hogy néhány hazai példát is említsünk: egy 2009 őszén végzett reprezentatív kutatás[52] szerint a magyarok közel kilenctizede hitt a felkínált öt összeesküvés-elméleti világnézetet tükröző állítás[53] legalább egyikében – például abban, hogy a gazdasági válságon keresztül Magyarországot gyarmatosítani akarják. A Political Capital 2018-as felmérése szerint a magyar felnőttek csaknem fele elhiszi, hogy a muszlim vezetőknek titkos tervük van Európa elfoglalására, egyharmaduk gondolja, hogy fideszes politikusok rendszeresen járnak titkos grazi gyógykezelésre, és 42 százalékuk véli úgy, hogy a gyógyszercégek titkolják előlünk a betegségek ellenszerét.

A fenti példák jól mutatják, hogy nem igaz a feltételezés, amely szerint az összeesküvés-elméletekre és az ezeket kiaknázó álhírekre csak az emberek kis része fogékony. De miért hiszünk ilyen elméletekben, mi „hasznunk" származik belőlük? Miért jó olyan világot képzelni magunk köré, amelyet rosszindulatú hatalmak népesítenek be, amelyek totális kontrollt gyakorolnak felettünk, az életünkre törnek, és folyamatosan „megvezetnek" bennünket a médián keresztül?

Négy tévhit[54]

A közismert, javarészt téves válaszokat négy fő pontban foglalhatjuk össze: az összeesküvés-elmélet 1. pszichopatológiás,

2. az emberi butaság terméke, 3. csak a „vesztesek" elmélete, valamint 4. öncélú. Nézzük az alábbiakban részletesen, mi a probléma ezekkel az állításokkal!

1. Az összeesküvés-elmélet patológiás. Az összeesküvés-elméletek és az álhírek sokszor olyannyira abszurdak, hogy hajlamosak vagyunk azt feltételezni, akik ezekben az elméletekben hisznek, valamilyen mentális zavarban szenvednek. Ez megfelel azon hajlamunknak, hogy minden tőlünk távol álló, morálisan vagy intellektuálisan nehezen elfogadható magyarázatot a pszichopatológia megnyugtatóan távoli, zárt világába száműzzünk.

Még tudományos körökben is gyakori elképzelés, hogy az összeesküvés-elméletek valamilyen személyiségpatológia, például paranoid skizofrénia vagy paranoia (ún. deluzív zavar) termékei.[55] Egyes kutatások[56] mutatnak is némi összefüggést bizonyos pszichopatológiás hajlamok – mint például a paranoid képzetek vagy az úgynevezett szkizotípia (hajlam a szokatlan észlelési élményekre és furcsa hiedelmekre) –, illetve az összeesküvés-elméletekben való hit között.

Az összeesküvés-elméletek hívőinek tábora azonban ennél jóval szélesebb. A konteók hívei közül a legtöbben teljesen „normálisak". Ezt elég egyszerű belátni, ha figyelembe vesszük, hogy a paranoid skizofrénia mint klinikai zavar a nyugati országokban végzett vizsgálatok[57] szerint a lakosság kevesebb mint egy százalékánál mutatható ki. Ehhez képest, ahogy fentebb láthattuk, bizonyos összeesküvés-elméletek egyes országokban akár nyolcvanszázalékos támogatással is bírhatnak.

Az összeesküvés-elméletek klinikai megközelítéséből az is következne, hogy hátterükben olyan élettani és neurológiai

jelenségek állnak, mint például a dopamin-túlműködés, amelynek következtében egyesek túlzott jelentőséget tulajdonítanak a jelentéktelen dolgoknak is, továbbá hogy ez a „betegség" gyógyszerekkel és terápiával gyógyítható.[58] Ez azonban azt jelentené, hogy ha szeretnénk legyőzni az összeesküvés-elméleteket, teljes társadalmakat kellene gyógyszeres és terápiás kezelésnek alávetnünk. Az egyéni és a csoportos paranoia persze hasonlít egymáshoz. Az egyéni szintű üldöztetéses tévképzetek a felszínen valóban sok ponton rímelnek a konteókra. Sőt, bizarr pszichológiai előnyeik között is vannak átfedések. A paranoid tévképzetektől gyötört egyén, illetve a magát összeesküvés áldozatának tekintő közösség például egyaránt jelentősebbnek érezheti saját szerepét, mint amilyen az valójában. Úgy érezheti: az üldöztetés a fontosak kiváltsága.

További hasonlóság az összeesküvés-elméletek hívői és a paranoiások között, hogy sokszor látszólag nagyon logikusan és meggyőzően érvelnek tévhiteik mellett – ez a logika ugyanakkor mindjárt cserben hagyja őket, amikor az elméletekkel szemben megfogalmazott érveket kellene meghallgatni. A koronavírust biológiai fegyverként értelmezők például figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a tudományos konszenzus szerint a vírus természetes, és nem mesterséges eredetű.

Az egyéni tévképzetek és összeesküvés-elméletek közötti különbségek azonban legalább ennyire fontosak. A patológiás paranoid tévképzetek esetében az egyén, az összeesküvés-elméletek esetében viszont az egyént körülölelő csoport a vélt összeesküvés céltáblája. Az álhírek és összeesküvés-elméletek többsége csoportokban keletkezik, és csoportok, tömegek gondolkodását, félelmeit fejezi ki. A jellemző paranoid tévképzet arról szól, hogy engem figyelnek meg, míg az összeesküvés-

elmélet azt feltételezi, hogy *minket* (a pártunkat, az egyházunkat, a nemzetünket stb.).

Ez a feltételezés azonban nem patológiás a szó klinikai értelmében. Hacsak nem akarunk teljes társadalmakat patológiásnak minősíteni, el kell fogadnunk, hogy a konspirációs teória „normális", és mindenki fogékony rá. Ahogy a korábban említett adatokból láttuk, az igazi paranoiások csak a társadalom kis hányadát teszik ki.

2. A dezinformációban való hit az emberi butaság és iskolázatlanság következménye. Az összeesküvés-elméleteket sokan a határtalan emberi ostobaság termékének tartják. Gyakori feltételezés szerint az összeesküvés-elméletekben és az álhírekben (mint ahogy a babonákban és más szóbeszédekben is) az alacsonyabb intelligenciájú és iskolázatlan emberek hajlamosak hinni. Az előbbi összefüggésre azonban ma nem áll rendelkezésünkre elegendő és kellően meggyőző bizonyíték. Ami pedig az utóbbit illeti, egyes kutatások szerint az iskolázottság és a teóriákba vetett hit között van összefüggés,[59] mások viszont nem találtak ilyen kapcsolatot – például az amerikai feketék körében.[60] A Political Capital elemzései alapján is ellentmondásosak az eredmények: Magyarországon és Franciaországban például enyhe negatív, Szlovákiában ugyanakkor enyhe pozitív összefüggést találtunk az összeesküvés-elméletekbe vetett hit és az iskolázottság között.[61] Egyes hazai kutatások szerint pedig az antiszemita összeesküvés-elméletek éppen a magasabban képzett, jómódú városi lakosság körében erősebbek.[62] Bizonyos, az Egyesült Államokban végzett vizsgálatok éppenséggel azt sejtetik, hogy a magasabban iskolázott feketék is hajlamosak hinni az amerikai kor-

mány, a fehérek és a zsidók gonosz praktikáival kapcsolatos összeesküvés-elméletekben.[63] Például abban, hogy szándékosan butítják *crack*kel a fekete közösségeket, az ételükbe és az italukba vegyszereket kevernek, hogy sterilizálják a férfiakat, illetve hogy a fehér orvosok védőoltás helyett HIV-vírust fecskendeznek a fekete gyerekekbe. Nem meglepő, hogy e teóriák a politikailag legaktívabb, öntudatos, iskolázott feketék körében népszerűek, hiszen közülük kerülnek ki azok a fekete vezetők is, akik ezekből az elméletekből harcos ideológiát alkotnak. A nagyon népszerű összeesküvés-elméleteknek (nálunk ilyenek a zsidókkal, muszlimokkal vagy Soros Györggyel kapcsolatos konteók) törvényszerűen minden iskolázottsági szinten magas a támogatottságuk.

Az álhírekkel kapcsolatos egyes vizsgálatok arra az eredményre jutottak, hogy a gyengébb kognitív elemzői képességek nagyobb mértékben hajlamosítanak a legátlátszóbb álhírek elfogadására.[64] A már cáfolt álhírek erősebben befolyásolják azokat, akiknek a szellemi képességei gyengébbek – az alacsony iskolázottság és az időskor pedig kockázati tényezők.

Más kutatások ezzel szemben azt állapították meg, hogy a politikailag elfogult, ugyanakkor intelligens, a politikában járatosabb választók a legkönnyebben megvezethetők, és ők ragaszkodnak legmakacsabban a téves vélekedéseikhez. Miért? Mert hosszasan és kifinomultan tudnak érvelni a politikai meggyőződésükhöz illeszkedő leghajmeresztőbb elméletek védelmében is – például, hogy Obama elnök muszlim vallású volt, és hogy Kenyában született, csak meghamisították a születési anyakönyvi kivonatát.[65]

Egyáltalán nem igaz tehát, hogy az összeesküvés-elméletek az intellektuálisan kevésbé felvértezett emberek sajátja, az ostobák ópiuma.[66] Sokak számára éppen amiatt vonzók, hogy logikusnak tűnő magyarázatokat adnak szokatlan eseményekre. Ráadásul „erős" elméletekről van szó abban az értelemben, hogy sok eseményt magyaráznak, viszonylag kevés előfeltevés segítségével. Persze ezek a „mesternarratívák" túlhajtják az elméleti gondolkodást, ezért egy szerző, Michael Barkun találóan a „dedukció pornográfiáinak"[67] minősítette az összeesküvés-elméleteket. Bármilyen torzak is, céljuk mégiscsak az, hogy megmagyarázzák a világ eseményeit, így az összeesküvés-elméleti gondolkodás bizonyos értelemben tagadhatatlanul intellektuális tevékenység, amely a világ valamilyenfajta megismerésére irányuló igényből ered – még ha sokszor téves következtetésekre vezet is. Az összeesküvés-elmélet olyan *megismerő* folyamat, amelynek egyik funkciója, hogy segítsen eligazodni a világban, és megadja nekünk azt az illúziót, hogy értjük, ezáltal pedig uralmunk alatt tartjuk a világ eseményeit. Az összeesküvés-elmélet, sokszor torz formában, de mégis magyarázatot ad a világ működésére, illetve a váratlan eseményekre.

3. „Csak a vesztesek hisznek a konteókban." A harmadik jellemző, de téves vélekedés szerint az álhírekben és összeesküvés-elméletekben kizárólag a szegények, a kisemmizettek, az „alul lévők", egyszóval a „vesztesek'" hisznek. Egyes kutatások alapján valóban igaz, hogy a vesztes/ellenzéki politikai táborba tartozás, a hatalomnélküliség érzete, illetve az alacsonyabb szocioökonómiai státus[68] inkább hajlamo-

sít bizonyos típusú összeesküvés-elméletekre. A kutatások többsége azonban azt igazolja, hogy olyan szociodemográfiai jellemzőknek, mint a jövedelem, a nem vagy az életkor, nem kifejezetten erős a hatásuk a konspirációs hiedelmekre – vagy legalábbis ellentmondásos.[69] Fontos kivétel ez alól, ha valaki egy kisebbségi csoport tagja. Amerikában például egyes kutatások szerint a feketék, illetve a latinók körében erősebb egyes összeesküvés-elméletekbe vetett hit, mint a fehérek körében[70] – például, hogy a koronavírust nagy hatalmú csoportok szándékosan szabadították a világra.[71] A kutatási eredmény azonban éppen a „vesztes"-elméletet cáfolja: Donald Trump elnöksége alatt a „győztes" pozícióban lévő republikánusok sokkal inkább egyetértettek (és egyetértenek ma is) a koronavírussal kapcsolatos konteókkal, mint az akkori „vesztes" demokrata szavazók. A dezinformációt sokszor az elitek terjesztik – saját érdekeiket szolgálva.

4. Az összeesküvés-elméletet szokás ***haszontalan és öncélú okoskodásként is*** **jellemezni.** Ezzel szemben az igazság az, hogy az összeesküvés-elméletekhez paradox módon számtalan pszichológiai előny kapcsolódhat – amelyekről később részletesebben is értekezünk majd. Ezek az elméletek pszichológiailag kényelmes magyarázatokat adnak nehezen megmagyarázható, váratlan és sokkoló eseményekre. Pszichológiailag kényelmesek abban az értelemben, hogy segítenek a „jó" és a „rossz" különválasztásában, megnevezik az „ismerős ellenségeket", megszemélyesítve és a saját csoporton kívül tolva az események felelőseit, illetve lehetővé téve az ellenséges érzelmek levezetését. Összeesküvés-elméleteink segítségével fenntarthatjuk azt a nézetünket, hogy a világ alapvetően igazságos, és csak a Gonosz Mások tehetnek arról, hogy a világban jó emberekkel rossz dolgok történnek. Az összeesküvés-elmélet és az álhír tehát motivált és önkiszolgáló: a csoportunk törekvéseit és céljait fejezi ki, emellett vágyteljesítő is lehet.

Az összeesküvés-elméletekben és az álhírekben való hitet tehát sem szociológiai, sem közgazdaságtani, sem pedig egyéni lélektani tényezők abszolutizálásával nem tudjuk elégségesen megmagyarázni. Nem csak az őrültek, a szegények vagy a vesztesek dőlnek be a dezinformációknak. Az összeesküvés-elméletek mindannyiunk számára folytonos kísértést jelentenek, mi pedig bizonyos körülmények és feltételek mellett különösen nehezen állunk ellen ennek a kísértésnek. Mielőtt azonban ezeket a helyzeteket megvizsgálnánk, érdemes egy kicsit alaposabban is átgondolni, milyen hasznunk is származhat abból, ha konteókban és álhírekben hiszünk.

Az összeesküvés-elméletek és álhírek „haszna"

Az ember ellenállhatatlan vágyat érez arra, hogy megismerje és megmagyarázza az őt körülvevő világot – de nem feltétlenül törekszik arra, hogy tudása pontos és valósághű legyen; sokszor megelégszik azzal, ha pszichológiailag kényelmes. Vagyis beéri annyival, ha ez a tudás kielégíti a csoportja vágyait, ha összhangban van a benne és közösségében élő hiedelmekkel és világnézettel, valamint ha meg tudja nevezni és egyúttal a csoportján kívül tudja helyezni a problémák felelőseit. Egyszerűbben szólva: elméleteinknek nem kell feltétlenül igaznak és pontosnak lenniük – sokszor fontosabb, hogy megnyugtatók és „hasznosak" legyenek. Az önkiszolgáló hazugság általában sokkal kellemesebb, mint a kényelmetlen igazság. Arról

nem beszélve, hogy az igazságra alapuló tudás megszerzése sokszor nemcsak kényelmetlen, de fárasztó is.

Az összeesküvés-elméleti gondolkodást és általában a tévhitek elfogadását ennek alapján motivált kollektív megismerésként jellemezhetjük. Ezek a hiedelmek olyan módon segítik számunkra a világ megértését, hogy illeszkednek a csoportunk gondolkodásához és igényeihez – és ennek megfelelően torzítják a valóságot.

Az összeesküvés-elméletek és az összeesküvéses álhírek több pszichológiai előnnyel is kecsegtetnek. Pszichológiai védelemben részesíthetik a csoportot és benne az egyént. Magyarázatot nyújthatnak szokatlan, atipikus jelenségekre. Megerősíthetik vagy éppen meggyengíthetik a hatalmi viszonyokat – aktuális érdekeinktől függően, vagyis annak megfelelően, hogy ellenzékben vagy kormányoldalon vagyunk-e. És végül, de közel sem utolsósorban: megszilárdíthatják a nézeteinket, helyrebillenthetik az egyensúlyt, amikor úgy érezzük, világnézetünket, véleményünket támadás éri. Mindennek ellenére nem tesznek boldogabbá, és kevés közvetlen előnyt hoznak számunkra. Ezért mondják egyes kutatók, hogy a konteók a társakról és társadalomról való okoskodásnak olyan formái, amelyekkel végső soron hosszabb távon saját magunkat győzzük le.[72] Rövid távú előnyeik azonban fontosak lehetnek.

Csoportvédelem

Az összeesküvés-elméletek megóvják a saját csoportot a fizikai és szimbolikus fenyegetésektől azáltal, hogy a csoport határait erősebb kontúrokkal vonják meg. Az összeesküvés-elméletek és a rajtuk burjánzó álhírek fekete-fehér, bináris kódrendszerek: a Jó és a Gonosz, a Bűnös és az Ártatlan, a Nép és az Elit közé állítanak éles határokat. Ez részben abból az alapvető emberi szükségletből fakad, hogy az embereket barátokra és ellenségekre osszuk.[73] Robins és Post[74] ezt így fogalmazza meg: „Hogy fenntartsuk a csoport és az én koherenciáját, meg kell magunkat különböztetnünk az idegenektől. Az idegenek ezután szükségessé válnak önmagunk meghatározásához. Ha azt mondjuk: »ezek a dolgok jók, és hozzánk tartoznak«, azt is mondjuk: »ezek a dolgok viszont rosszak, és nem hozzánk, hanem másokhoz tartoznak«. Az ellenségek szükségesek az öndefiníciónkhoz, így szükségünk van ellenségekre a közelünkben." Ebben kétségtelenül segítenek minket az összeesküvéses álhírek. Ha a demokraták jelöltje pedofilhálózatot futtat és sátánista rituálékat szervez, kell még mélyebb magyarázatot fűznöm hozzá, hogy miért szavazok a republikánusokra? Ha George W. Bush olyan gonosz, hogy amerikai állampolgárokat áldoz fel, csak hogy egy terrorcselekményt felhasználva megerősítse a népszerűségét, nem triviális, hogy a demokratákra szavazok?

Az összeesküvés-elmélet azonban segíthet megtisztulni a belső „bomlasztóktól" és „árulóktól" is, ezzel erősítve a csoport összetartását és erejét. A konteók gyakran fordulnak a saját csoport egyes, értékrendszerükben, kötődéseikben, viselkedésükben a többségtől különböző tagjai, tehát a „csoporton belüli idegenek" ellen, és ilyenkor hozzájárulnak marginalizálásukhoz, valamint morális vagy fizikai kirekesztésükhöz. Ezt a politikai vezetők ki is használhatják saját lehetséges belső ellenzékük gyengítésére vagy kiiktatására. Az összeesküvés-elmélettel egyszerre lehet mozgósítani és megfélemlíteni. A sztálini rendszer orvosperei,[75] a nácik el-

méletei a zsidók mindent behálózó és az árja fajt veszélyeztető összeesküvéseiről (erről bővebben lásd a 6. fejezetet) magától értetődő példákként adódnak a 20. századból.

A külső-belső csoportok összeesküvéséről alkotott vélekedések erősíthetik a csoportkohéziót is, hiszen közös tudással látják el a csoport tagjait, ami a külső fenyegetés érzésével együtt jelentősen erősítheti a belső szolidaritást és összetartást. A jól megformált összeesküvés-elméletek ráadásul a „beavatottság" érzése által tovább erősíthetik az elköteleződést.

Az összeesküvés-elmélet paradox módon csoportunk önértékelésének növelésében is segíthet, hiszen, ahogy korábban említettem, a fontosság érzésével látja el a csoportot. Descartes-ot parafrazeálva: *üldöznek, tehát fontos vagyok.* Az összeesküvésekről szóló elméletek és álhírek segíthetnek a csoport narcisztikus igényeinek kielégítésében.[76] Az üldöztetés és az ebből fakadó áldozati identitás ugyanis nemcsak fontosságérzéssel, hanem egyfajta messianisztikus küldetéstudattal is ellátja a csoport tagjait. Ennek révén pedig erősíti az úgynevezett kollektív önértékelésüket – vagyis a saját értékességükbe vetett hitet. Az Egyesült Államokban végzett vizsgálatok szerint például azon fekete hallgatók, akik jobban hittek a konteókban, erősebben azonosultak a feketékkel, és általában is magasabbra értékelték őket.[77]

Az összeesküvés-elméletek akkor is kapóra jöhetnek, ha a csoport vagy annak vezetője hibát követ el. Segíthetnek ugyanis a felelősségeltolásban, ami szintén a csoport kollektív önértékelését védheti – vagy éppen a vezető pozícióját. Azzal például, hogy – a fent is idézett kutatás szerint – a muszlim országok lakóinak egy része „tudja", hogy a szeptember 11-ei merényletért muszlim terroristák helyett az amerikai és izraeli kormány a felelős, fenntarthatják korábbi ellenségképüket, mozgósíthatják Amerika- és zsidóellenes előítéleteiket, egyúttal a „gonoszt" saját közösségükön kívül helyezhetik, megóvva ezáltal a saját csoportot a fájdalmas erkölcsi szembenézéstől. Mindkét példán keresztül megfigyelhető, hogyan lehetnek az összeesküvés-elméletek a *vágyteljesítő gondolkodás* megnyilvánulásai: a csoport tagjai sokszor azért hisznek bennük, mert szeretnék, ha igazak lennének.

Az összeesküvés-elméletek, illetve az ékverő és mumus álhírek jelentős szerepet játszhatnak az indulatok és az ellenséges érzelmek levezetésében is.[78] A konspirációs teóriák sokszor a gyűlölet, a diszkrimináció és a másik csoporttal szembeni ellenséges vagy akár erőszakos viselkedés racionalizálásának, igazolásának eszközei is. A külső, fenyegető csoporttal szembeni fellépés ugyanis nem erőszak, hanem jogos önvédelem – vagy akár a sajátjaink védelmében véghez vitt hőstett. Az összeesküvés-elméletek a múlt önkiszolgáló magyarázatában, átértékelésében is segíthetnek, ez pedig központi fontosságú a csoport azonosságtudata szempontjából. Az összeesküvés-elméletek a történelmet a saját csoport szempontjából legkedvezőbb színben elmesélhető, a csoportot legjobban védő történetté formálják át. Jellegzetesen ilyen például az első világháborúból vesztesen kikerülő országokban széles körben elterjedt „tőrdöféselmélet", amely szerint az elvesztett világháborúért (és Magyarországon Trianonért) voltaképpen a zsidók (vagy/és a szabadkőművesek, a liberálisok, a bolsevikok stb.) felelősek, hiszen a harcok során szándékosan gyengítették az ország ellenállását, a világháború után pedig tudatosan játszották át az ország jelentős részét a nagyhatalmak és a környező országok kezére.

Az összeesküvés-elméleteknek a múlt megszépítésében is fontos szerepük lehet – ami pedig szintén a felelősségeltolásban segítheti a csoportot és vezetőjét. Ahogy Svetlana Boym fogalmaz: „Az összeesküvéses világszemlélet alapvetően nosztalgikus. Újraéledése a modern időkben a hasonlóságok és analógiák által uralt földöntúli kozmológia és egy kvázi vallásos valóságkép iránti nosztalgián alapul. Az összeesküvéses világszemlélet alapja egy egybeszabott, az egész történelmet átfogó terv, ami minden történelmi eseményt megmagyaráz, s ami által az újkori állapotok specifikus jellegzetességei kiradírozásra ítéltetnek; az újkori történelem az ősi próféciák beteljesedésének minőségében kerül itt csak terítékre. A mitikus idők tisztasága és ártatlansága iránti nosztalgia bűvöletében az összeesküvés-elméletek gyakorta szem elől tévesztik a közelmúlt valósághű kollektív emlékeit, s nagy ívben elkerülnek bármiféle felelősségvállalást a jelenkori cselekedetekért."[79]

A szorongás kezelése és a szokatlan magyarázata

„Mindannyian szenvedünk a történelemtől, de a paranoid kétszer szenved: egyszer a való világtól, mint mindannyian, másrészt a saját fantáziáitól."[80] Hofstadter találóan fogalmazta meg a pszichológiai dilemmát: miért hiszünk olyan elméletekben, melyektől rosszabbul érezzük magunkat? Az persze nem újdonság, hogy az emberek sokszor a rosszra vannak „kihegyezve". A negatív információs hatás régóta ismert jelenség: az emberek a rossz hírekre, a kellemetlen értesülésekre sokszor érzékenyebbek, hiszen azok sokkal többet árulhatnak el nekünk másokról. Mégis valódi dilemma, hogy miért

hiszünk az összeesküvés-elméletekben, ha látszólag csak félelmet, rettegést és szenvedést okoznak. Valószínűleg azért, mert valójában nem annyira okozzák, mint inkább kezelik és kifejezik a bennünk lévő szorongást.

Az ismeretlen dolgok eleve szorongást keltenek. Nem véletlen, hogy az ember kényszeres vágyat érez arra, hogy megismerje az őt körülvevő világot és annak összefüggéseit, illetve hogy rendet rakjon a káoszban – vagy legalábbis fenntartsa magában annak illúzióját, hogy érti a világ működését. Erre van szükségünk ahhoz, hogy magabiztosan mozogjunk a világban, és úgy érezzük, irányítjuk a saját életünket.

Az összetett és bonyolult jelenségek megértésének vágya kínzóan erős akkor, amikor váratlan, rendkívüli és szokatlan esemény történik: hirtelen halálesetek, terrorcselekmények, válságok vagy akár természeti katasztrófák. Az ilyen helyzeteket követően erős a biztos tudás iránti vágy, de kevés a hozzáférhető információ, ráadásul sokszor a hivatalos híradások között is sok az ellentmondás, a bizonytalanság, a kétértelműség. Ha a tudás iránti éhséget nem lehet csillapítani, megjelennek a „házi készítésű" gerillamagyarázatok, amelyekbe az adott egyén vagy csoport gyakran azt is beleszövi, hogy kinek és miért áll érdekében az információk elhallgatása vagy összekuszálása.

Amit érteni vélünk, arról úgy érezzük, nem árthat nekünk. Az ilyen tudás vagy annak illúziója révén kezelhetőbbé – vagy legalábbis elviselhetőbbé – válik a szorongásunk. Az összeesküvés-elméletek, rémhírek és álhírek betömik a lyukakat a világról alkotott tudásunkban, és a megválaszolatlan kérdésekre is kész válaszokat adnak. Így segíthetnek abban, hogy fenntartsuk az értelmezés, a kontroll, a biztonság érzését.[81]

Az összeesküvés-elméletek gyakran megszemélyesítik és emberi tulajdonságokkal ruházzák fel az absztrakt társadalmi-politikai erőket – éppúgy, ahogy egyes vallások istenek képében antropomorfizálják a természeti és természetfeletti jelenségeket. Az összeesküvés-elméletek is arcot és nevet adnak az érthetetlen, ismeretlen jelenségeknek, ami által a problémák felelősét is egyértelműen azonosítják. Ha egy gazdasági válságot például nem elvont, intézményesített, arctalan piaci mechanizmusok eredőjeként közelítünk meg (amely esetben elvész a felelősség), hanem konkrét, megfogható szereplőket azonosítunk okozóként (például a zsidókat vagy akár csak a bankárokat, ahogy ez gazdasági válságok idején oly gyakran megtörténik), akkor sokkal könnyebb pszichológiailag értelmezhetővé és feldolgozhatóvá tenni a válsághoz kapcsolódó szenvedéseket. Jobb az ismerős ellenség, mint az ismeretlen, kiszámíthatatlan, elvont valami, amiről úgy érezzük, hogy nem ismerjük, és így nem is tudjuk kontrollálni.

Általában is jellemző az emberre, hogy az események és cselekvések okait belső, stabil személyiségjellemzőkre igyekszik visszavezetni, miközben figyelmen kívül hagyja a helyzeti tényezőket – ez az úgynevezett „alapvető attribúciós hiba". Ha én megyek át a piroson, arra mindig jó okom van (például sietnem kell haza a családhoz); de ha mást kapok rajta közlekedési szabálysértésen, azt fogom gondolni, hogy az illető notórius normaszegő. Az összeesküvés-elméleti logika ezt fejleszti tökélyre. A konteós gondolkodásban mindent a szándékok vezérelnek, és mindenhol faék egyszerűségű, közvetlen ok-okozati kapcsolatok fedezhetők fel. Semmi sem lehet véletlen, minden az előre meghatározott, nagybetűs Terv által kijelölt célok irányába halad – így a Terv ismeretében a világ egésze átláthatóvá, az események pedig megjósolhatóvá válnak. Az összeesküvés-elmélet így új jelenségeket tesz megismerhetővé korábbi ismereteink alapján, a szorongató helyzetekben segítve a kollektív szimbolikus megküzdést.[82]

Bizonyos esetekben téves képzeteink abban segítenek, hogy már meglévő szorongásainkra adjanak magyarázatot. Festinger[83] az indiai Biharban 1934-ben bekövetkezett földrengést követő rémhírek vizsgálata során azt találta, hogy sokszor éppen azok hajlamosak hinni az efféle koholt összefüggésekben, akiknek nincs okuk szorongani, ennek ellenére mégis szoronganak. Egy földrengés sújtotta nagyobb földrajzi egységen belül például a rémhírek sokkal inkább terjednek azon falvak lakói között, amelyeket érintetlenül hagyott a katasztrófa, mint amelyekben a földrengés ténylegesen katasztrófát okozott. A különbség az, hogy bár mindkét csoport fokozott szorongást élt át, az előbbinek nem volt rá egyértelmű magyarázata, ezért újabbakat keresett és gyártott magának.

Minél nagyobb jelentőségű, minél váratlanabb és tragikusabb kimenetelű egy esemény, annál nagyobb valószínűséggel látunk összeesküvést mögötte.[84] Nem véletlen, hogy a szeptember 11-ei terrormerényletek által ihletett teóriákkal könyvtárakat lehetne megtölteni: a kormány maga bérelte fel a terroristákat vagy éppen saját titkosszolgálatával robbantatta fel az épületeket, az egyik repülőgép roncsait utólag hordták oda, és így tovább.[85] Fontos az ok-okozati szimmetria megteremtése is: rendkívüli eseményt csak rendkívüli ok idézhetett elő. Az ikonként imádott Diána hercegnő tragikus halálát például nem válthatta ki olyan banális ok, mint egy részeg sofőr, a népszerű John F. Kennedy nem halhatott meg egyetlen magányos merénylő őrülete miatt[86] – mindkét esetben kellett

lennie a háttérben egy hatalmas, sok szereplőt mozgató, ördögi Terven alapuló összeesküvésnek.

Az összeesküvés-elméletnek jelentős szerepe lehet a nézetek szervezésében és rendszerezésében is. Az összeesküvés-elméletek olyan zárt *(monologikus)*[87] rendszert alkotnak, amely logikailag nehezen kikezdhető és támadható, hiszen egyik összeesküvés-elmélet a másikat magyarázza. Azáltal, hogy legalább látszólag konzisztenciát teremt a világról szóló információk között (a „jó" és a „rossz" dolgok éles különválasztásával), nagyban segíti a világban való eligazodást és a konzisztencia megteremtését. Ebből fakad a lelkes konteóhívők azon tulajdonsága is, hogy elég jól tolerálják a logikai ellentmondásokat. A már említett Cion bölcseinek jegyzőkönyvei például egyszerre tartja a zsidókat felelősnek a kommunizmusért és a kapitalizmusért – mindkettő az árja, keresztény európai lakosság hanyatlását okozza, egyetlen ördögi terv keretében. Brit kutatók egy frappáns vizsgálata kimutatta például, hogy a konteók lelkes hívei egymásnak logikailag ellentmondó összeesküvés-elméletekben is hajlamosak hinni: például abban, hogy Oszáma bin Láden még él, illetve abban, hogy már halott volt, amikor az amerikai katonák rátaláltak – csak azért, mert mindkettő ellentmond a hivatalos verziónak.[88] A strukturált ismeretek iránti szükséglet magas szintje vonzóvá teheti az összeesküvés-elméleteket az egyén számára. Mint fentebb már említettük, „erős" elméletek, melyek a jelenségek széles körét képesek magyarázni néhány premissza alapján, segítenek rendet teremteni és tartani a vélekedések rendszerében. Az összeesküvés-elméleti magyarázatok éppen ezért sokszor totális magyarázatok. Nem véletlen, hogy a dog-

matikus, egyszerű képletekben való gondolkodás, a világ leegyszerűsítésére való törekvés az összeesküvés-elméletekben való erősebb hittel függ össze.[89]

Amikor az összeesküvés-elmélet a „helyes"

Lehet-e egyáltalán az összeesküvés-elmélet „helyes"? Az ilyen teóriák iránt érdeklődő tudósok és laikusok számára az egyik legfontosabb kérdés a konteók valósághoz való viszonya. Magának a konspiráció szónak az eredete a latin *con spirare*, amely magyarul annyit tesz: együtt lélegezni. Ennek metaforikus jelentése a titokban, sötétben történő közös suttogás vagy a merényletet megelőző közös, csendes légzés lehet.[90]

A történelem hemzseg az összeesküvésektől – elég akár csak az ókori Róma történetére gondolni. Julius Caesar meggyilkolása a sikeres, míg Cicero nagy ellenfelének, Catilina szenátornak az államhatalom átvételére irányuló híres szervezkedése a sikertelen összeesküvésekre példa – mindkettő nagy hatást gyakorolt Róma történelmére. Számos példát ismerünk arra, hogy két vagy több hatalmi csoport titokban szövetkezik egy harmadik ellen – gondoljunk a Molotov–Ribbentrop-paktum néven ismert szovjet–német megnemtámadási szerződés titkos záradékára Kelet-Közép-Európa felosztásáról. Ez teremtette meg a közös alapot Lengyelország egy időben történő lerohanásához, ami utóbb a második világháború nyitányának bizonyult. Sőt, német oldalról maga a *casus belli* is egy összeesküvésre épülő provokáció eredménye volt. Az 1939. augusztus 31-ei, úgynevezett gleiwitzi incidens során német ügynökök foglalták el lengyel milicistának öltöz-

ve az akkor Németország területén fekvő Gleiwitz rádióállomását, hogy lengyel nyelvű, németellenes uszító propagandát sugározzanak. Másnap a határ megsértésére hivatkozva Németország hadat üzent Lengyelországnak. Az etnikai csoportok elleni összeesküvések létezésére a 20. század egyes népirtásai szolgáltatnak bizonyítékot, mint például az örmények elleni népirtás, a holokauszt vagy éppen a tuszik lemészárlása Ruandában.

A gyakorlatban tehát sokszor nehezen vonható meg a logikai határ az észszerű gyanakvás és az észszerűtlen, hisztérikus félelem között. Ha pedig összeesküvés, ármány és becsapás létezik, akkor a túlélést szolgálja az is, hogy „ki vagyunk hegyezve" a fenyegetésekre és a becsapásra.

Hogy milyen gyakori is az összeesküvés a világban, az empirikus módszerekkel nehezen eldönthető kérdés. Nem véletlen, hogy a téma kiterjedt filozófiai disputák tárgyát képezi.[91] Ezt a vitát még Karl Popper[92] indította el – akinek jelenlegi, modern értelmében az „összeesküvés-elmélet" fogalmát is köszönhetjük. Popper fő állítása az, hogy létezik a társadalomtudományok valódi céljával ellenkező megközelítés, „a társadalom összeesküvés-elmélete", amelynek lényege, hogy minden társadalmi és történelmi jelenséget valamilyen csoportok vagy emberek szándékos, tervszerű, az érdekeiknek megfelelő összeesküvése idézett elő. Ez a téves szemlélet abból indul ki, hogy a világban minden kedvezőtlen jelenség (szegénység, munkanélküliség, nélkülözés stb.) néhány nagy hatalmú egyén vagy csoport tervezett cselekvésének eredménye, és a jelenségek megértésének kulcsa a tervet megalkotó rejtett csoportok azonosítása. Popper szerint ez a megközelítés azért téves, mert teljesen figyelmen kívül hagyja a világban rejlő kiszámíthatatlanságot és esetlegességet, továbbá a csoportokat is egyénekként kezeli, amelyeket egységes célok és érdekek vezérelnek, közben pedig nem számol azzal, hogy a kollektívumokon belül is felléphetnek érdekkonfliktusok.

Popper szerint az összeesküvés-elmélet a „vallási babona szekularizációjának jellegzetes következménye",[93] amelyben az istenek helyét átveszik a mindenható személyek és csoportok. Ő sem tagadja, hogy léteznek összeesküvések (például Lenin 1917. októberi hatalomátvétele vagy a Hitler által kirobbantott második világháború), az összeesküvők azonban csak meglehetősen ritkán viszik sikerre konspirációikat. Ennek fő oka Popper szerint, hogy a társadalmi-politikai folyamatokat alapvetően a szándékolt emberi cselekvések nem szándékolt utóhatásai formálják. Ezt az ingatlanárak emelkedésével példázza: az az ember, aki vevőként jelentkezik a lakáspiacon, növeli a keresletet, ami által maga is hozzájárul az ingatlanárak emelkedéséhez – miközben leendő vásárlóként természetesen éppen ennek ellenkezőjében, az olcsó lakásokban lenne érdekelt. A társadalmi-történeti folyamatok tehát Popper szerint alapvetően nem érthetők meg csupán a szándékokból, amelyek a legtöbb esetben csak áttételesen és tökéletlenül érvényesülnek a valóságban. Kissé illúzióromboló módon hozzáteszi, hogy bár szeretünk koherens, jól lekerekített történeteket látni, „a történelemnek nincs értelme".[94]

Persze nem mindenki ért egyet Popperrel. Egyik baloldali kritikusa, Charles Pigden szerint például a popperi megközelítés egyik fő problémája, hogy „intellektuális füstködbe borította a jobboldali konspirátorokat, amely mögött el tudják tussolni konspiratív ügyeskedéseiket", továbbá „a konspiráció finnyás ellenzői vulgárpopperiánusok abban az értelemben,

ahogyan Popper szerint Marx számos követője vulgármarxista".[95] Pigden véleménye szerint az összeesküvések igenis formálják a történelmet, és ez a nem tökéletes összeesküvésekre is igaz: ilyen volt például a Gorbacsov elleni puccskísérlet, amely nem volt sikeres, de nagyban hozzájárult a Szovjetunió bukásához. Az összeesküvés-elméletek másik ügyvédje, Coady[96] mindezt azzal egészíti ki, hogy mivel a konteók valóban elterjedtek a világban, episztemológiai megközelítésből a gyanakvás sokszor célravezetőbb és hasznosabb, mint az összeesküvésekkel szembeni totális szkepszis és elutasítás. Coady példaként az iraki háborút idézi, amikor is véleménye szerint az USA és Nagy-Britannia kormányai szándékosan félrevezették a közvéleményt, hiszen a hivatalos casus belliről, nevezetesen Szaddám Huszein tömegpusztító fegyvereinek létezéséről egyértelműen bebizonyosodott, hogy kitaláció. Ez az eset a szerző szerint azt példázza, hogy az összeesküvésekben való hit igenis felvértezheti az állampolgárokat a politikai manipulációval szemben. Coady szerint a kétféle lehetséges ismeretelméleti hiba – az összeesküvésekbe vetett túlzott hit és a teljes, naiv elutasítás – közül manapság az utóbbi a gyakoribb és egyben a veszélyesebb is. Hozzáteszi, hogy bár a szabadpiac hívei gyakran a globalizációkritikus baloldalt bélyegzik konspiracionistának, az ideológiai és elméleti alapok szintjén ez a kijelentés szerinte nem állja meg a helyét. Marx például az „objektív struktúrák" determinisztikus, személytelen formálódásában hitt, ezért az összeesküvés-elméletek ellen érvelt, míg a klasszikus közgazdaságtan atyja, Adam Smith maga is egyfajta összeesküvést előfeltételez elmélete középpontjában, amikor ezt írja a kartellezés jelenségéről: „A hasonszőrű kereskedők gyakorta találkoznak egymással,

akár csak szórakozás céljából, ennek eredménye pedig a közösség elleni összeesküvés".[97]

Persze Popper sincs egyedül az összeesküvés-szkepszisével. Keeley[98] szerint a nagy összeesküvés-elméletek által feltételezett világkonteók olyanok, mint a hume-i csodák: lehet, hogy soha nem lehet cáfolni a létezésüket, ettől függetlenül el kell vetni őket, hiszen túl vannak a tapasztalat világán. Basham[99] szerint tanult agnoszticizmussal kell viszonyulnunk az összeesküvésekhez: lehet, hogy léteznek, de praktikusabb úgy élni az életünket, mintha nem is léteznének. Sokszor ugyanis egyszerűen nem vagyunk annyi információ birtokában, hogy egyértelműen megerősíthessük vagy cáfolhassuk az ilyen szervezkedések létét, ráadásul úgysem tudunk semmit tenni annak érdekében, hogy megakadályozzuk őket.

Az egymással vitatkozó szerzők annyiban mindenesetre biztosan egyetértenek, hogy a világban léteznek összeesküvések. Ebből következik egy gyakorlatiasabb kérdés: mely ismérvek alapján lehet elfogadni vagy elutasítani egy összeesküvéselmélet létét?

Mindenekelőtt *a priori* alapon kizárhatjuk egyes népszerű elméletek realitását a teljes világot behálózó összeesküvésekről – ezek ugyanis technikailag megvalósíthatatlanok, és nem is maradhatnának sokáig titokban, hiszen valamilyen szükségszerű hiba folytán gyorsan lelepleződnének. Bíró Gáspár[100] a nemzetközi viszonyokról írva meggyőzően fejti ki egyrészt, hogy az összeesküvés „munkamódszere" a diplomáciának, másrészt viszont a titkos szereplők titkosságuk okán nem formálhatják a világtörténelmet: „A titkos diplomácia, az államtitkok és az azokat zároló és védő intézmények sokasága, a megtévesztés, a manipuláció, a nyilvánvaló tények cáfolata, nem utolsósor-

ban a diszkréció a nemzetközi kapcsolatokban ma is létező jelenségek, és megannyi spekulációra adnak okot. S nemcsak a hírfogyasztók, de a nemzetközi politikai viszonyokkal hivatásszerűen foglalkozók számára is." Hozzáteszi azonban, hogy a külügyeket lehetetlen teljesen a háttérbe húzódva irányítani. „A nemzetközi politikai viszonyok aktorai számára a szereplői minőség elnyerésének *sine qua non* feltétele a nyilvánosság elé lépés. A kilencvenes években a nyilvánosság ebben az értelemben a nemzetközi politikai viszonyok igazi lételeme. Az okkult csoport nem szereplője a nemzetközi politikai viszonyoknak. Titkos társaságok, szervezetek, csoportok léteznek ugyan ma is, és léteztek a történelemben korábban is, de éppen titkosságuk akadályozza meg, hogy a nemzetközi politikai viszonyokban szereplőként tartsák őket számon."

A legéletszerűbb következtetés az, hogy ma a nyugati világban jóval több az összeesküvés-elmélet, mint az összeesküvés. Nem vitatva a valós összeesküvések létezését és társadalomformáló szerepét, úgy tűnik, az összeesküvéselmélet-gyártók jelentősen túlbecsülik a gyakoriságukat – legalábbis a demokratikus rendszerek működésének hátterében. Az olyan lelepleződött összeesküvések, mint például a Nixon elnök bukásához vezető Watergate-botrány, inkább az összeesküvések tökéletlenségére, az elkövetők esendőségére, így végső soron arra mutatnak rá, hogy az összeesküvők tervei demokratikus keretek között könnyedén meghiúsulnak és nyilvánosságra kerülnek.[101]

Ráadásul számos példa bizonyítja, hogy amennyiben olykor léteznek is a rendszer irányításában jelentős részt vállaló háttérhálózatok, azokra a hatalmi ellensúlyoknak és ellenérdekeknek köszönhetően könnyedén fény derülhet, ez pedig előbb-utóbb maga alá temeti az „összeesküvők" hálózatát.

Jó példa erre a Tangentopoli-ügy,[102] amely Olaszországban a kilencvenes években a politika és a maffia összefonódásaira irányította a figyelmet, és végül az akkori kormánypártok eltűnését eredményezte, rendkívüli veszteségeket okozva magának a szervezett bűnözésnek is. Attól, hogy paranoiás vagy, még nem biztos, hogy nem üldöznek.[103] A fentiek értelmében azonban ez a gondolat így is kiegészíthető: attól, hogy egyesek üldöznek, még nem biztos, hogy paranoiásnak kell lenned. A hatalommal és az összeesküvés-elméletekkel szemben egyaránt indokolt lehet némi szkepszis.

A bizalom és a bizalmatlanság egyaránt lehet patológiás – nemcsak egyéni, hanem társadalmi és politikai szinten is.[104] A patológiás és a normális között az a fő különbség, hogy az utóbbi rugalmas és érzékeny a változó környezeti feltételekre, míg az előbbi merev, rugalmatlan és változatlan – továbbá immunis az előfeltevéseket cáfoló vagy megerősítő bizonyítékokra. Ennek alapján sem a vak és feltétlen bizalom, sem a mindennel szembeni bizalmatlanság nem segíti az alkalmazkodást.

Ugyanakkor vannak olyan társadalmi-történeti konstellációk, amelyekben az összeesküvéses gondolkodásmód jóval könnyebben igazolható, és az egyén és a csoport szempontjából egyértelműbb lehet a haszna. Az erős elnyomás, az autoriter hatalomgyakorlás, az erős és történelmi múltra visszatekintő, nagy fokú csoportközi (például vallási vagy etnikai) ellenségeskedés, az erőforrások krónikus hiánya és az azokért folytatott éles küzdelem, a belső vagy külső háborúk mind olyan tényezők, amelyek jelentősen növelik az összeesküvések esélyét, és így elfogadhatóbbá tehetik az összeesküvés-elméleti magyarázatokat is. A rémhírek, összeesküvés-elméletek és

álhírek egyes esetekben a túlélés szempontjából is hasznosak lehetnek. Robins és Post megfogalmazásával élve: „Az ellenfél félrevezető jelzéseivel szembeni gyanakvás és az ellenfél gondolatainak fürkészése is adaptív [...]. A természetes szelekció azon egyedeket fogja előnyben részesíteni, amelyek érzékennyé válnak a veszély finom jelzéseire is."[105] Az evolúciós pszichológia magától értetődőnek veszi, hogy viselkedésünk alapvető beállítottságai ősi társas múltunkat tükrözik, és éppen ezért különösen ki vagyunk hegyezve a társas helyzetek számunkra fenyegető vagy biztonságos voltát jelző ingerekre.[106] Ez az elv pedig nemcsak egyének, hanem csoportok között is érvényes. Az egyes csoportok az evolúció során értelemszerűen egymás ellen is küzdenek a túlélésért.[107] Ebben a harcban mindennapos stratégia lehet, hogy két csoport a másik tudta nélkül egy harmadik ellen szövetkezik. Az alárendelt csoportok továbbá valóban rosszindulatú összeesküvések céltáblái lehetnek, így az összeesküvés-elméletek tényleges fenyegetésektől óvhatják meg az azokban hívő csoportokat. Különösen igaz lehet ez például egy elnyomott etnikai csoportra. Az Egyesült Államokban (és különösen a déli tagállamokban) a feketék összeesküvés-elméleteit ennek tükrében érdemes értelmezni. Az ellenséges jelzésekre fordított kiemelt, sokszor túlzottnak tűnő figyelem (hipervigilancia) bizonyos helyzetekben hasznos lehet a túlélés szempontjából. Komoly, életveszélyes fenyegetés esetén jóval súlyosabb következménye lehet annak, ha a veszélyes jelzőingereket nem vesszük figyelembe, mint ha tévesen riasztunk.

A demokratikus rendszerek a bizalom és a bizalmatlanság finom egyensúlyán alapulnak. Az állampolgárok többsége például általában legitimnek fogadja el a megválasztott ve-

zetőt; ugyanakkor az ellenőrző intézmények, a szabad sajtó, a hatalmi ágak szétválasztása éppen a hatalom kontroll alatt tartását szolgálja – abból kiindulva, hogy a hatalommal adott esetben minden emberi lény hajlamos visszaélni, ezért indokolt a bizalmatlanság. Így, bár az illiberális vezetők általában összeesküvésekre hivatkozva számolják fel vagy gyengítik meg a független demokratikus intézményeket (mint láttuk azt Törökországban, Oroszországban, illetve újabban Magyarországon és Lengyelországban), az erős, független intézmények valójában csökkentik a nagyszabású összeesküvések esélyét.

Még egy fontos érv szól amellett, hogy a nyitottabb, demokratikusabb és átláthatóbb társadalmaknak miért nem lehet állandó szervezőelvük a konspiráció: előbb-utóbb mindig lesz valaki, akinek megéri nyilvánosságra hozni a titkokat. Az emberi természet és tervezés tökéletlenebb annál, hogy egyes szereplők úgy játsszanak mindennel és mindenkivel, mintha sakkbábuk lennének. Ez nem életszerű feltételezés – különösen annak fényében, hogy a politikának és a gazdaságnak éppen az a természete, hogy a legfelső pozícióban lévők egymással is folyamatosan versengenek, tehát érdekeltek is abban, hogy egymásra nézve terhelő információkat keressenek és hozzanak nyilvánosságra.

Az összeesküvés-elméletek „fogyasztói" oldalán, laikus szemszögből ez a dilemma egyszerűbben merül fel. Konkrét konspirációs teóriák esetében sokszor nincs meg a kellő történelmi, gazdasági, illetve egyéb szakmaspecifikus tudás annak eldöntésére, hogy a konteót igazoló vagy az azt cáfoló bizonyítékok-e az erősebbek. A szeptember 11-ével kapcsolatos összeesküvés-elméletek hívői és ellenzői például egy idő után

már olyan technikai kérdésekről vitáztak, mint hogy mekkora terhelést bírhattak el az ikertornyok, hány méter magasságból lehet mobiltelefont használni, illetve mekkora darabokra szokott esni egy repülőgép egy épülettel való ütközés során.[108] Így többnyire az dönti el, hogy egy adott csoport hisz-e az összeesküvés-elméletekben, hogy mit gondol a világ és abban a politika működéséről, illetve hogy miképpen viszonyul azon szereplőkhöz (például a kormányhoz, a szabadkőművesekhez vagy a zsidókhoz), akiket az elmélet összeesküvés hírébe hozott. Akár van azonban részigazság egy-egy elméletben, akár nincs – a konteóhívők számára az maga a pőre valóság.

Az összeesküvés-elméletek logikája

Az összeesküvés-elméletek széles körű népszerűségében az is szerepet játszik, hogy rendszerint nem tudatos folyamatokon keresztül, hanem „lopakodva" fejtenek ki komoly hatást az emberek gondolkodására. Valójában sokkal erősebben hatnak, mint azt az elméleteknek kitett személyek gondolnák, és a legtöbben abba az illúzióba ringatják magukat, hogy ők maguk immunisak rájuk.[109] Az összeesküvés-elméleti gondolkodás axiómái a következők:[110]

- semmi sem véletlen, azaz minden esemény előzetes tervek alapján kivitelezett;
- semmi sem az, aminek látszik, azaz a „kézenfekvő" magyarázatok mindig tévesek, és a valóság mindig a háttérben rejlik;
- minden mindennel összefügg, azaz a látszólag egymással kapcsolatban nem álló események között is szoros okokozati összefüggés lehet.

Mindezek az axiómák óraműszerűen működő, kiszámítható világot tárnak elénk, amelyben az események mozgatórugója és háttere mindig felfejthető a „kinek érdeke?" *(cui prodest?)* kérdésre adott válasz segítségével. Ez a Karl Popper kapcsán korábban is emlegetett szempont azt jelenti, hogy az összeesküvéses logika mindig az események következményeiből okoskodja ki az esemény elkövetőjét és magát a szándékot. A minden tényező között fennálló összefüggések keresése sokszor önmaga karikatúrájába is fordulhat: az összeesküvés-elméletek hívői kísérletek szerint ott is mintázatot és formákat látnak, ahol bizonyosan nincs ilyen: abban, hogy a sokszor egymás után feldobott pénzérme milyen mintázat szerint lesz írás vagy fej (biztosan nem véletlenszerűen!), vagy éppen az össze nem függő elemekből álló absztrakt, nonfiguratív képekben.

Ezen a ponton érdemes szólni az összeesküvés-elméletek ellentmondásos antipszichologizmusáról. Hogy lehet egy olyan elmélet antipszichológiai, amely minden esemény mögött szándékot és akaratot lát? Az összeesküvés-elméletek a véletlenszerű és helyzetileg meghatározott események mögött is mindig akaratot, szándékot, személyiségvonásokat vélnek felfedezni. Miért mondhatjuk mégis, hogy ezek az elméletek a lélektani szempontokat figyelmen kívül hagyó következtetésekkel élnek, és ezért életszerűtlenek?

Legalább két okból. Egyrészt, ahogy arról az előző fejezetben már szóltunk, az összeesküvés-elméletek abból indulnak ki, hogy az összeesküvők szándékai szinte mindig maradéktalanul érvényesülnek, számításaikba és a kivitelezésbe nem csúszik hiba: nem tévednek, és éleslátásukat nem homályosítják el érzelmek. Másrészt az összeesküvés-elméletek az

összeesküvők néha komplex, sokszereplős csoportjait tökéletesen egységesnek és racionálisnak érzékelik. Ebből pedig az következik, hogy a csoportokban gyakran megfigyelhető folyamatok, mint például a csoportpolarizáció, a csoportok tagjai közötti konfliktusok, a kirekesztés, a csoportokon belüli versengő koalíciók képződése – amiket az összeesküvők manipulatív technikáik során a néppel szemben általában messzemenően kiaknáznak, érdekeiknek megfelelően ellenségeskedést, háborút szítva vagy éppen békekötést szorgalmazva –, az összeesküvőktől teljességgel idegenek. Ennek az antipszichologizmusnak a legjellegzetesebb példája a már korábban említett *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*. Ebben a huszadik században rendkívüli karriert befutott és ma is népszerű antiszemita röpiratban (amelyről a 6. fejezetben még lesz szó) a világ zsidóságának vezetői a föld meghódításának tervét fejtik ki, már-már parodisztikusan valószerűtlen nyíltsággal. Az írás a zsidóság vezetőit kollektív, egységes entitásként kezeli. Kollektív bölcsességeket ad a szájukba, olyanokat, mint: „Manapság fontosabb lefegyverezni a népeket, mint háborúba vezetni; fontosabb előnyünkre kihasználni a lángra lobbantott szenvedélyeket, mint eloltani tüzüket".[111] De az fel sem merül, hogy a dörzsölt zsidó vezetők között viszály, nézeteltérés vagy érdekkülönbség alakulhat ki. Az összeesküvők tehát a *homo oeconomicus* racionalitásával jellemezhető, hidegvérű, tudatos emberek, akik között, bár egytől egyig saját érdekeiket képviselik, mégsem jöhet létre érdekkonfliktus. Az összeesküvők által irányított „nép" azonban merőben máshogy működik: manipulálható, impulzív, emocionális és tudatosan szított viszályok által megosztható.

Az összeesküvés-elméleti világkép füzérszerűen összekapcsolódó konteókon alapul. Aki hisz egy összeesküvés-elméletben, az rendszerint más összeesküvés-elméletekben is hajlamos hinni.[112] Az egyén az összekapcsolódó teóriákból építheti fel saját, összeesküvéseken alapuló hétköznapi, laikus társadalomképét.[113] A konteók gyakran egymást magyarázó és egymást igazoló elemekből felépített rendszert alkotnak. Egy brit vizsgálat szerint például a szeptember 11-ével kapcsolatos összeesküvés-elméletbe vetett hit egyik legfőbb előrejelzője egy másik összeesküvés-elméletben való hit volt.[114]

Az összeesküvés-elméletek további alapvető jellemzője az úgynevezett manicheus gondolkodásmód: vagyis egyfajta ismeretelméleti „hasítás", „radikális dualizmus", a jó-rossz éles különválasztására épülő világkép. Ugyancsak jellemző vonásuk a makacs kitartás és az észérveknek való ellenállás. A konteókat nem lehet cáfolni, hiszen a cáfolat (amely rendszerint a hagyományos hatalmi szerepeket elfoglaló szereplőktől: a hatóságoktól, a médiától, a tudomány képviselőitől származik) maga is az összeesküvés, a terelés, a megtévesztés része – vagyis hiteltelen.[115] Az összeesküvés-elméletek sémaszerű működésmódja kettős mércét alkalmaz az új információk befogadásakor. Támogató bizonyítékként felhasználja és beépíti azt, ami látszólag támogatja az elméletet, ezáltal is erősítve a teória sikerességét. Az azt cáfoló bizonyítékokat ugyanakkor minden gond nélkül figyelmen kívül hagyja. Az összeesküvés-elméleti világnézet alapján a média is az ellenséges elitcsoportok által irányított eszköz, tehát az összeesküvés része. Az ott megjelenő információk is a manipuláció részei, amelyek az összeesküvés elfedését célozzák.

Mivel a vélt összeesküvés teljes titokban zajlik, ha semmi jel, szemtanú vagy bizonyíték nem utal a létezésére, az éppen an-

nak sikerét igazolja: „az összeesküvés annyira hatékony, hogy minden bizonyítékot sikerült elleplezni!" Így válhat a bizonyíték hiánya az összeesküvés létezésének legfőbb bizonyítékává. A csoportok és az egyének motiváltak e teóriák fenntartására, és sokszor érzelmileg, gondolatilag és társas szempontból is sokat fektetnek ezekbe, foggal-körömmel ragaszkodva hozzájuk. Mindemellett amin sokat gondolkodunk, arról hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy bizonyosan igaz is.[116] Az összeesküvés-elméletek a tényeknek és cáfolatoknak való makacs ellenállásuk miatt a demokratikus diskurzusokba és vitákba bevonva is változatlanok maradnak – az ellenérvek nem nagyon tudnak hatni rájuk.[117] Ezzel pedig éppen a paranoid bizalmatlanság önfenntartó jellegéhez járulnak hozzá; a bizalmatlanságot ugyanis rendkívül nehéz, szinte lehetetlen tapasztalati úton érvényteleníteni.[118]

Az összeesküvés-elméleteknek ez a cáfolhatatlansága gyakran egyfajta körkörös érvelésben is tetten érhető. Ha az összeesküvésnek nincs kézzelfogható bizonyítéka (ahogy általában nincs is), akkor maga a konteó igazolja az összeesküvés létét. Hogy a fenti példánál maradjunk: a Cion bölcseinek jegyzőkönyveit védelmezők például azt mondják, hogy az elmélet igazságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a valóságban azóta pontosan úgy történtek az események, ahogy a könyvben le van írva.[119] A könyv azonban éppen a világ megfigyelhető eseményeit igyekszik konteós keretben magyarázni. Vagyis az érvelés szerint a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* azért hiteles szöveg, mert szóról szóra egybevág a valóság saját maga által vizionált értelmezésével, és mert ezt az értelmezést a világ bármely jelenlegi vagy jövőbeni jelenségére rá lehet húzni. A kígyó ezen a ponton a saját farkába harap.

3. Az álhírek és összeesküvés-elméletek terjedése

Az információs megtévesztésben önmagában semmi újszerű nincs: egyidős az emberiséggel. *Fama volat* – a szóbeszéd szárnyal, tartja a régi latin mondás, arra is utalva, hogy a megalapozatlan információ is gyorsan lábra kap. Sőt, általában könnyebben is, mint a hiteles. Az álhíreket, rémhíreket, szóbeszédeket és összeesküvés-elméleteket ugyanis általában körüllengi a „partizáninterpretációknak" kijáró hitelesség aurája. Sokak számára éppen azért hihetők, mert a „mainstream" narratívát támadják – ráadásul általában személyes csatornákon, egyfajta másodlagos nyilvánosságon keresztül. És minél erősebb a bizalmatlanság a „hivatalos forrásokkal" (kormány, sajtó, tudomány) szemben, annál könnyebben terjednek.

A bizonytalan valóságtartalmú állítások különösen könnyen burjánzanak veszélyes, különleges helyzetekben, amikor nagy az információéhség, rendkívüli a tét, viszont sok a kétértelműség. Ezt Allport és Postman már a második világháború alatti kutatásaikat összefoglaló, 1947-ben megjelent, a szóbeszéd szociálpszichológiájáról szóló klasszikus könyvében is felismerte.[120] Elméletük és vizsgálataik szerint a szóbeszédek terjesztésének intenzitása egyenesen arányos a szóban forgó téma fontosságával, illetve az információs bizonytalansággal.

Újabb kutatások ehhez hozzáteszik a befogadók személyes jellemzőit: a szorongás, illetve a hiszékenység is erősítheti az ellenőrizetlen szóbeszédek terjedését – míg a szorongás hiánya és a kritikus információfeldolgozás a terjedés akadálya lehet.[121]

Minél nagyobb hatású és minél több embert érint tehát egy esemény, továbbá minél ellentmondásosabbak vagy nehezebben hozzáférhetők a hírek, annál inkább megjelennek azok az alternatív magyarázatok, amelyek igyekeznek a rendelkezésre álló kevés információ alapján „betömni" a lyukakat a tudásunkban. A világ megértése mellett szorongásainkat is csökkenthetjük ezáltal – különösen az információfeldolgozás révén. Ha aggódunk, sokszor máshoz fordulunk támogatásért, a szóbeszédekről való beszéd mint társas érintkezés pedig paradox módon éppen ezt a támogatást adhatja meg.

Nem véletlen, hogy háborúk idején az álhírek és rémhírek terjedése régóta népszerű kutatási téma: Allport és Postman például már a második világháború idejéből számos ilyen teóriát említ – például hogy a zsidókat nem sorozzák be az amerikai hadseregbe.[122] A háborúban párhuzamosan zajlanak sokak életét befolyásoló események mind a fronton, mind a hátországban. Emiatt az emberek aggódnak és szoronganak, ugyanakkor az információkhoz való hozzáférés erősen korlátozott, és sokszor szkeptikussá válunk a hivatalos források híreivel szemben. Amire egyébként sokszor jó okunk is van: a háborúk ritkán a demokrácia és a sajtószabadság kiteljesedésének időszakai. Épp ellenkezőleg, háborús korszakban, amikor a hatóságok az információs környezetet védeni és kontrollálni akarják, rendszerint a demokratikus országok nyilvánossága is zártabbá, centralizáltabbá válik. Ilyenkor a hatóságok általában mindent megtesznek annak érdekében, hogy marginalizálják azokat a hangokat, amelyek megkérdőjelezik a háborús döntéseket, a háború szükségességét és a háborús sikereket. Ezt megfigyelhettük az iraki háborút megelőzően is, amikor az amerikai média egyoldalú híradásainak köszönhetően a közvélemény jelentős része elhitte, hogy Szaddám Huszein állt a szeptember 11-ei merényletek mögött[123] – amire végül semmilyen bizonyítékot nem sikerült találni. A háborúban álló ország központi híradása bizonyos értelemben minden esetben propaganda-üzemmódra vált: így volt ez az első és a második világháború brit és amerikai nyilvánossága esetében is.[124] Háborús időszakokban a szóbeszédeket két okból is igyekezhetnek visszafogni. Ha az információ igaz, akkor azért, mert könnyen illetéktelen fülekbe juthat, és befolyásolhatja a háborús erőfeszítések eredményességét – például mert kudarcokról és veszteségekről szól, így demoralizál. De a híresztelések ugyanígy demoralizálóan hathatnak a háborúban álló ország közvéleményére, de akár a fronton harcoló katonákra is, ha nem igazak – hiszen, ahogy láthattuk, a megalapozatlan szóbeszédek jelentős része megoszt vagy rémképeket fest.

Nem véletlen, hogy a második világháborúban az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és a Szovjetunióban is nagyon hasonló, a szóbeszédek terjesztésének veszélyeire rámutató kormányzati kampányok indultak. Allport és Postman, mint a kor kutatói általában is, részben a hivatalos szervek szempontjait átvéve, maguk is jelentős problémát láttak a szóbeszédekben, így vizsgálataik elsődlegesen arra irányultak, hogyan lehet visszafogni a téves információk terjedését.

A rémhírek és tévhitek kontrollálása mellett ugyanakkor a terjesztésükhöz is szükség van a tömegkommunikációs esz-

közök nyújtotta hatékonyságra. Már a rádió is kiválóan alkalmas volt erre a célra. Érdemes végiggondolni, hogy a második világháború előtt létrejövő, hazugságokra épülő állami propagandagépezetek a totális diktatúrákban (Mussolini Olaszországa, Hitler Németországa, Sztálin Szovjetuniója) mind a televízió előtti korszakban épültek ki.

A tömegmédia persze nemcsak szándékoltan, de akaratlanul is kelthet tömeghisztériát és tömegpánikot. Ez történt 1938-ban, halloween előestéjén is, amikor az egyik amerikai adó leadta Orson Welles *Világok harca* című, H. G. Wells népszerű, azonos című regénye alapján készült rádiójátékát. Az életszerű elemekkel (helyszíni bejelentkezések, híradóbetétek stb.) tarkított rádiójáték egy a marslakók által a Föld ellen intézett támadásról szólt. Bár a rádióbemondók az adás közben többször is elismételték, hogy fikcióról van szó, nem pedig hivatalos hírről, a hallgatók egy része pánikreakciókkal reagált: elmenekültek otthonról vagy telefonálgatni kezdtek a rendőrségre, illetve a rádió és a helyi lapok szerkesztőségébe, zaklatottan érdeklődve további információk után. Történt mindez annak ellenére, hogy az adás végén Orson Welles még egyszer bemondta, hogy szórakoztató adást hallhattak.

Az esetet vizsgáló pszichológusok, Cantril és munkatársai utólag 1,7 millióra teszik a New Jersey-ben és környékén élő rádióhallgatók számát, akik készpénznek vették az adásban elhangzottakat.[125] Bár egyértelműen kimutatható volt, hogy egyes társadalmi csoportok tagjai nagyobb valószínűséggel dőltek be a túlzottan élethűre sikerült műsornak (leginkább az alacsonyan iskolázott, nem magas kritikai érzékű, erősen vallásos és babonás, idősebb emberek), a szerző, Hadley Cantril azt is hangsúlyozta: a társadalmi-történeti kontextusnak

is szerepe volt ebben a hisztérikus tömegreakcióban. A háborútól való félelem és a felfokozott nemzetközi diplomáciai helyzet, a gazdasági válság és növekvő munkanélküliség, illetve a politikai megosztottság olyan feszültségekkel teli légkört alakított ki, amelyben minden elképzelhetőnek tűnt.[126] Fontos itt hozzátennem, hogy a *Világok harca* valódi hatása máig tartó viták tárgya. Könyvem előző kiadásáról írt recenziójában Bolcsó Dániel, akkor az *Index*, ma már a *Telex* újságírója – a könyvben is többször idézett Hanula Zsolt írására utalva – meg is jegyezte, hogy „Érdekesség, hogy miután Krekó hangsúlyozza, hogy bárki futhat bele álhírek komolyan vételébe, a tömegmédia álhírterjesztő szerepének taglalásakor az Orson Welles híres rádiójátéka, a képzeletbeli marslakó-inváziót szóló *Világok harca* által keltett tömeghisztériát hozza fel példaként – amelyről ma már tudjuk, hogy valójában egyáltalán nem okozott tömeghisztériát". A korabeli sajtó valóban nagyobb tömegpánikról számolt be a valóságosnál – félrevezető azonban az az értelmezés, hogy Hadley Cantril empirikus vizsgálatai szándékosan torzítottak volna. Ez a kutatás továbbra is korszakos jelentőségű a szociálpszichológia történetében, és fő következtetései máig is relevánsak; tudományos módszerekkel máig sem cáfolták őket, így nincs okunk kételkedni az adatok érvényességében. Felvethető persze, hogy a Cantril által készített százharmincöt interjú alapján milyen következtetéseket lehet vagy érdemes levonni – például arra vonatkozóan, hogy hányan estek pánikba valóban az adás hallatán. Senki nem vonja kétségbe azonban, hogy ezek az interjúk elkészültek, ahogy azt sem, hogy az interjúk alanyai tényleges élményekről és félelmekről vagy pánikreakciókról számoltak be.

Tévednénk persze, ha a *Világok harca* hatásából arra következtetnénk (amit persze az eredeti tanulmány sem állított), hogy a média által gerjesztett tömegpánik fiktív történetek kapcsán gyakori jelenség lenne. Egy dél-svédországi városban 1973-ban lejátszott, a helyi atomerőmű katasztrófájáról szóló, szintén fiktív rádióműsor hatására ugyanakkor jóval visszafogottabb pánikreakciókat mutatott a lakosság – ez volt az úgynevezett „barsebäcki pánik".[127] A különbség oka talán éppen a nyugodtabb történelmi kontextus volt – és esetleg a szóbeszédet cáfoló hivatalos forrásokba vetett nagyobb bizalom.

A cím mindent visz

Bár manapság elsősorban a Facebookon és a Twitteren terjedő álhírekről szoktunk beszélni, téves információk terjedéséhez és terjesztéséhez nincs feltétlenül szükség közösségi médiára – ez valójában nem oka, hanem csak hatékony fóruma az álhíreknek. Az azonban kétségtelen, hogy könnyebbé, olajozottabbá teszi a terjesztés folyamatát, hiszen kiaknázza és felerősíti azokat az információfeldolgozási sajátosságokat, amelyek különböző mértékben mindenkit jellemeznek, és amelyek megismerésünket felszínessé és manipulálhatóvá teszik.

A dezinformáció terjedését három fő okkal magyarázhatjuk: 1. az információfeldolgozás felszínességével, 2. az elfogultságok szerepével és 3. a társak információhitelesítő szerepével.

Ami az első okot illeti, az emberek általában a könnyen emészthető, rövid üzeneteket részesítik előnyben a bonyolult, komplex információkkal szemben. Különösen igaz ez, ha olyan témáról van szó, ami sokakat nem is érdekel, és amiről

kevés a háttértudásuk (a politikát sokszor éppen ez jellemzi). Nem véletlen, hogy a tipikus álhírek rövidek, maximum ezer-kétezer karakteresek, és a cím már maga is gyakorlatilag mindent összefoglal, amit a témáról „tudni kell". A cikkek címének alkotói tökéletesen kiszolgálják feldolgozásunk felszínességét. 2016 júniusában egy „tudományos" lap az alábbi sokkoló címmel osztott meg egy cikket: *Egy tanulmány szerint a Facebook-felhasználók 70%-a a tudományos sztoriknak csak a címét olvassa, mielőtt megosztja és kommenteli.*[128] A cikket több mint kilencvenezren osztották meg a Facebookon – annak ellenére, hogy a cím és a bevezető alatt csak a kitöltésre alkalmazott latin *lorem ipsum* kezdetű, a latint imitáló halandzsa volt olvasható, amelyet a nyomdászatban egy szöveg vizuális megjelenítésének demonstrálására szokás használni. Jó eséllyel voltak néhány ezren, akik a cikket viccből osztották meg, mert értették a tréfát – a többség azonban vélhetően csak azért, mert egyszerűen csak érdekesnek tartotta a címet és az első bekezdést, ezzel megerősítve a (nem létező) vizsgálat eredményeit.

Bár a fenti cikk egy áltudományos, „Hírcsárda" típusú oldalról származik, valós vizsgálatok is rendkívül hasonló eredményekre jutottak. Egy kutatás például arra, hogy a tweetben újraosztott cikkek 59 százaléka esetében (!) a felhasználók egyetlen betűt sem olvasnak el a címen kívül. Így terjednek könnyen, egyszerűen, a kritikai érzék mindenféle szűrője nélkül az álhírek.[129] Ez kifejezetten kedvez az álhírek terjedésének. A problémát a Twitter is felismerte, és jelenleg egy olyan megoldást tesztel az Android applikációban, amely felhívja a figyelmet

arra, hogy a szalagcímek félrevezetőek lehetnek, és javasolja a cikk elolvasását, ha valaki olvasatlanul akar megosztani egy cikket.[130] A cím mindent visz – és különösen a kétes hitelességű médiumok esetében a manipuláció legfőbb forrása.

És nem is feltétlenül csak ott. Az online hírverseny és „a cím mindent visz" elve a minőségi újságírást is komoly kihívások elé állítja. Nem véletlen, hogy a szerkesztőségekben különös gondot fordítanak a megfelelő címadásra, a vendégszerzők pedig (ahogy azt személyesen is volt alkalmam párszor megtapasztalni) olykor megdöbbenten figyelik utólag, milyen címet adott a cikküknek a szerkesztő. A clickbaittrend egyik eleme, hogy egyre jobban elharapózik például a kérdőjeles, illetve a feltételes módú címadás. Hanula Zsolt újságíró erről[131] találóan és sommásan így fogalmazott: „Ha egy cikk címében kérdőjel van, akkor a kérdésre adott válasz: nem. Ha pedig feltételes módban fogalmaz, akkor nincs rá bizonyíték."[132]

Bár a magyar álhíruniverzumról még részletesebben is írunk majd, érdemes egy pillantást vetnünk arra, milyen címadási gyakorlattal élnek maguk a virtigli álhíroldalak – pornográfiába fordítva a címadás általános trendjeit. Az ilyen vegytiszta álhíroldalak mögött a legtöbbször nincs értelmezhető szerkesztőség, és sokszor semmi nem lelhető fel sem az újságírók személyéről és kilétéről, sem pedig a cikkekben szereplő „információk" forrásáról. Vannak ugyanakkor más, döntően külföldi, nemritkán orosz vagy más kormányok dezinformációs tevékenységéhez köthető álhírholdalak is, de a forrás ezeknél sem ellenőrizhető.

Marinov Iván, az urbanlegeds.hu című oldal szerkesztője rendszeresen végez gyűjtéseket ezekről a kamuoldalakról.[133] A teljesség igénye nélkül nézzünk végig az általa összeállított

listán, és vegyünk sorra néhány címet (a könyv megjelenésekor néhány forrás jó eséllyel már nem lesz elérhető)!

- *Olyan elképesztően varázslatos dekorációkat mutatunk, amiket ha te is elkészítesz, garantáltan leesik az álluk* (1helyen.eu)
- *Globális hadviselés – Irán van a célkeresztben a III. világháborúra készülődve* (alternativhirek.blogspot.hu)
- *Ilyen teremtményt operáltak ki belőlem! Légy óvatos, itt a védelem...* (anepszava.com) (A képen egy jó pár centis, gusztustalan féreg látható.)
- *Átlagos nyaralóhelynek látszik! De a 34. másodpercben hirtelen történik valami! Még most is libabőrös vagyok!* (tudnodkell. info) (Átbukik a sziklán egy hullám.)
- *Tragédia! Közúti balesetben életét vesztette Kis Grófo!* (hir-24.eu) (Kis Grófo akkoriban valóban balesetet szenvedett, de szerencsére semmi baja nem történt.)
- *Ezt idd naponta, és már 2 hónap alatt javul a memóriád!* (Vizet.) (egyazegyben.com)
- *A gondolat-gép, mint a megfigyelés és a kihallgatás eszköze* (rejtelyekszigete.hu) (A cikk a „gondolatolvasó gépekről" szól.)
- *Videó: 7 éves kislányt a játszótéren erőszakolt meg egy migráns!* (napimigrans.info – nincs ilyen videó.)
- *A Holdon 250 millió állampolgár él... Kitálalt a volt CIA-pilóta?* (mindenegybenblog/avilagtitkai)

A fenti, részben politikai, részben összeesküvéses, részben pedig életmódtanácsokkal szolgáló cikkekben annyi a közös, hogy megalapozatlan vagy szándékosan téves állításokon alapulnak, illetve hogy címeik megfogalmazása a maximális kattintásszámot célozza, és ebben a minimális valóságtartalom

SOMOGYI KÖNYVTÁR
967225
1881
SZEGED

követelménye sem korlátozza őket. Az is fontos, hogy szinte minden álhíroldalon keverednek a valós és a téves információk.

A címek egyes stilisztikai jellemzői ezek alapján már viszonylag könnyen azonosíthatók:

- túlzó kifejezések használata: „elképesztően", „tragédia"; „nem hitt a szemének", „hihetetlen!", „döbbenet!"
- a befogadó várható érzelmi reakcióinak előrevetítése, előzetes tényként rögzítése: „leesik az állad", „még most is libabőrös vagyok";
- rémisztő, apokaliptikus forgatókönyvek tényként kezelése (például a harmadik világháború);
- a felkiáltójel (akár három-négy egymás után), illetve sok esetben a rengeteg indokolatlan nagybetű szinte kötelező használata.

A honlapok neve is beszédes. Ezek vagy semleges gyűjtőoldalra utalnak (1helyen.eu, mindenegybenblog.hu), vagy valami létező híroldal nevét módosítják (anepszava.com, index-hirek.me), esetleg nagy titkok felfedését ígérik *(Tudnodkell, A Világ Helyzete, Titkolt Hírek)*. Ezen oldalak többsége leginkább a bevétel miatt működik: aki az oldalra téved, az a Google-hirdetések, Payclick- és Netadclick-kattintások révén tudtán kívül bevételt generál az oldalnak – hiszen a hirdetők a kattintásszám után fizetnek. Az álhírek és az összeesküvés-elméletek terjedésének egyik motorja részben épp a profit. A honlapok működtetői az emberi hiszékenységből gazdagodnak meg. Egyes oldalak döbbenetes forgalmat képesek produkálni: a Mindenegyben blog Facebook-oldala[134] korábban több mint 700 ezres (!) követőtábort tudhatott magáénak, és az *alexa.com* összesítése szerint 2018 januárjában a 194. legolvasottabb hírportál volt Magyarországon. Azóta a Facebook (vélhetően az oldalon bőségesen terjedő egészségügyi álhírek miatt) eltávolította az oldalt, és „utódai" már nem képesek ilyen magas kattintásszámot produkálni.

Elmondhatjuk persze, hogy a jelenség egyáltalán nem új, és nem is kell hozzá internet. A totalitárius rendszerek vezetői teljes társadalmakat tudtak álhírekkel berendezett, virtuális társadalmi világban tartani. Ahogy fent szóba került, a háborúk melegágyai mind a propagandának, mind az azzal szembeszegülő partizánnarratíváknak.

Sokkal érdekesebb ugyanakkor, amit manapság tapasztalhatunk: az álhírek ma békeidőben, elvben nyitott nyilvánosságú, demokratikus nyugati társadalmakban terjednek, ahol az interneten és a tömegmédián keresztül mindenkinek szinte korlátlan hozzáférése van az információkhoz és a megbízható forrásokhoz. Senki nem erőlteti ránk az álhíroldalakat és a propagandát – mi keressük fel őket.

A rendelkezésre álló források és adatok nyomasztó mennyisége ugyanis mintha nem csökkentené, hanem növelné az információs zajt, illetve az ezzel járó információs bizonytalanságot és a manipulálhatóságot. Míg a klasszikus propaganda részben az információ mennyiségének csökkentésére és forrásainak szűkítésére törekszik, a modern dezinformáció azon keresztül hat ránk, hogy az információval való elárasztás révén összezavarjon minket. Ironikus, hogy az álhírek és az összeesküvés-elméletek ehhez képest éppen azt ígérik, hogy rendet vágnak a káoszban, és megmutatják a versengő narratívák közül a „valódit", amit el akarnak előlünk titkolni. A hagyományos médiába vetett bizalom csökkenésével egyre

erősebb az igény az olyan típusú hírekre, amelyek ezt a titkolt, rejtett „valóságot" tárják elénk. Ami sokszor izgalmasabb, érdekesebb és látszólag koherensebb, mint az igazság – miközben, ahogy arról korábban volt szó, a modern dezinformáció célja éppen az, hogy összezavarja meglévő tudásunkat a sok, egymásnak is ellentmondó üzenettel.[135]

Amint azt részben a fenti példák is mutatják, az álhíripar legijesztőbb vonása nem az ördögi zsenialitás, hanem a banalitás. A hatékony dezinformáció egyáltalán nem igényel komolyabb forrásokat, zseniális tehetséget, sőt olykor még valódi rosszindulatot sem. Az Egyesült Államokban 2017 februárjában, az elnökválasztás után egy 28 éves fiatal kísérletképpen elindított egy kamuhíroldalt, és maga is meglepődött azon, hogy egy hét alatt egymillió kattintást ért el.[136]

A közösségi médiában terjedő (dez)információ mindenkit komoly kihívás elé állít. Nemcsak az idősebb generációk tagjait, akik számára az online közeg szokatlan és talán kevésbé természetes, hanem azokat a fiatalokat is, akik esetében azt gondolhatnánk, hogy mivel már a közösségi felületek világában nőttek fel és szocializálódtak, sokkal magától értetődőbben tudják kezelni ezeket az eszközöket, és immunisak a megtévesztés olcsó módszereire. Egy a Stanford Egyetemen végzett kutatássorozat azonban ennek éppen az ellenkezőjére jutott.[137] A főként amerikai középiskolásokra fókuszáló kutatás eredménye szerint a fiatalok sokszor képtelenek megkülönböztetni a fizetett tartalmakat a valódi cikkektől (annak ellenére, hogy az előbbiek esetében meg is jelölték a szponzoráció tényét), és nem tudták elkülöníteni a hiteles, mainstream forrásokat a hasonló nevű, nem létező felületektől vagy álhíroldalaktól (például a CNN-t a CMN-től). Ez utóbbinak azért is van jelentősége, mert ahogy korábban láttuk (és később, az amerikai álhíroldalak esetében is látjuk majd), az álhíroldalak címe sokszor szándékosan a megtévesztésig hasonlít valamelyik bejáratott mainstream híroldal nevére. Az ilyen típusú manipulálhatóság alapvetően a felszínes információbefogadás következménye.

Ugyanakkor az is igaz, hogy az emberek sokszor olyan információt keresnek, amely megerősíti már létező véleményeiket és hiedelmeiket, és nem olyat, amely ellentmond azoknak, így esetleg világképük újraértékelésére késztetné őket. Ezért sokszor vonzóbb, kényelmesebb és kellemesebb az álhírekből felépített pszeudovalóság, mint az objektív tények száraz, kusza, sokszor nem fekete-fehér világa. Elfogultságaink kifejezetten hajlamosítanak a valóság torzítására, a véleményünket megerősítő összeesküvés-elméletek és álhírek elfogadására. Sőt: leginkább a politikai identitásunk határozza meg, milyen összeesküvés-elméletekben hiszünk.

Az Egyesült Államokban a republikánusok körében például Barack Obama megválasztása után nagy népszerűségre tett szert az az összeesküvés-elmélet, amely szerint a demokrata elnök valójában nem is az USA területén, hanem Kenyában született, és a születési anyakönyvi kivonatát utólag hamisították meg annak érdekében, hogy ő lehessen az elnök. Az USA alkotmánya ugyanis tiltja, hogy olyasvalaki tölthesse be az elnöki posztot, aki nem az Államok területén látta meg a napvilágot. Ebben az elnök legitimitását tagadó elméletben egy 2009-es kutatás szerint az amerikaiak 36 százaléka hitt.[138] Ez nem véletlen, már csak azért sem, mert a teóriának sok befolyásos terjesztője volt. Donald Trump például 2012-ben ezt

írta a Twitteren: „Egy nagyon megbízható forrással beszéltem ma telefonon, aki elmondta, hogy Obama születési anyakönyvi kivonata hamisítvány."[139] Trump ezt a kijelentését hosszas vonakodás után volt csak hajlandó visszavonni a 2016-os elnökválasztási kampányban – de a *The New York Times* forrásai szerint magánbeszélgetésekben később is terjesztette ezt a meggyőződését.

A vonatkozó kutatások alapján a déli, egykori rabszolgatartó államokban jóval erősebb ennek a teóriának a támogatottsága, és elsősorban azok hitték el, hogy Obama nem az Egyesült Államokban született, akik a feketékkel szemben eleve előítéletesek voltak, illetve akik a Republikánus Pártra szavaztak.[140] Ahogy korábban szó volt róla, a legtájékozottabb és legelfogultabb szavazók ragaszkodtak ehhez az elmélethez a legmakacsabbul – azután is, hogy a Fehér Ház naivan nyilvánosságra hozta az eredeti születési anyakönyvi kivonatot, amely egyértelműen bizonyította, hogy az elnök az Egyesült Államokban született. Mindez ismét azt illusztrálja, hogy a dezinformációnak „célja van": aki elhitte, hogy Obama Kenyában, és nem az Egyesült Államokban született, az „legitim" magyarázatot kapott arra, miért tartja az USA akkori, általa gyűlölt elnökét illegitimnek: természetesen nem azért, mert demokrata, és nem is azért, mert fekete, hanem azért, mert jog szerint nem tölthetné be ezt a hivatalt.

A pártos vélemény erősen hajlamosíthat bennünket arra, hogy álhíreket, összeesküvés-elméleteket fogadjunk el, ha azok jól illeszkednek a világképünkbe. Azt a véleményt, hogy a szeptember 11-ei terrortámadásokat valójában az amerikai kormány és az olajlobbi hajtotta végre az amerikai nép ellen, jellemzően a demokraták támogatták, hiszen a merényletek

a republikánus elnök, George W. Bush első elnöki ciklusa alatt történtek.[141] Az a tény, hogy Busht újraválasztották, természetesen csak erősítette a teóriát, hiszen az összeesküvés-elméletek logikája a következményekből következtet vissza az elkövetőre és a szándékra: „az, hogy újraválasztották, kristálytisztán bizonyítja, hogy működött az összeesküvés". Obama elnök egyik környezetvédelmi tanácsadója maga is osztotta ezt a nézetet – erre utal legalábbis, hogy aláírt egy olyan petíciót, amely annak kivizsgálását sürgeti, hogy a Bush-adminisztráció tudott-e előzetesen a terrortámadásról. 2016-ban Trump szavazói gondolták inkább, hogy tömegesen adtak le illegális voksokat az elnökválasztás során, míg Hillary Clinton támogatói azt, hogy Oroszország beavatkozása okozta Donald Trump győzelmét.[142]

Akad azonban olyan összeesküvés-elmélet is, amely esetében első látásra talán nem ennyire magától értetődő, hogy miért befolyásolják a politikai nézetek – bár Európában is egyre jobban átpolitizálódik. 2013-ban Barack Obama szavazóinak csak 12 százaléka, míg Mitt Romney támogatóinak 61 százaléka gondolta például azt, hogy a globális felmelegedés kitaláció. De vajon mi köze lehet a pártpreferenciának ahhoz, hogy mit gondolunk a globális felmelegedésről, amely egyértelműen bizonyított, tudományos tény?[143] Az energiakérdés az Egyesült Államokban és Európában is egyre erősebben átpolitizált ügy. Az utóbbi évtizedekben egyértelműen a demokraták váltak inkább a megújuló energiák híveivé, míg a republikánusok inkább a klasszikus, olajalapú iparágak és technológiák (illetve energiakitermelés) védelmezőivé. Ez a különbség természetesen a kampányadományokban is meglátszik: a zöldenergia-lobbi inkább a demokrata, míg az olajlobbi inkább a republi-

kánus jelölteket favorizálja. Ha a globális felmelegedés csak kitaláció, akkor nincs is szükség az ipari károsanyag-kibocsátás csökkentésére, kisebb autók használatára vagy a nemzetközi klímaegyezmények betartására és betartatására – hiszen a környezetvédelem értelmét veszti, és öncélúnak tűnik. Hogy egy konkrét, téves nézetben hiszünk-e, valójában legtöbbször nem magáról az ügyről szól, hanem a vélemények mögötti szövevényesnek tűnő, mégis sok szempontból fekete-fehér képletre épülő politikai logikáról. Akik nem hisznek a globális felmelegedésben, szkepszisüket nem a klímaváltozást alátámasztó, illetve azzal kapcsolatban kételyeket megfogalmazó tudományos érvek és bizonyítékok hosszas mérlegelésére alapozzák – hanem javarészt az előzetes politikai véleményük alapján alakítják ki az álláspontjukat. Így az sem valószínű, hogy a szeptember 11-ei terrormerényletet kormányzati összeesküvésnek tartó amerikai polgárok valóban az ikertornyok alapos statikai elemzésére alapozták volna azt a véleményüket, hogy egy ilyen magas épület repülőgép-becsapódás miatt nem dőlhet össze úgy, ahogy összedőlt. Ilyen helyzetben a legfontosabb irányító a pártpreferencia: az, hogy milyen pártot vagy politikust szeretünk, ijesztően sok kérdésben képes formálni a véleményünket – miközben természetesen meg vagyunk győződve róla, hogy véleményünk önálló döntésből és logikus következtetésből adódik.

A példákért természetesen nem kell mindig az Egyesült Államokba menni. A Capital Research közvélemény-kutató intézet 2007-ben készített egy felmérést a nem sokkal korábban üzembe helyezett Combino villamosokról – ekkor még Demszky Gábor volt a főpolgármester. A liberális és baloldali szavazók a villamosokat alapvetően tágasnak, esztétikusnak

és kényelmesnek találták. A jobboldali szavazóknak ugyanezek a villamosok már jóval kevésbé tetszettek: helyszűkére, rossz légkondicionálásra, kényelmetlen székekre panaszkodtak. Annak, aki Magyarországon él, ez a történet valószínűleg nem túl meglepő. Néhány lépés távolságból azonban jól látszik a helyzet abszurditása: a pártpreferencia ugyanis ebben az esetben azt határozta meg, hogy milyennek *észleljük* a minket körülvevő fizikai valóságot. Ha pedig a politikai hovatartozás olyan kézzelfogható tárgyak észlelését is alapvetően képes meghatározni, mint amilyen egy villamos, akkor igazán nem csodálkozhatunk ugyanezen elvontabb kérdések esetében, amelyekről kevesebb közvetlen tapasztalatunk van – mint a globális felmelegedés, szeptember 11., az iraki háború vagy a holdra szállás. A pártos vélemény manipulálhatóvá tesz bennünket – és fogékonnyá az álhírekre.

ELTE-s kollégáimmal, Faragó Laurával és Kende Annával végzett saját kutatásaink[144] is ugyanezt támasztják alá: a magyar választók könnyebben hiszik el a kormányt támogató, vágyteljesítő álhíreket (például hogy Ferenc pápa találkozott Orbán Viktorral), ha kormányoldali szavazók, és könnyebben a kormányellenes álhíreket (mint hogy Orbán Viktor pszichiátriai gyógykezelést kap), ha ellenzéki szavazók. Egyszerűen arról van szó, hogy könnyebben elhisszük azt, amiben szeretnénk hinni.

A közösségi média algoritmusai bizonyos szempontból csak kiaknázzák azt az eleve meglévő hajlamunkat, hogy politikai véleményünk megerősítésére vágyunk. Ezzel olyan visszhangkamrába *(echo chamber)* zárnak be minket, amelyben kizárólag a saját véleményünket halljuk. Ez a jelenség persze már az internet előtt is ismert volt. A pártos sajtó, rádió és televízió

szelekciós „algoritmusai" azonban egyértelműbbek és közismertek voltak. A közösségi média részben tudtunkon kívül hoz létre olyan véleményklímát körülöttünk, amilyenben élni szeretnénk: ahol azok a témák foglalkoztatnak másokat is, mint minket, és az emberek többsége azt gondolja a dolgokról, amit mi.

Persze ezek a visszhangkamrák nemcsak a vágyainkat, hanem a félelmeinket is visszatükrözik. Egyes kutatók azt állítják, hogy ilyen visszhangkamrák valójában nem léteznek, és az internet általában, a közösségi média pedig konkrétan[145] sokkal nagyobb teret ad számunkra a miénktől különböző vélemények megismerésére, mint az offline, személyes világ. Szerintem ennek az érvelésnek az a hibája, hogy a politikailag elkötelezett internetes hírfogyasztók a sajátjuktól elkülönülő véleménnyel is már saját csoportjuk szűrőjén keresztül ismerkednek meg, és az ellenvéleményt eleve szarkazmussal vagy felháborodott dühvel közelítik meg. Az internet és a közösségi média legfeljebb a széles körű és sokoldalú tájékozódás *illúzióját* nyújtja, ugyanakkor az ellenvélemények „vörös posztóként" való fellibbentésével még hozzá is járul a polarizációhoz. A megosztó, szenzációs véleményeknek a közösségi média általi előnyben részesítése sokszor kifejezetten kedvez az álhíreknek. Ennek is köszönhető, hogy egy tanulmány szerint az egészségügyi álhírek négyszer olyan hatékonyan terjedtek a koronavírus-járvány első hulláma ideje alatt a Facebookon, mint a mértékadó egészségügyi információs oldalak tartalmai.[146]

Ezek az algoritmusok ráadásul manipulálhatók is. Ez történt például a Cambridge Analytica, a Donald Trump főtanácsadójához, Steve Bannonhoz kapcsolódó big data-cég

esetében is,[147] amely sok millió Facebook-felhasználóról szerzett (illetve vásárolt) adatokat, és így hatékonyan, célzott dezinformációval tudott hatni azok „belső démonaira", ahogy a cég egyik korábbi alkalmazottja fogalmazott. A Cambridge Analytica a brexitkampányban és sok más, vélhetően illegális adatgyűjtésen alapuló kampányban vett részt – bár azt nem jelenthetjük ki, amit sokan magabiztosan állítanak, nevezetesen, hogy tudvalevőleg ők döntötték el a választások kimenetelét. Nincsenek ugyanis kellően kifinomult módszertani eszközeink arra, hogy ezt az állítást cáfoljuk vagy megerősítsük –, ami a *post-truth* korszak fő jellemzőjét, az általános bizonytalanságot tükrözi.

A közösségi média hatékonysága annak is köszönhető, hogy a személyes hitelesség varázsát a tömegkommunikáció hatékonyságával ötvözi. Fontos emberi tulajdonság az is, hogy jellemzően előnyben részesítjük a társaktól, ismerősöktől származó, szociálisan hitelesített információt a tömegkommunikációból származó távoli, absztrakt hírekkel szemben. Daniel Kahneman Nobel-díjas pszichológus számos példát hoz fel arra, hogy az emberek hitelesebbnek tartják és jobban tekintetbe veszik a személyes, élményszerű közléseket, mint a tényszerű, száraz statisztikákat.[148] Ez sokszor még a szakértőkre is igaz: a személyes ismeretség, benyomás, tapasztalat könnyen felülírhatja az absztrakt tudást. A mai, tömegkommunikációtól megcsömörlött nyugati társadalmakban egyre erősebb a szkepszis a hagyományos médiával szemben. A közösségi felületeken azonban a számunkra kedves barátok, ismerősök, mértékadónak tartott véleményvezérek hitelesítik az információt. Ez pedig a legszélsőségesebb, a valóságtól leginkább elrugaszkodott véleményeknek is szabad teret enged.

A 2016-os amerikai elnökválasztási kampány hajrájában a Facebookon az álhírek elérése a közösségi médiában meghaladta a hagyományos média híreinek elérését: a kamuhírek győzedelmeskedtek.[149] A közösségi média nem teremt új minőséget, nem változtatja meg az embereket. Egyvalami azonban biztos: a közösségi média 21. századi közegében sokkal könnyebb középkori nézeteket terjeszteni és ősi indulatokat gerjeszteni, mint bármilyen korábbi eszközzel.

A macedón féknyúzgyár

Hogy az álhírek mennyire elöntötték a közösségi médiát az amerikai elnökválasztási kampányban, az sokaknak már az eredmények előtt feltűnt. A *Buzzfeed* és a *The Guardian* tényfeltáró cikkeinek olvasói 2016 őszén szembesülhettek először azzal, hogy a rengeteg, politikai álhírt terjesztő oldal közül 140-150-et a macedóniai Velesz városában jegyeztek be. Ez a 45 ezres lakosú macedón kisváros egyszerre a nyugati újságírók érdeklődésének középpontjába került. Az amerikai választások utáni két hónapban valószínűleg több nyugati újságíró járt a városban, mint az azt megelőző húsz évben összesen.

Itt jegyeztek be olyan, azóta már javarészt törölt kamuhíroldalakat, mint a worldpoliticus.com, a trumpvision365.com, a usconservativetoday.com, a donaldtrumpnews.co vagy a usadailypolitics.com. A címükben az a közös, hogy valamilyen formában mind már meglévő website-ok címére emlékeztetnek; a tartalmukban pedig az, hogy szinte kizárólag Donald Trumpot támogató-magasztaló, valamint Hillary Clintont és Barack Obamát támadó hírek jelentek meg rajtuk. Ahogy fentebb is szóba került már: a cikkekre klikkelést és azok megosztását szinte kizárólag a címük határozza meg. Ezeken az oldalakon olyan címek jelentek meg, mint például: *Most értesültünk: Obama illegálisan utalta az igazságügyi minisztérium pénzét Clinton kampánystábjának; Azonnali hír: Obama beismerte, hogy nem fogja itt hagyni a Fehér Házat, hatalomban marad!; Trey Gowdy feltárta FANTASZTIKUS tervét Hillary bebörtönzésére, ha vége a választásoknak, neki VÉGE LESZ!* Ezeknek a híreknek semmilyen igazságmagvuk nem volt: teljesen a semmiből építették fel és terjesztették őket – de kik is?

Javarészt főiskolás és egyetemista macedón tinédzserek, akik fizetésként vagy zsebpénz-kiegészítésként tekintettek erre a lehetőségre. Álhírek gyártásával ugyanis több pénzt tudtak keresni, mint bármilyen más munkával. Havonta akár sok tízezer dollárt is – miközben Veleszben az átlagkereset 400 dollár alatt van. A több tucat álhírgyártó veleszi tinédzser legsikeresebbjei hónapokon át luxuskörülmények között élhettek: házakat, autókat vehettek, ők voltak a partik császárai. A lányok körében a helyi geekek népszerűbbé váltak, mint a kigyúrt sportolók. Ráadásul a város lakói és a fiatalok szülei is büszkék voltak rájuk. Hiszen saját ötlet révén kerestek sok pénzt, és túljártak az amerikaiak eszén, akik előszeretettel kattintottak a cikkeikre.

Elmondásuk alapján ráadásul sokukat egyáltalán nem is érdekelte a politika, vagy hogy ki nyer az amerikai elnökválasztáson. Becsületükre legyen mondva, hogy a politikai pluralizmus jegyében egyaránt próbálkoztak Hillary Clintont és Bernie Sanderst előtérbe helyező, illetve Donald Trumpot támadó álhírekkel. Hamar rájöttek azonban, hogy az amerikai hírolvasókat alapvetően Donald Trump érdekli, és azok az álhírek működnek, amelyek az ő narratíváját erősítik.

„Az amerikaiak szeretik a sztorijainkat, és mi pénzt csinálunk belőlük – büszkélkedett egyikük a BBC riporterének. – Kit érdekel, hogy igazak-e vagy hamisak?"[150]

Az egyik macedón tinédzser azzal büszkélkedett a *The Washington Post*nak, hogy Trump neki köszönheti az elnökségét. Nem csoda, hogy a várost, amely a jugoszláv időkben alatt még a Tito Velesz nevet viselte, az utóbbi időben Trump Velesszé keresztelték át. Az álhírek sokszor számukra is megdöbbentő sikereket produkáltak. A *Hillary Clinton azt mondta 2013-ban: szeretném, ha Trumphoz hasonló emberek indulnának a választásokon, ők becsületesek, és nem megvásárolhatók* című cikk például egy hét alatt 480 ezer megosztást, reakciót vagy kommentet vonzott a Facebookon. (Összehasonlításképp: a Trumppal kapcsolatos legsikeresebb oknyomozó cikkek sem produkáltak többet ennek az egyharmadánál.) A macedón szájtok ontották magukból az olyan, később a kampányban is hangsúlyosan megjelenő állításokat, mint hogy a pápa támogatja Donald Trumpot vagy hogy Mike Pence úgy fogalmazott, hogy Michelle Obama „az eddigi legközönségesebb first lady". Ezeken az oldalakon néha valódi hírek is szerepeltek; azonban a Buzzfeed szerint az öt legsikeresebb cikk közül négy kamuhír volt.[151] Ahogy az egyik macedón tinédzser fogalmazott: „Azt kell írnod az embereknek, amit látni akarnak, nem azt, amit meg szeretnél mutatni."[152]

A Buzzfeed, az ICCRP és más szervezetek oknyomozó újságírói a sztori kirobbanása óta megkérdőjelezték azt a korábbi mítoszt (amely részben e könyv korábbi kiadásában is megjelent), mely szerint a macedón tinédzserek teljesen spontán,

egyszerű kedvtelésből és pénzkeresetből szálltak volna be az álhírbizniszbe.[153] Úgy tűnik, hogy a több mint 140 oldalt felvonultató macedón álhírbirodalom életre keltésében és az első oldalak elindításában egy befolyásos macedón médiajogász, Trajche Arsov is részt vett, aki az amerikai jobboldal szereplőivel működött együtt, hogy projektjét sikerre vigye. Például Ben Goldman és Paris Wade republikánus aktivistákkal, akik 2015-ben a Liberty Writers News képében már többmilliós forgalmú, nagy hatású jobboldali politikai álhíroldalt hoztak létre. Ezt a modellt igyekeztek Macedóniában is meghonosítani. Sőt, a médiabirodalom születését nem sokkal megelőzően az orosz katonai titkosszolgálat egyik alkalmazottja is Velesz városába látogatott – bár nem egyértelmű, hogy valóban kapcsolatban volt-e az álhírgyárral. Nem kézi vezérléssel irányították az oldalakat, de a sikeres modell futótűzként terjedt a városban. Jelenlegi tudásunk alapján tehát ebben a történetben az álhíruniverzum egy jellegzetes képlete rajzolódik ki: az ötlet és az első lépés „felülről" jön, később önálló életre kel, és valamilyen politikai akaratnak megfelelően, de félig spontán, önszerveződő módon működik tovább. A macedón tinik jelentős része mindeközben valószínűleg úgy tekintett magára, mint saját sikerének a kovácsára.

A macedón álhírbirodalom, bár amerikai politikai „beruházásként" jött létre, nélkülözi a Cambridge Analytica szofisztikáltságát és professzionalitását. Az egész jelenségben az a legijesztőbb, hogy mennyire mechanikus és egyszerű. Ezek a sablonos címekre és dizájnra épülő, néhány tucat tini által készített oldalak sokszor nem csináltak egyebet, mint hogy

híreket vettek át, plagizáltak, módosítottak vagy torzítottak el. Előfordult, hogy több cikkből ollóztak össze egy sajátot; máskor ők írták a cikkeket, nagyon egyszerű logika alapján és sokszor hibás angolsággal. Ezt követően a cikkeket megtámogatták a Facebookon néhány tíz dollárnyi hirdetéssel – a siker pedig garantált volt.

Az emberi felületesség és hiszékenység mindig is jövedelmező üzletek alapja volt, de talán sosem volt olyan egyszerű ezt kihasználni, mint a közösségi média korában.

Robothadsereg az álhíripar szolgálatában

Lehet, hogy a macedón tinik számára az álhírek írása inkább mechanikus, korlátozottan kreatív és kiszámítható feladat volt, az álhírek nagyipari mértékben való terjesztése azonban még ennél is jóval lecsupaszítottabb és automatizáltabb folyamat.

Különösen a Twitteren, de a Facebookon is egyre nagyobb mennyiségben vannak jelen az úgynevezett *bot*ok. Ezek olyan robotok, amelyek programozott módon, sokszor rendkívül nagy mennyiségben ontják magukból a véleménynek álcázott terméknépszerűsítő kampányokat, pornósztárok hirdetéseit – vagy éppen orosz vagy kínai álhíreket és összeesküvés-elméleteket. A botok és a „kiborgok"[154] (félig automatizált, félig ember által irányított profilok) elég jelentős részét teszik ki a közösségi médiában fellelhető profiloknak. A Facebook saját közlése szerint 2019 első felében 3,2 milliárd (!) hamis Facebook-profilt törölt mesterségesintelligencia-algoritmusok segítségével. Tekintetbe véve, hogy jelenleg az aktív felhasználók aránya körülbelül 2,7 milliárd, ez nem kis mennyiség.

A washingtoni Atlantic Council agytröszt alá tartozó, az új információs hadviselési eszközökre szakosodott DFR Lab munkatársai végezték talán a legalaposabb munkát az igazi automatizált botok elemzésében. Elsősorban azokat vizsgálták, amelyeket az orosz propaganda használt fel bizonyos célokra – például a Donald Trump melletti és Hillary Clinton elleni információk megosztására, az orosz állam által finanszírozott, a külföldi közvélemény meggyőzését célzó Russia Today és a Sputnik nevű csatornák tartalmainak terjesztésére stb.

A DFR Lab munkatársai megfogalmaztak néhány hasznos tanácsot arra vonatkozóan, hogyan lehet felismerni a botokat a Twitteren, de adott esetben a Facebookon is. Azért érdemes végignézni a listát (amelyet itt csak tömörítve adunk közzé), hogy ennek alapján bárki gyanút foghasson, ha megpróbálják átejteni – botokkal ugyanis nem nagyon érdemes vitába szállni.

Aktivitás. Az automatizált Twitter-botok rendkívül aktívak: napi 72 tweet felett már nagyon valószínűtlen, hogy az adott profilt ember kezeli. De vannak egészen extrém esetek is. @sunneversets100, egy Kreml-barát troll 288 nap alatt 203 ezer tweetet tolt ki az éterbe. Ez kétpercenként egy posztot jelent 24 órán keresztül, több mint 9 hónapon át, ami, lássuk be, szó szerint emberfeletti teljesítményre vall.

Anonimitás és fotó. A botok általában nem fednek fel magukról személyes információt. Amikor mégis – például képek formájában –, akkor Google-képkeresővel könnyedén kiszúrható, ha a netről lopott profilokat másolnak. Más esetekben csak sziluettet használnak, és még profilképük sincs. Az is előfordul, hogy színésznők, szupermodellek fotóit választják

nekik profilképnek – olyan képeket, amelyek tulajdonosait a követők előszeretettel visszakövetik, ha ezek váratlanul bejelölik őket.

Felerősítés. A botok általában nem gyártanak saját tartalmat, csak megosztanak, esetleg más oldalak anyagait lájkolják vagy idézik.

Gyenge profil, erős hatás. A botok egyedi követői általában kisszámúak, de egyes esetekben több ezer fős hálózatokat (*botnet*) alkothatnak a nagyobb hatás elérése érdekében. A DFR Lab munkatársai említést tesznek egy olyan profilról, amelynek kevesebb mint nyolcvan követője van, és amelynek az egyik posztját mégis 23 ezren (!) osztották meg – jelentős részben ugyancsak botok.

Közös tartalom. Sok Twitter-profil ugyanazokat a tartalmakat azonos időben és azonos sorrendben osztja meg. Ez egyértelmű jele a koordinált működésnek, hiszen emberi felhasználók esetében kevéssé valószínű, hogy ilyen véletlenek rendszeresen előforduljanak, vagy hogy egyes emberi felhasználók folyamatosan, tizedmásodpercre összehangoltan ugyanazt posztolják szándékosan.

Felhasználónév.[155] Az algoritmusok a botoknak gyakran osztanak ki felhasználónévként értelmetlen karakter- és számsorokat. Nagyon gyakori az is, hogy a keresztnevet nagyon hosszú számkóddal is ellátják (például: @Leon25957162).[156] Gyakoriak a névváltoztatások is – például különbözik a felhasználónév és a megjelenített profilnév. Néha még arra sem ügyelnek, hogy a nemek egyezzenek: a felhasználónév férfira, míg a profilnév női felhasználóra utal.

Nyelv. Nem ritkák a sok nyelven tweetelő, „bábeli" botok. A DFRLab egyik példája erre a @multimauistvols felhasználónévvel rendelkező Twitter-profil, amely angol, spanyol, arab, szuahéli, indonéziai, kínai, orosz és japán nyelven is tweetelt.

Reklámok posztolása. Az emberi felhasználók ritkán osztanak meg reklámokat, a botok annál gyakrabban. Akadnak kifejezetten kereskedelmi, promóciós célból létrehozott bothadseregek is, amelyek esetében a megosztott tartalmak között a reklámok aránya (például szerencsejáték-oldalak, ruhamárkák vagy samponok) akár 80-90 százalék is lehet. De az sem ritka, hogy a profilokon keverednek a kereskedelmi és politikai reklámok – ami abból adódik, hogy a bothadseregeket egyes PR-cégek olykor különböző profilú ügyfelek szolgálatában állítják csatasorba párhuzamosan.

Mechanikus viselkedés. Ha egy politikai vagy éppen kereskedelmi tweeten pontosan megegyezik a megosztások és a kedvelések aránya, az arra utalhat, hogy a bejegyzés mögött bothadsereg áll. A botokat ugyanis sokszor úgy programozzák, hogy mind a kettőt egyszerre tegyék meg: egyszerre lájkoljanak és osszanak újra egy posztot.

Ha gyanút fogunk, hogy bottal van dolgunk a Twitteren, érdemes segítségül hívnunk az Indianai Egyetem kutatói által

kifejlesztett eszközt, a botometert (https://botometer.iuni.iu.edu). Ez azt állapítja meg, mennyire valószínű, hogy valóban robottal állunk szemben. Logikusnak tűnik, hogy „a tűz ellen tűzzel" elvet alkalmazva a mesterségesintelligencia-algoritmusokat és a botokat azok ellen is fordíthassák, akik ártani akarnak velük. Az álhírek elleni fellépés egyik bevett eszköze is a botok botokkal való ellensúlyozása.[157]

A mesterséges intelligencia térnyerése az üzenetek terjesztésében, illetve a botoknak a politikai közbeszédre kifejtett hatása[158] együtt meglehetősen sötét jövőt vetít előre.

Ahogy Marshall McLuhan profetikusan megfogalmazta még a hetvenes évek elején:[159] „A III. világháború már gerillainformációs háború lesz, amelyben eltűnik a hadsereg és a civil lakosság közti különbség." A mai információs háborúkat egyszerre vívják nagyhatalmak, politikai szereplők, állampolgárok és robotok. A mesterséges intelligencia fejlődésével a ma még esetlenül, olykor egyenesen megmosolyogtatóan működő botok és az emberek közti kommunikáció sokkal kevésbé lesz megkülönböztethető egymástól. Bár a mesterséges intelligencia szerepe ma még elhanyagolható a tartalomgyártásban, ez a jövőben várhatóan alapvetően fog megváltozni. Jó mesterségesintelligencia-algoritmusokkal nemcsak a terjesztés, de az álhírgyártás folyamata is automatizálható lesz.[160] Ma még javarészt emberek csapnak be minket gépek és algoritmusok segítségével, holnap azonban ehhez már jó eséllyel emberek sem kellenek majd.

4. Az összeesküvés-elméletek és álhírek előzményei és következményei

Néha a pizza tényleg csak pizza

2016. december 4-én egy 28 éves, észak-karolinai születésű férfi, Edgar Maddison Welch a marylandi határ közelében belépett a washingtoni Comet Ping Pong pizzériába. Ebédidő lévén az étterem tele volt étkező családokkal. Az új vendég nem úgy viselkedett, mint általában a pizzériákban szokás, és nem is pizzát szeretett volna. Hatalmas gépfegyverrel a kezében érkezett, amelyet rá is fogott az egyik alkalmazottra. Az étteremből mindenki hanyatt-homlok menekült, aki csak tudott – többek között egy háromtagú család, amely éppen az ötéves kisfiú születésnapját ünnepelte. Welch azért jött, hogy afféle magányos igazságtevőként felderítse és felszámolja azt az állítólag Hillary Clinton fő kampánytanácsadója, John Podesta által kiépített pedofilhálózatot, amelynek főhadiszállása egyes „híroldalak" szerint éppen ez a pizzéria volt. A hírek arról szóltak, hogy a pizzéria alagsorában tartják fogva a gyerekeket, akiket szexuálisan bántalmaznak, és akiken sátánista rituálékat hajtanak végre – ezért a fegyveres rögtön az alagsort kereste –, csak éppen a pizzériának nem volt alagsora. Miközben az emberek pánikban rohantak el a helyszínről, a férfi igyekezett kikutatni, hol rejtették el az ártatlan kicsiket,

és hol húzódnak a titkos alagutak. Néhány lyukat is lőtt a padlóba, hogy ellenőrizze, nincsenek-e alatta titkos raktárhelyiségek. Miután semmit sem talált, csalódottan feladta magát a helyszínre érkező rendőröknek.

Ez a kirívó, de bizonyos szempontból mégis tipikus eset jól mutatja, hogy az összeesküvés-elméletek és álhírek mennyire nem ártatlanok és hatástalanok. A *pizzagate*-konteó olyannyira elterjedt, hogy egyes kutatások szerint a 2016-os elnökválasztást megelőző időszakban a republikánus szavazók fele elhitte.[161] Sőt, a pizzéria alkalmazottai szerint a 2020-as elnökválasztáshoz közeledve ezek a teóriák új lendületet kaptak, és az étterem újra elkezdett furcsa üzeneteket kapni. A konteó azon alapult, hogy Hillary Clinton – a Kreml eszközeként szolgáló WikiLeaks által – kiszivárogtatott e-mailjeiben, a kampány munkatársaival folytatott párbeszédekben feltűnően gyakran jelent meg a „pizza" szó – amiből sokan arra következtettek, hogy ez a gyerekekre vonatkozó titkos kód, amely valójában a pedofíliára utal.[162] A pizzériaellenes fegyveres támadás azért is volt bizarr, mert összecsúszott benne a „pizza" szó szerinti és vélelmezett másodlagos, rejtett jelentése. Ami azonban fontosabb: a valóság legkisebb morzsáját sem tartalmazó elmélet kis híján családok életébe került. A pizzéria tulajdonosa maga is számos halálos fenyegetést kapott. Az összeesküvés-elméletet ez esetben politikusok is erősítették: Michael Flynn, Donald Trump közeli szövetségese és egy rövid ideig nemzetbiztonsági tanácsadója maga is terjesztette a Twitteren.[163]

A politikai, társadalmi és egészségüggyel kapcsolatos konteók olykor alapvetően befolyásolják az egyének viselkedését.[164] Embercsoportokat tehetnek bűnbakká és erőszak áldozatává, szélsőséges politikai mozgalmakat fűthetnek fel – vagy egyszerűen csak alaptalan szorongással és félelmekkel keseríthetik meg az életünket. Melyek azok a társadalmi-környezeti körülmények, amelyek hozzájárulhatnak az összeesküvés-elméletek és álhírek elburjánzásához?

Az összeesküvés-elméletek és álhírek terjedésének körülményei

A paranoid gondolkodás

Egy kiváló szociálpszichológus, Roderick Kramer a – magyarul elég rosszul hangzó – „paranoid társas kogníció"[165] fogalmával foglalja össze a gyanakvás és a bizalmatlanság azon formáját, amely komoly rombolást vihet véghez egyes csoportokon belül és csoportok között egyaránt. A kifejezés alatt a szerző olyan hiedelmeket ért, amelyek szerint az egyén vagy csoportja zaklatás, fenyegetés, rémisztgetés, bántalmazás áldozatává válik rosszindulatú emberek vagy ilyen emberekből álló csoportok által, vagy éppenséggel az utóbbiak az uralmuk alá hajtják a csoportot. Fontos körülmény, hogy ez a vélemény, amint azt az 1. fejezetben már tárgyaltuk, nem szükségszerűen teljesen téves. Sokszor csak eltúlzott vagy rosszkor és rossz helyen alkalmazott, félreértelmezéseken vagy „félreészleléseken" alapuló formája a gyanakvásnak és a bizalmatlanságnak – amire egyébként is hajlamunk van, sőt olykor a túlélésünk múlik rajta. Ehhez kapcsolódó fogalom a „csoportközi paranoia" is, amely kifejezetten a saját (nemzeti, etnikai, vallási, politikai) csoport más, rosszindulatú csoportok által való fenyegetettségének az érzete.[166]

Távolról sem ritka, hogy hétköznapi, mentálisan ép emberek a paranoiára jellemző következtetési folyamatokat alkalmaznak. Ezek révén a zavaró vagy fenyegető társas-társadalmi körülményeket próbálják értelmezni, illetve ilyenekkel igyekeznek megküzdeni. Már korábban szóba került, hogy az összeesküvés-elméletek és a paranoid képzelgések között mutatkozik némi kapcsolat. Előfordulnak olyan helyzetek, amikor az egyén mindenben konspirációt lát – azaz túlbecsüli mások cselekvéseinek összehangoltságát és tervezettségét, illetve a független események cselekvői között is személyes kapcsolatot, együttműködést feltételez, valamint ártó szándékot tulajdonít másoknak. Ez a jelenség annak köszönhető, hogy a személy túlzott figyelemmel követi a környezete eseményeit – ezt hívják a pszichológusok túlzott figyelemnek (hipervigilanciának). Ha valamire túl nagy figyelmet fordítunk, akkor olvasni kezdünk a kis jelekben is, és ott is összefüggést látunk majd, ahol valójában nincs. Ez mindenkinek ismerős lehet a saját életéből is, és ahogy korábban már láttuk, a nem létező összefüggések feltételezése kifejezetten jellemző az összeesküvés-elméleti gondolkodásra.

Hogy milyen tényezők hívhatják elő ezt a fajta paranoid társas megismerést? Például a már említett kisebbségi csoporthelyzet. A kisebbségi vagy elnyomott csoport tagja számára tagsága folyamatosan hangsúlyos, jelen van, és a hétköznapi érintkezésekben is meghatározóvá válik. A kisebbségi csoportba tartozás felerősítheti az én- és csoporttudatosságot, illetve az önmagára irányított figyelmet, ami sokszor megágyaz a paranoid képzeteknek. Nem véletlen egyes kutatások visszatérő eredménye, miszerint a kisebbségi csoportok tagjai (az Egyesült Államokban leginkább a feketék és kevésbé hangsú-

lyosan a mexikói-amerikaiak) körében erősebbek a paranoid képzetek. Ezek jellegzetesen arról szólnak, hogy a többség tudatosan és összehangoltan tör a kisebbség kizsákmányolására, elnyomására, elpusztítására.[167] Ez természetesen nem mindig teljesen megalapozatlan: a faji, nemi vagy éppen osztályalapú elnyomás a történelem nagy részében az emberi közösségek alapvető kísérőjelensége volt – és maradt sok helyen napjainkban is,[168] még ha egyes civilizációs intézmények ezt igyekeznek is több-kevesebb sikerrel tompítani.

Az sem véletlen, hogy az egyes államok által finanszírozott álhírgépezet és propagandaipar is messzemenően megkísérli kihasználni a faji feszültségeket. Az Egyesült Államokban például orosz trollok és kamuoldalak próbálták meg felhasználni saját céljaikra (elsődlegesen faji konfliktusok szítására) a Black Lives Matter (A Fekete Életek Számítanak) mozgalmat, amelyet egyes, feketék elleni, tényleges rendőri túlkapások hívtak életre 2020-ban. A Blacktivist nevű (azóta már felfüggesztett), Oroszországból irányított Facebook- és Twitter-oldalak például demonstrációk szervezésében és a „fekete düh" részben álhírekkel való táplálásában voltak különösen aktívak. Ugyanakkor tényleges fekete aktivisták az oldal adminisztrátorait érdekes módon nem tudták rávenni, hogy személyesen is jelenjenek meg a demonstrációkon.[169] Még beszédesebb a Facebook és Twitter szerint szintén Oroszországból irányított, azóta törölt Black Fist (Fekete Ököl) elnevezésű oldal, amely a feszültségek tetőpontján önvédelmi tanfolyamokra toborzott fekete résztvevőket a feketék által sűrűn lakott városokban,[170] mondván: „Mutasd meg nekik, hogy a Fekete Erő számít!" Ezek az esetek arra utalnak, hogy az orosz titkosszolgálati „aktív intézkedések"[171] is előszeretettel használják

ki a kisebbségek frusztrált és sérülékeny, ezért paranoiára hajlamos tagjainak identitásában rejlő lehetőségeket. Nem véletlen, hogy a Kreml a különféle szeparatista törekvéseknek is lelkes támogatója,[172] globálisan és regionálisan egyaránt. A Kreml és hozzá közel álló szervezetek a texasi és kaliforniai szecesszionistáktól a katalán függetlenségi mozgalmon át a kelet-ukrajnai elszakadási törekvésekig sokféle, területi önállósodást szorgalmazó szerveződést felkarolnak – hol nyíltabban, hol rejtettebben.

A paranoid gondolkodást a másoktól való hatalmi vagy anyagi függőség, a kiszolgáltatottság érzése is erősítheti. A más csoportoktól való erős függőség és a nagyon jelentős társas távolság ahhoz vezethet, hogy az egyén a másik csoport minden rezdülésére extrém módon „ki van hegyezve". Különösen igaz ez akkor, ha a csoport erősen függ a másik csoport értékeléseitől, mint például a főnök–beosztotti viszonyban. Nagyobb munkahelyeken a szóbeszédeket, pletykákat, konteókat jellemzően a beosztottak terjesztik egymást közt a vezetőkkel szemben, és nem fordítva.

Összeesküvés-elméletek elburjánzásához vezethet az is, amikor nagy társadalmi átalakulások vagy politikai rendszerváltozások következtében megkérdőjeleződik az egyénnek a csoportban, illetve a társadalomban elfoglalt helye, így elveszti a referenciapontjait[173] – ez szintén egyfajta kiszolgáltatottságérzést eredményez.

Az információktól való megfosztottság érzése is jelentősen erősítheti a konspirációs teóriákra való nyitottságot. Ez még érzékszervi szinten is igaz: kutatások kimutatták, hogy az is előidézheti a gyanakváson alapuló paranoid gondolkodásmódot,[174] ha valakinek kísérleti úton rontják a hallását. Ilyenkor

ugyanis az egyén a környezetében lévők „suttogása" kapcsán gyanakodni kezd: meggyőződésévé válhat, hogy valamit el akarnak titkolni előle. Ezt a vizsgálati eredményt minden további nélkül társadalmi szintre emelhetjük: az információk elégtelensége, ellentmondásossága vagy az azokhoz való hozzáférés korlátozottsága erősítheti az összeesküvés-elméletek elterjedését[175], hiszen az emberek információhiányos helyzetük mögött is okot és felelőst keresnek, azt szándékosnak feltételezik: „Meg akarnak vezetni bennünket!"

A konteóknak való puszta kitettség önmagában is erősítheti a bennük való hitet. Minél többet hallunk ezekről a teóriákról saját társas-társadalmi környezetünkben, a médiából és a barátoktól, annál inkább hitelt adunk nekik, ahogy azt például egy brit vizsgálat kimutatta.[176] Ezt az összefüggést egy korábban idézett kísérlet is megerősíti: a Kennedy-gyilkosság egyik összeesküvés-elméleti narratíváját kibontó film (az Oliver Stone által rendezett *JFK*) megtekintését követően a vizsgálati személyek jobban hittek a forgatókönyv által is elővezetett összeesküvés-elméletnek, amely szerint Kennedy elnökkel nem Lee Harvey Oswald, az elítélt magányos gyilkos, hanem egy egyebek mellett Johnson alelnököt, kolumbiai milicistákat, a titkosszolgálatokat is felvonultató összeesküvés végzett. A film hatására a nézők dühösebbek lettek, de a szavazási kedvük és általában a politikában való aktív részvételi szándékuk is jelentősen visszaesett.[177] A teljességgel kitalált történetek ráadásul szinte ugyanolyan hatással lehetnek ránk, mint a valódi események összeesküvés-elméleti magyarázatai. Nemcsak akkor, amikor a fikciót tévesen valóságnak hisszük (mint a már említett *Világok harca* vagy a barsebäcki pánik esetében), hanem akkor is, amikor tudatában vagyunk annak,

hogy fikciót látunk. Jó példa erre az *Amikor a farok csóválja... (Wag the Dog)* című játékfilm, amelyben az amerikai elnök úgy próbálja elterelni a nyilvánosság figyelmét a szexbotrányáról, hogy egy Hollywoodban megrendezett álháborút indít Albánia ellen. Ez a szatíra nagyon hasonló hatást váltott ki a nézőkből, mint a *JFK*. A kísérletet végző kutatók következtetése szerint a fiktív történetek akár nagyobb hatást is gyakorolhatnak politikai vélemények és az összeesküvés-elméleti képzetek formálására, mint a hírműsorok.[178]

Ez pedig azért fontos, mert a legnépszerűbb filmek és könyvek többnyire maguk is összeesküvéses narratívákon alapulnak. Mint például a már korábban említett *A Da Vinci-kód* című bestseller[179] és a könyvből készült kasszasiker. De említhetnénk az *X-aktá*kat vagy a kiváló Netflix-sorozatot, a *Stranger Thing*set is, amelyben szintén a kormányzat emberei igyekeznek eltitkolni a rosszul sikerült ember- és fegyverkísérletek eredményét. A filmek hatását tovább erősítheti, hogy az összeesküvés-elméletek hatása sokszor rejtett és „lopakodó": a nézők általában nincsenek is tudatában annak, hogy az összeesküvéses történetek milyen erős befolyást gyakorolnak rájuk.[180]

Társadalmi, gazdasági és politikai válságok

Ahogy azt már korábban említettük, váratlan, nagy jelentőségű események, azaz gazdasági, politikai és társadalmi válságok idején a kontrollvesztés, az információhiány, illetve az esemény által kiváltott szorongás miatt[181] különösen erős a kísértés, hogy a történéseket összeesküvésekkel magyarázzuk.[182] A rendkívüli események rendkívüli magyarázatokat követelnek, amelyek túlmutatnak a „hagyományos", „hivatalos" verziókon. Az

összeesküvés-elméletek azonban egy további ok miatt kényelmesek lehetnek a válságos időszakban. A bizonytalansággal teli, frusztráló történelmi időszakokban az embereknek gyakran ellenségre van szükségük ahhoz, hogy agresszív késztetéseik levezetést és kifejezést nyerhessenek.[183]

A szóbeszédnek (és ennek egyik típusaként az összeesküvés-elméletnek) nem csak kedvezőtlen hatása lehet. Jóindulatú értelmezések szerint válsághelyzetben egyfajta kollektív problémamegoldó mechanizmusként funkcionálhatnak, amely a társas-társadalmi alkalmazkodást szolgálja. A szóbeszéd akkor jelenik meg, amikor az addig létező rend felborul, és a korábbi vonatkoztatási keretek elvesztik érvényességüket, illetve magyarázó erejüket. Ilyenkor új, kollektív magyarázatokra lesz igény, és ezek meg is születnek.

Az álhírek és konteók terrormerényletek, tömegbalesetek és egyéb tragikus események után is jellegzetesen elszaporodnak. A politikai elit természetesen maga is hozzájárulhat az összeesküvés-elméletek terjedéséhez azáltal, ha olyan botrányok kerülnek nyilvánosságra, amelyek felfedik a hatalom konspiratív természetét. Egy valós összeesküvés, a Watergate-botrány például jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az összeesküvés-elméletek elszaporodtak az Amerikai Egyesült Államokban.[184]

Az összeesküvés-elméletek és álhírek következményei

Az álhírek és összeesküvés-elméletek nem elsősorban önmaguk miatt érdekesek, hanem az általuk kiváltott hatás miatt. Az alábbiakban összeszedjük, milyen hatásai lehetnek az álhíreknek és az összeesküvés-elméleteknek.

Az összeesküvés-elméletek és álhírek hatása a csoportközi erőszakra

Idézzük fel újra, hogy a gyanakvás sokszor hasznos is lehet az egyén és a csoport túlélése szempontjából! Az összeesküvés-elmélet azonban a valós szerepén túl nagyítja fel és abszolutizálja ezt a gyanakvást. Az összeesküvés-elméletek sokszor nemcsak kísérik a csoportok közti ellenségeskedést, hanem okozói is annak,[185] és igazolják az erőszakot.

Két évtizeddel ezelőtt Magyarország déli határától néhány száz kilométernyire összeesküvés-elméleteket szítva követtek el népirtásokat, sok tízezer fő életét követelve. A délszláv konfliktus kezdetétől fogva nagyon erős volt az az összeesküvéses narratíva a szerb sajtóban és a politikai diskurzusokban, amely szerint a Nyugattal való konfliktus fő oka, hogy a Nyugat és különösen az Egyesült Államok egyfajta Új Világrend megteremtésére törekszik, amelyben Szerbiának nem szánnak szerepet. Az Új Világrend megteremtése az elmélet szerint a nemzetközi zsidóságnak is érdekében áll. Jellegzetes konspirációs teória volt az is, amely szerint az Egyesült Államok egyfajta „neokortikális hadviselést", igazi pszichológiai agymosást folytat a Balkánon, amely az elmélet szerint az amerikai katonai doktrína lényegét képezi.[186]

A délszláv háború során a szerb propaganda a bosnyákokkal szemben terjesztette azt a régi teóriát, amely szerint a bosnyákok nemzetközi muszlim szövetségeseikkel együtt területi és kulturális térfoglalásra készülnek, és erőszakos muszlim inváziót készítenek elő. Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Ratko Mladić és más szerb vezetők, akik személyesen is felelősek a bosnyákok elleni népirtásért, saját magukat a keresztény világ védelmezőinek állították be, akik megvédik Szerbiát az

„ottomán inváziótól". Ezt a narratívát tükrözi az is, hogy Karadžić előszeretettel utalt a bosnyákokra, illetve koszovói albánokra mint „törökökre".[187] Ez az elmélet a „szerbfóbia" mítoszával párosította a klasszikus összeesküvés-elméleti narratívát, és Berlet kifejezésével egyfajta „apokaliptikus agressziót"[188] keltett életre: ha nem lépünk, végünk. Ebben a képletben a muszlimokkal szembeni fellépés a szerbek ellen tervezett népirtás megelőzését szolgálja – tehát voltaképpen jogos önvédelemnek tekinthető. A tuszik ellen elkövetett hutu népirtás is hasonló logikai séma alapján kezdődött Ruandában: a hutu radikálisok szerint a tuszik ellenük szerveztek népirtást, így a tuszik tömeges legyilkolása csak ennek megakadályozását szolgálta.[189] Hasonlót tapasztalhattunk a közelmúltban Mianmarban is: a rohingyák elleni erőszakhullámot megalapozó, a közösségi média által terjesztett álhírek valamilyen formában mind arról szóltak, hogy a rohingyák másokkal szövetkezve valamilyen gonosz tervet akarnak végrehajtani a buddhista többséggel szemben.[190]

Ha a paranoidnak nincsenek ellenségei, teremt magának. Ha valaki felé gyanakvással és ellenségeskedéssel fordulok, jó eséllyel hasonló reakcióra számíthatok. Nincs ez másképp a csoportok között sem. A vélt összeesküvés elleni „önvédelmi" megfontolások a saját csoport tagjait arra késztethetik, hogy tényleges összeesküvést tervezzen a másik csoport ellen, és „megelőző csapást" mérjen rá. Az összeesküvéssel megvádolt csoportot ráadásul az összeesküvés vádja és a hozzá való ellenséges viszony olyan pozícióba szoríthatja, amely valóban kikényszeríti az összeesküvést. A konteók önbeteljesítő jellegére példa az amerikai–német állampolgárok esete.[191] Az Egyesült Államokban élő németek a második világháború

idején elszigeteltté és kirekesztetté váltak. Ez a marginalizált pozíció maga is hozzájárulhatott ahhoz, hogy szervezeteik (amelyek eredetileg az amerikai és a német kulturális kapcsolatok fejlesztésére alakultak) végül valóban a náci befolyás fő közvetítőivé váltak az Egyesült Államokban.

Összeesküvés-elméletek és a terrorizmus

2011. július 22-én egy harminckét éves, rendőregyenruhás norvég férfi érkezett az Oslóhoz közeli, Utoya nevű kis szigetre. Miközben fülhallgatón a kedvenc zenéit hallgatta, válogatás nélkül mészárolt le 69 fiatalt a norvég szociáldemokraták ifjúsági táborában. Két órával korábban általa elhelyezett pokolgépek robbantak a főváros kormányzati negyedében, nyolc ember halálát okozva. Bár kívülről ez teljesen értelmetlen és öncélú mészárlásnak tűnik, a merénylő, Anders Behring Breivik meg volt győződve arról, hogy valójában hőstettet hajt végre, áldozatai pedig megérdemelték a sorsukat. Az interneten közzétett, több mint 500 oldalas, zavaros és részben összeollózott iromány ában amellett érvel, hogy a „kulturális marxisták" – azaz a baloldaliak és a liberálisok – összefogtak a muszlim országok vezetőivel, hogy megvalósítsák az „Eurábia" projektet, Európa iszlamizálásának tervét. Az ellenük folytatott harc így nem terrorizmus, hanem a keresztény Európa védelmezésének szent küldetése.[192] Az Iszlám Állam nevű terrorszervezet tulajdonképpen ennek az összeesküvés-elméletnek az inverzét dolgozta ki: a Nyugat erői (a zsidók és a „keresztesek") a muszlim országok mérsékelt politikai szervezeteivel és imámjaival együttműködésben a muszlim világ elkereszténytelenítésén, elnyugatosításán dolgoznak.[193] Ez

ellen csak egy iszlám kalifátus jelenthet védelmet, amelyért radikális eszközökkel kell megküzdeni. Ez persze csak része a történetnek, és az Iszlám Állam ideológiája nem vezethető le a Nyugat-ellenességből. A fundamentalista apokaliptikus elképzelések szerint valóra kell váltani az ősök tiszta életmódját, a kalifátus lényege pedig az isteni parancs érvényesítése. A két tényező azonban össze is kapcsolódik, és a Nyugat elleni harc visszatükröződött a saját terület „megtisztítását" (rossz muszlimok, síiták, jezidiek, homoszexuálisok stb.) célzó akciókban is.

A dzsihádista terroristák által elkövetett merényletek ideológiai igazolásaként általában is gyakran jelenik meg Amerika és Izrael világméretű és mindent behálózó összeesküvése.[194] A terroristák összeesküvés-elméletei ugyanakkor nem feltétlenül vallásos hátterűek: az oklahomai bombarobbantás magányos elkövetője, Timothy McVeigh a zsarnoki, az állampolgárok teljes elnyomására törekvő amerikai szövetségi kormány elleni tiltakozásul követte el 168 ember életét követelő merényletét 1995-ben. A terrorcselekmények mögött általában ott áll az összeesküvés-elmélet, ami legitimálja és elfogadhatóvá teszi az erőszakot a gonosz háttérhatalom elleni harcban.

A szélsőséges mozgalmak ideológiájának középpontjában szinte mindig egy külső csoporttal szemben megfogalmazódó összeesküvés-elmélet áll, amely egyfajta „radikalizációsokszorosítóként" működve képes szélsőségesebb irányba tolni a csoport gondolkodását és viselkedését, felerősíteni a szélsőséges eszméket, terjeszteni és erőszakos cselekményekbe fordítani, valamint katalizálni azokat.[195]

E szervezetek vezetői az összeesküvés-elméleteket sokszor tudatosan és cinikusan alkalmazzák ideológiai és csoportdi-

namikai eszközként saját táboruk megteremtésére, mobilizálására és összetartására. Egy kiváló szociálpszichológus, Arie W. Kruglanski fogalmazta[196] meg a terrorizmusról, hogy az „eszköz, és nem tünet", arra utalva, hogy a terrorizmus nem az értelmetlen őrület megnyilvánulása, hanem hatalmi és taktikai fegyver. A terrorizmus aszimmetrikus helyzetben megjelenő politikai eszköz, amelyet a gyengébb fél használ a maximális pszichológiai hatás – főleg a félelem és rettegés, illetve részben a harag – kiváltására. A terrorizmus azonban nemcsak az áldozatokkal szemben alkalmazza a pszichológiai eszközöket, de a tagsággal és a támogatókkal szemben is – az összeesküvés-elméletek pedig hatékony segítséget nyújthatnak a mozgósításban és a toborzásban egyaránt.

Az összeesküvéses szélsőséges narratíva négy fő eleme: a *dualizmus*, a *bűnbakképzés*, a *démonizáció* és az *apokaliptikus agresszió*. Utóbbi mottója: „Ha én nem semmisítem meg őket, ők semmisítenek meg engem."[197] Ennek előnye, hogy morálisan igazolja a külső csoportokkal szembeni kegyetlenség és erőszak alkalmazását úgy, hogy azt önvédelemként tünteti fel. A szélsőségesek számára az összeesküvés-elmélet egyfajta ideológiai axiómaként szolgál, amely bizonyított, és nem igényel további igazolást, viszont bármilyen politikai eszme és cél levezethető belőle.

Az összeesküvés-elméletek és álhírek hatása a demokráciára

Egyes vélekedések szerint az összeesküvés-elméletek erősíthetik a demokratikus működésmódot, hiszen végső soron a hatalom birtokosait igyekeznek elszámoltatni és azok gyanús

ügyleteit feltárni, ezáltal pedig átláthatóbb, tisztább működésmódra sarkallják a politikusokat.[198] Egy brit vizsgálat például azt mutatta ki, hogy a szeptember 11-ei konteók hívei elkötelezettebbek a demokrácia eszméje iránt, mint az összeesküvéses teóriákban nem hívők.[199]

Jobb azonban, ha nem áltatjuk magunkat azzal, hogy az összeesküvés-elméletek demokratikusabb világot teremtenek. A kutatások többsége éppen arra utal, hogy az összeesküvés-elméletek inkább erodálják a demokratikus működésmódot. Az összeesküvéselmélet-hívők nem hisznek az emberi jogokban és az emberi szabadságjogokban, és több kutatás szerint előítéletesebbek, mint a nem hívők.[200] A konteók visszafoghatják továbbá a demokratikus részvételt: egy kísérletben a Diána hercegnő halála, illetve a szeptember 11-ei nagy kormányzati összeesküvés-elméleti magyarázatok meghallgatása után a résztvevők sokkal kevésbé akartak szavazáson, illetve törvényes demonstráción részt venni, mint a cáfolatok meghallgatása után.[201] Ezt a hatást a hatalomnélküliség érzése közvetítette: az a meggyőződés, hogy az összeesküvések ellen politikailag eszköztelen vagyok, így nem is érdemes részt venni a politikában.

Az összeesküvés-elméleteket megalapozó legfontosabb előfeltevés összeegyeztethetetlen a demokrácia működésével. Ha ugyanis az országokat rosszindulatú gazdasági háttércsoportok, nem pedig a választott politikai vezetők irányítják, a politikusok pedig csak mások bábjai, akkor a demokratikus intézmények is csak a díszlet részei. Korábban már megállapítottuk, hogy a jól működő demokráciákban bizonyos szintű bizalmatlanságra is szükség van, ugyanakkor az intézményekbe vetett bizalom minimuma nélkül a rendszer mű-

ködésképtelenné válik. A külső és belső ellenségektől való permanens félelem a hatékonyság és a biztonság szempontjait a szabadság elé helyezi. A mindent elárasztó összeesküvés-elméletek ezért „megmérgezik" a demokráciát.[202]

Az összeesküvés-elméletek hatalma részben abban rejlik, hogy a bizalmat mindig sokkal könnyebb lerombolni, mint fenntartani vagy újjáépíteni, hiszen fogékonyabbak vagyunk a negatív jelzésekre. Egy kísérlet[203] például azt mutatta ki, hogy a kedvezőtlen eseményekről szóló fiktív hírek sokkal nagyobb mértékben rombolják a bizalmat, mint amennyire a kedvező eseményekről szóló „hírek" építik.

Tudományellenes összeesküvés-elméletek: egészségügy és környezetvédelem

Az összeesküvés-elméletek a totális bizalmatlanság elméletei, amelyben minden intézmény, amely a „rendszer" elemét képezi, gyanakvás tárgyává válhat. Nemcsak a politikusok és a média, hanem a szakértők, a tudósok, az egészségügyi ellátóintézmények, a gyógyszergyárak és az orvosok is. Az utóbbi időszakban a tudományellenes konspirációs teóriák rendkívüli elszaporodását tapasztalhatjuk,[204] ami a tudósokkal és a döntéshozókkal szemben is nehezen leküzdhető kihívásokat támaszt.[205] Bizonyos típusú tudományellenes nézetek, mint például az oltásellenesség és a klímaváltozás tagadása[206] az uniós tagállamok közvéleményében egyre erősebbekké válnak. Mindez erősen összefügg a tudósokba és a tudományba vetett bizalom csökkenésével. 2010-ben az EU állampolgárainak 58 százaléka értett egyet azzal az állítással, hogy „nem bízhatunk már abban, hogy a tudósok az igazságot mondják a

vitatott tudományos és technológiai kérdésekben, hiszen egyre inkább a nagyipar zsebében vannak."[207]

A tudósokkal szembeni bizalmatlanság táplálja az egészségügyi összeesküvés-elméleteket is, amelyek különösen veszélyesek lehetnek, ugyanis nemcsak a konteók híveire nézve jelentenek fenyegetést, hanem rokonaikat és a tágabb környezetüket is veszélybe sodorják. A CBS News például 2014-ben hírt adott egy esetről, amikor Minnesotában egy be nem oltott gyerek 19 kiskorút és két felnőttet fertőzött meg kanyaróval. A gyors megbetegedés egyik fő oka az volt, hogy a megfertőzött gyerekek közül kilencet nem oltottak be a szülei a kombinált kanyaró-mumpsz-rubeola ellenanyaggal (MMR), mert attól féltek, hogy ez a védőoltás autizmust okoz – miközben ezt a teljesen alaptalan vélekedést már széles körben cáfolták. A józan ésszel való viaskodás emberéletekbe került.[208]

Az oltásellenesség hatóköre természetesen messze túlnyúlik a fekete közösség határain: az összeesküvés-elméletektől fűtött „oltásellenes mozgalom" világszerte elterjedt, és tízezerszám szedi áldozatait.[209]

Az Egészségügyi Világszervezet adatai alapján a kanyaró továbbra is a gyermekhalálozások egyik fő oka, annak ellenére, hogy rendelkezésre áll olcsó és hatékony védőoltás. 2018-ban a WHO becslései szerint csaknem 10 millióan betegedtek meg kanyaróban, és több mint 140 ezren haltak meg tőle – ez napi átlagosan közel 400 halálesetet jelent. Jó hír, hogy a kötelező védőoltásoknak köszönhetően 2000 és 2016 között 84 százalékkal csökkent a halállal végződő fertőzések száma, ami több mint húszmillió megmentett életet jelent. Ugyanebben az időszakban azonban így is több millió ember halt meg

a védőoltás hiánya miatt. Az utóbbi pár évben pedig a világon nem növekedett, hanem stagnált az átoltottság.[210]

Részben az oltásellenes mozgalomnak is betudható, hogy a kanyaró olyan országokba is visszatért, amelyekben korábban már leszámoltak vele: például Németországba és az Egyesült Államokba.[211] Egy az oltásellenesség áldozatait a nyilvános jelentések alapján számoló projekt adatai szerint a védőoltás elmaradása csak 2007 és 2015 közepe között 9028 halálos áldozatot szedett az Egyesült Államokban.[212] Európában is számos alkalommal megjelent a kanyaróvírus még 2017-ben is, leginkább Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Romániában.[213] Egy több európai országra kiterjedő kutatás szerint rendkívül elterjedt az a nézet, hogy a védőoltások káros hatásainak hátránya meghaladja az oltás előnyeit.[214] Magyarországon 1969-ben vezették be a kanyaró elleni általános és kötelező védőoltást, és a magyar lakosság viszonylagos védettséget élvez, ugyanakkor a romániai kanyaróoltás elleni hiedelmek elterjedésének idején a betegség Magyarországon is megjelent.[215] Ugyanakkor Magyarországon is van egy jelentős kisebbség – a Political Capital 2018-as kutatása szerint a lakosság egyötöde –, amely szerint a védőoltásoknak több a káruk, mint a hasznuk.[216]

Az ilyen betegségek terjedésében kimutatható hatásuk van a tévhiteknek és összeesküvés-elméleteknek, amelyek szerint a védőoltások autizmust okoznak, ráadásul a kormány által pénzelt tudósok és szakértők ezt még meg is próbálják eltitkolni. Ahogy a már említett CBS-híradásban egy minnesotai gyerekorvos fogalmazott az ottani járvány okairól: „Az első vírus, ami elterjedt, a dezinformáció volt, a második pedig a kanyaró."[217]

Az amerikai feketék körében meglehetősen elterjedt (a kutatások szerint a fekete lakosság nagyjából negyede által osztott) vélekedés szerint a HIV-vírus a feketék elleni összeesküvés része, amelynek célja a feketék kiirtása. Ez a hiedelem jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a fekete férfiak jelentős része tartózkodik az óvszerhasználattól, és kisebb eséllyel fordulnak orvoshoz megelőzés vagy kezelés céljából – részben azért, mert őket is az összeesküvés részének tekintik –, ami nagyban növeli a HIV-fertőzés veszélyét ebben a közösségben. Az a konteó, amely szerint a születésszabályozás a feketékkel szembeni népirtó összeesküvés része, szintén jelentősen visszaveti a fogamzásgátló eszközök, köztük a kondom használatát, ami hozzájárul a nem kívánt terhességek magas arányához és a nemi betegségek gyorsabb terjedéséhez.[218] Az oltásellenes vélekedések és összeesküvés-elméletek is jóval erősebbek az afroamerikaiak körében, amit az ő körükben főleg a faji igazságtalanságok és elnyomás erősebb érzete okoz[219] – erre a bázisra épül az a vélemény is, hogy a védőoltás a népirtás lehetséges eszköze.

Ha figyelembe vesszük a feketék elnyomásának történetét és az olyan etikátlan kutatási programokat, mint a feketéken a harmincas és a hetvenes évek között végzett *Tuskegee-féle szifiliszkísérlet*, amelynek keretében a feketéket tényleges emberkísérleteknek vetették alá,[220] ezen hiedelmek részben érthetővé válnak. Végső soron azonban a hiedelem, ahogy a fenti példák is mutatják, magát a benne hívőt károsítja leginkább.

A fogyasztás terén a konspirációs teóriák ártalmatlanabb, de szintén meglehetősen irracionális viselkedéshez vezethetnek. Az afroamerikaiak körében Brooklynban olyan elméletek is

szárnyra kaptak, amelyek szerint egyes üdítők és gyorséttermi ételek (a Snapple vagy a Church's Chicken termékei) olyan vegyszereket tartalmaznak, amelyek sterilizálják a fekete férfiakat.[221]

Az egészségüggyel kapcsolatos tévképzetek különösen széles körben elterjedtek: egy reprezentatív felmérés eredményei szerint az amerikaiak csaknem fele hisz legalább egy, az orvoslással kapcsolatos összeesküvés-elméletben. Aki pedig hisz ezekben, az jóval nagyobb eséllyel fordul a semmilyen hatással nem rendelkező – sőt, a megfelelő gyógymód elmaradása miatt sokszor kifejezetten káros – alternatív gyógymódokhoz.[222] Ezek az emberek emellett nagyobb eséllyel kérnek segítséget egészségügyi szakemberek és orvosok helyett egészségügyi képesítéssel nem rendelkező ismerősöktől, például családtagoktól és barátoktól – hiszen bennük legalább bíznak. Az egészségügyi konteók általában erősen összefüggnek a technológiai változások egészségügyi hatásával kapcsolatos félelemmel – ami egy amerikai kutatás szerint alapvetően erősebb az idősebbek, a vallásos emberek és a jobboldaliak körében.[223] Szintén az Egyesült Államokban mutatták ki a 2009 és 2015 közötti vakcinaellenes Twitter-bejegyzéseket vizsgálva, hogy azokban az államokban volt magasabb az ilyen tweetek száma, ahol a lakosságon belül nagyobb arányban voltak a kismamák, a 40 és 44 év közötti, valamint az alacsonyan iskolázott férfiak és magasabb jövedelemmel rendelkező háztartások.[224] Ez utóbbi vizsgálat eredményei is arra utalnak, hogy az oltásellenes mozgalom nagyon heterogén és különböző csoportokban nagy népszerűségre tud szert tenni: az amerikai államok között közel sem a gazdaságilag legelmaradottabbakban terjedtek

leginkább a vakcinaellenes tweetek. Sőt, az utóbbi évek egyik legkomolyabb amerikai kanyarójárványa New Yorkban ütötte fel a fejét, ahol olyan súlyossá vált a helyzet, hogy a polgármesternek egészségügyi veszélyhelyzetet kellett hirdetnie. Az ortodox zsidók által sűrűn lakott negyedben ugyanis egyre többen utasították vissza a kanyaró elleni vakcinát, aminek következtében egyre több gyerek betegedett meg.[225] Ennek oka egy a szülők körében terjesztett, ismeretlen forrásból származó kis brosúra volt, amely rengeteg dezinformációt terjesztett a védőoltással kapcsolatban: többek között azt, hogy autizmust és figyelemzavart okoz, és a legkomolyabb egészségügyi fenyegetést jelenti az Egyesült Államokban.[226]

Az oltásellenes vélekedések, valamint általában az egészségügyi összeesküvés-elméletek és az alternatív gyógyászatban való hit ráadásul a politikai konteókkal is erős összefüggést mutat.[227] Egy sok országra kiterjedő kutatás szerint azok, akik hisznek a Kennedy-merénylettel, Diána hercegnő halálával vagy éppen a szeptember 11-ével kapcsolatos összeesküvés-elméletekben, hajlamosabbak voltak szkeptikusan viszonyulni a védőoltásokhoz.[228] A különböző, részben politikailag gerjesztett tévhitek szerepét a madárinfluenza-védőoltással szemben már hazai vizsgálatok is kimutatták.[229]

Kísérleti vizsgálatok egyértelműen igazolták, hogy az összeesküvés-elméletek hatnak a viselkedésünkre: az antivakcinációs érvek valóban képesek rombolni az oltásba vetett hitet és csökkenteni a beoltási hajlamot.[230] Úgy tűnik továbbá, hogy a kialakult nézetek igen makacsak a változással szemben. Ezért – hogy a védőoltások logikáját a véleményekre alkalmazzuk – a megelőzés hatékonyabb az oltással kapcsolatos összeesküvés-elméletek elleni harcban, mint az utólagos kármentés. A kon-

teókat cáfoló érvek egy másik kísérlet szerint ugyanis csak akkor voltak hatásosak, ha azokat az összeesküvés-elméleti érvek *előtt* mutatták be a kísérleti személyeknek. Az utólagos cáfolat semmit nem ért. Azokat tehát, akik alapvetően nem hisznek az ilyen elméletekben, könnyebb immunizálni, mint a már kialakult vakcinaellenes nézeteket korrigálni.[231]

Nem csak az oltásellenességet lehet azonban könnyen gerjeszteni összeesküvéses érvekkel. Hanem a környezetet károsítani is, például olyan összeesküvés-elméletekkel, melyek szerint a globális felmelegedés csak rosszindulatú kitaláció a fejlett országok meggyengítésére. Egy kísérlet szerint[232] aki ilyen teóriákban hisz, nemigen hajlik arra, hogy saját ökológiai lábnyomát csökkentse, vagy bármit tegyen az ökológiai fenntarthatóság érdekében. Ezek az összeesküvés-elméletek ugyanis megkérdőjelezik egyrészről magát a problémát, másrészről azt az érzést erősítik, hogy ha létezik is, az egyén tehetetlen vele szemben. Ha nem vagyok benne biztos, hogy van globális felmelegedés, és amúgy is eszköztelen vagyok vele szemben, miért tennék ellene?

Politikai szélsőségek és összeesküvés-elméletek

Fentebb láthattuk, hogy az összeesküvés-elméleteknek és az ezeken alapuló álhíreknek milyen fontos szerepük lehet a csoportközi konfliktusok élezésében és a politikai erőszak igazolásában. A politikai paletta szélein általában erősebb az összeesküvéses gondolkodás. Szélsőséges csoport sem létezhet titkos összeesküvést szövögető ellenség(ek) nélkül, hiszen sokszor épp az összeesküvés igazolja a radikális átalakítások igényét. A szélsőbaloldali és szélsőjobboldali politikai erők

Európa-szerte szakmányban gyártják az összeesküvéses képzetekre építő ideológiákat.

A konspirációs teóriák, mint láttuk, a hatalomtól való megfosztottság és a kontrollnélküliség élményével függnek össze. Érthető ezért, hogy az alapvetően demokratikus elvek szerint működő és erős politikai középpel rendelkező rendszerekben jellemzően azok a politikailag elnyomott és magukat marginalizált helyzetűnek érző csoportok élnek leginkább az összeesküvés-elméletekkel,[233] amelyek folyamatos frusztrációt élnek meg abból fakadóan, hogy az általuk fontosnak tartott célokat nem képesek elérni. Ezt a helyzetet azzal magyarázzák, hogy egyes társadalmi-politikai intézmények (a média, a pártok és a parlament, a bíróságok, a rendőrség, a nemzetközi pénzügyi csoportok) összeesküvése, ellenséges, titkos vagy akár törvénytelen praktikái okán szorultak a szélre. Az ilyen csoportok egyik fő érve, hogy csak azért nem képesek valódi támogatásra szert tenni, mert a rendszer elhallgattatja őket – annak ellenére, hogy a többség az ő álláspontjukat osztja.

Csak hogy néhány példát említsünk a radikális (de nem programszerűen erőszakos) szereplők konteoelméleteire: Nick Griffin, az azóta megszűnt Brit Nemzeti Párt elnöke a párt 2010-es kampányának legfőbb témájává tette a „globális-felmelegedés-összeesküvést", amely szerint tudósok egy csoportja az Európai Unió hathatós támogatásával hamis kutatásokkal igazolta a nem létező globális felmelegedés teóriáját, hogy ezáltal dönthessék be a brit ipart. A „klímaváltozás-svindli" az Európai Parlamentben is Nick Griffin egyik fő témája volt.[234]

Az állampárti nosztalgiára építő Nagy-Románia Párt (amely 2008-ig a román parlamentben is képviselettel rendelkezett)

az általa hősnek tartott Ceaușescu megbuktatását az Egyesült Államok, Oroszország és Magyarország összeesküvéseként láttatta.[235] Észak-Európa erősen muszlimellenes pártjai (például a holland Szabadságpárt vagy a Svéd Demokraták) szerint egyes arab országok tudatos „betelepítési" politikát folytatnak annak érdekében, hogy hatást gyakoroljanak a belpolitikai folyamatokra, és kiépítsék az arab-európai tengelyt. A konteó szerint a szavazati jogot szerző bevándorlók arabbarát és Izrael-ellenes irányba tolják az európai kormányok politikáját, hogy néhány évtizeden belül létrejöhessen „Eurábia", vagyis az arabok által dominált és keresztény identitását felszámoló, iszlamizált Európa. Az úgynevezett „nagy lakosságcsere"-elmélet sokaknak ismerős lehet – nem véletlenül. Napjaink politikai folyamataiban azt látjuk, hogy az erősödő megosztottság és a demokratikus normák gyengülése miatt a korábban szélsőségesnek tartott összeesküvés-elméleteket a mainstream politikai erők is egyre inkább felkarolják – sokszor éppen kormányzati pozícióból.

5. Az összeesküvés-elmélet és az álhír mint hatalmi eszköz

Miután Aljakszandr Lukasenka 2020 augusztusában választási csalással[236] ismét Belarusz elnöke lett, és százezres tömegtüntetéseken követelték lemondását, beszédeiben az ellene tüntetőket a Nyugat és a NATO ügynökeiként állította be, akik szembefordultak a belarusz néppel. „Nem véletlenül csörgetik a lánctalpaikat a kapunknál a NATO-hadseregek", mondta, hozzátéve, hogy „fekete bőrű, sárga szájú [?!] és lenszőke" NATO-katonák fogják elárasztani az országot. Kíméletlen fellépést ígért a vele szemben tüntetők ellen, és be is tartotta az ígéretét: a biztonsági erők sok ezer embert börtönöztek be és kínoztak meg.[237]

Az összeesküvés-elmélet közel sem csak az anyagi és politikai „vesztesek" eszköze lehet, mint ahogy sokan az álhíreket sem csak frusztrációból vagy anyagi haszonszerzés reményében terjesztik. A dezinformáció lehet a hatalomban lévők eszköze is, akik így igyekeznek javítani vagy megszilárdítani saját politikai-hatalmi helyzetüket. Minél megosztottabb, polarizáltabb a politikai rendszer, minél tekintélyelvűbb a kormányzás, annál könnyebben szökkennek szárba és terjednek

az álhírek és összeesküvés-elméletek a politikai mainstreamben is – ha nem is a „középen", hiszen a polarizáció lényege éppen a politikai közép elnéptelenedése. Ebben a fejezetben a dezinformációval mint a „győztesek", azaz a hatalom birtokosainak eszközével foglalkozunk.

Az összeesküvés-elmélet ugyanúgy lehet a hatalom birtokosainak, mint a hatalomból kirekesztetteknek a politikai eszköze. Lakatos László, az összeesküvés-elméletek kiváló kutatója szerint[238] az összeesküvések három típusát különböztethetjük meg egymástól: 1. az „alul lévők" által a hatalom birtokosaival (például a kormánnyal, a titkosszolgálatokkal, a médiával) szemben, 2. a „felül lévők" által a társadalom „alul lévő" csoportjaival (például a diktatórikus rezsimekben az alulról szerveződő ellenállási kísérletekkel) szemben, illetve 3. az egyenrangú csoportok által megfogalmazott (például nacionalista) összeesküvés-elméleteket.

Ebben a fejezetben elsősorban a „felül" lévő csoportok által használt összeesküvés-elméletekre és álhírekre fókuszálunk.

A beszédmód és az elmondott történetek sokszor „fent" és „lent" is meglehetősen hasonlatosak egymáshoz. Az összeesküvés-elméletek pszichológiai és retorikai alapképlete ugyanis azonos, és többnyire valamilyen populista narratívára épülnek. Erős, komoly hatalommal rendelkező szereplők (külső állam vagy államszövetség, nemzetközi tőkéscsoportok, esetleg „láthatatlan" háttérhatalom) fenyegetik az ártatlan, tiszta szívű „áldozati" csoportot: a népet, a nemzetet, a kereszténységet stb. A hatalom ellen és a hatalom nevében terjesztett konteók egyaránt félelmetesként és hatalmasként láttatják az összeesküvőket – ha nem jelentenének komoly veszélyt, miért kellene velük szemben egyesülni és fellépni?

Mégis fontos, hogy különbséget tegyünk a „lentről" és „fentről" gerjesztett összeesküvés-elméletek között. Ahogy arra Lakatos is utal, a hatalom birtokosai által osztott és terjesztett összeesküvés-elméletek sokkal veszélyesebbek, hiszen a hatásuk sokkal jelentősebb az „alulról jövő" konteóknál. A pozícióban lévőknek rendszerint egyszerűen több hatalmuk és anyagi erőforrásuk van arra, hogy összeesküvés-elméleteiket terjesszék és átültessék a politikai gyakorlatba.

Összeesküvés-elmélet és populizmus

Az összeesküvés-elmélet lényegéből eredően populista. Ahogy a téma egyik kiváló kutatója, Mark Fenster fogalmaz: „Az összeesküvés-elmélet a hatalom populista elmélete és ilyenformán a hatalmi viszonyok téves értelmezése, amely a hívőket és a hallgatóságot mint »népet« tereli egybe egy viszonylag titkos, elit »hatalmi tömbbel« szemben."[239]

Az összeesküvés-elméletek ebben a képletben a hatalmi és anyagi erőforrások újraelosztását célzó politikai stratégiák fontos elemei lehetnek: az elnyomott, kihasznált Nép megtöri az Elit uralmát. Ez legalábbis a történet, amelyet olyanok is előszeretettel mesélnek, akik egy elit hatalmát akarják bebetonozni a nép érdekei és akarata ellenében.

Az összeesküvés-elméletek a populizmus minden eszmei, pszichológiai és retorikai jellemzőjét magukon viselik.[240] Rendszerint a „népre" hivatkoznak, és azt helyezik áldozati pozícióba. Elitellenesek, hiszen a néppel szemben a politikai,

gazdasági, esetleg kulturális elitek (és sokszor külföldi erők) gonosz, titkos machinációit feltételezik. Az összeesküvés-elméletek, akárcsak a populista beszédek, fekete-fehér, manicheus világképre épülnek: a világ eseményeit a jó nép és a gonosz elit gigászi harcának keretében értelmezik.

Az összeesküvés-elméletek, ahogy az előző fejezetben szóltunk róla, sokszor éppen az ellenséges érzelmek levezetésének, a gyűlölet racionalizálásának eszközei, ami a populizmus természetétől sem feltétlenül idegen. És végül az összeesküvés-elmélet, akárcsak a populizmus, rossz szemmel nézi a politikai sokszínűséget. A homogén, ártatlan „nép" és a szintén homogén, gonosz és fenyegető „elit" küzdelmében a széthúzás árulásnak, az ellenoldal támogatásának tüntethető fel.

A fenti hasonlóságok tükrében nem véletlen, hogy egy amerikai mintán végzett vizsgálat szerint az összeesküvés-elméletekben való gondolkodás és a populista vélemények – különös tekintettel a népközpontúságra, „a nép" mint homogén, nemes közösség fetisizálására, illetve az elitellenességre – kéz a kézben járnak.[241]

Persze a populizmusnak és összeesküvéses képzeteinek léteznek ártatlanabb formái is, amelyek szinte minden demokratikus rendszerben is fellelhetők.[242] Amikor például gonosz bankárokról, lebzselő, korrupt politikusokról, tehetségtelen és mindig tévedő szakértőkről, az országot romboló oligarchákról beszélünk, akkor bizonyos értelemben populista érveléssel találkozunk.

A populista összeesküvés-elméleti érvelést segíti elő a nyugati világban növekvő általános bizalmatlanság is – nemcsak a politikusokban, de a médiában, a szakértőkben, a tudományban, a gazdaság meghatározó szereplőiben és a nemzetközi

intézményekben is. Ahogy Benvenuto találóan megfogalmazza: „Ma Nyugaton elterjedt egy populista narráció: az a meggyőződés, hogy minden társadalmi rossz gyökereinél a *palazzót* – a hatalmat – birtokló kevesek állnak: a tudományban, a politikában, az orvoslásban és az adminisztrációban."[243]

A populizmus tehát eszközként használja az összeesküvés-elméleteket, hogy népszerűséget szerezzen és tömegeket mozgósítson.[244] Az önző elit és a nép szembeállítása, az uralkodó elit titkos üzelmeinek kritikája, hatalmi monopóliuma megtörésének ígérete olyan keret lehet, amelyet a legkülönbözőbb ideológiai tartalmakkal lehet megtölteni. A populizmus ebből a szempontból kaméleontermészetű: könnyedén hozzáidomul az adott politikai környezethez.[245] Sokféle ideológiához társulhat: lehet baloldali, jobboldali, liberális, illetve radikális és centrista is.

Manapság a nyugati világ nagy részében a jobboldali populizmus térnyerése a látványosabb.[246] Ennek jellegzetes példája a brexitszavazás és Donald Trump megválasztása az Egyesült Államokban 2016-ban, a szélsőjobboldali Marine Le Pen második fordulóba kerülése a francia elnökválasztáson, a Szabadságpárt megerősödése az osztrák választáson, majd a kormánykoalícióba való bekerülése 2017-ben, Jair Bolsonaro brazil elnök megválasztása 2018-ban vagy éppen az olasz, lengyel vagy magyar populista jobboldali pártok sikere az utóbbi három év választásain.

A jobboldali populizmusnak megvannak a maga jellegzetes összeesküvéses toposzai. A populista jobboldal sajátja (különösen, ha hatalmon van), hogy elsősorban a „nemzetközi elitektől" félti a nemzeti önállóságot. Jellemző az is, hogy a jobboldali populisták felvázolnak egy múltbeli, elképzelt

„aranykort", amikor még nem voltak bevándorlók, mindenkinek volt munkája, és nem létezett bűnözés.[247] Ebbe a kreált aranykorba való visszavágyódás mutatja legjobban, hogy a populizmus valójában egyáltalán nem valamiféle politikai innováció. Bár sokszor technológiai újítások teszik látványossá a sikert (mint a Cambridge Analytica adatbázisai vagy Donald Trump Twitter-kommunikációja), a jobboldali populizmus a múltba vágyódás politikai kifejeződése.[248] Erre utal az is, hogy a populista jobboldali pártok és politikusok szavazóinak többsége – például Hollandiában, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, de egyre inkább Lengyelországban és Magyarországon is – az átlagnál idősebb, és az ő körükben különösen erős a múltba való politikai visszavágyódás.

A jobboldali populizmus tehát, akár az összeesküvéselmélet-gyártás, normális jelenség – ahogy Cas Mudde fogalmaz, „patologikusan normális"[249] –, hiszen a domináns társadalmi-politikai értékeket jeleníti meg. A jobboldali populizmus támogatói nem csak a „vesztesek" közül kerülnek ki, mint sokan gondolják, és nem is osztálykategóriák alapján mozgósít. Sok esetben éppenséggel egyszerre tudja megszólítani a társadalom veszteseit és győzteseit, felülírva a hagyományos, osztályalapú társadalmi törésvonalakat.

A nyugati világban egyre komolyabb politikai sikert felmutató jobboldali populisták érvelése több ponton is ellentmondásos. Először is, bár a populisták a nép becsapásával, agymosással vádolják az elitet, általában előszeretettel hívták segítségül – cinikus politikai számításból – az összeesküvéselméleteket és álhíreket győzelmük elősegítése érdekében. A brit brexitkampány,[250] az amerikai elnökválasztás,[251] a francia elnökválasztás[252] vagy a 2016-os, Ukrajna uniós társulási

szerződéséről szóló holland népszavazás[253] esetében egyaránt megfigyelhető volt, hogy az álhírek terjedése a jobboldali populista szereplőket erősítette. Másodszor: az elvileg a nemzeti szuverenitásukat féltő szereplők kivétel nélkül örömmel fogadták el az orosz állam és titkosszolgálatok segítségét a megalapozatlan információk terjesztéséhez. Az anyagi támogatás, az amerikai szenátus jelentése szerint az orosz állam hatalmi eszközeként működő WikiLeaks szelektív szivárogtatásai, az álhírek Oroszországhoz fűződő kamuoldalakon keresztüli terjesztése, illetve azok botok általi felerősítése ellen a jobboldali populisták nem nagyon tiltakoztak, sőt örültek is neki.[254] A jobboldali populisták maguk is előszeretettel terjesztették a Kreml érdekeit szolgáló álhíreket. Bizarr pillanat volt ebből a szempontból, amikor a 2016-os, Ukrajna uniós társulási szerződésének leszavazásával végződő véleménynyilvánító holland népszavazáson a populista szélsőjobb egyes szereplői előszeretettel terjesztették azt az álhírt, amely szerint a kelet-ukrajnai Szlovjanszk főterén ukrán katonák keresztre feszítettek egy hároméves, orosz ajkú kisfiút.[255] A kampány egyik frontemberéről, Thierry Baudetről, aki később a holland parlamentbe is bekerült, azóta kiderült, hogy a Signal nevű online kommunikációs platformon rendszeresen tartotta a kapcsolatot orosz Kreml-közeli szereplőkkel, sőt jó eséllyel pénzt is elfogadott tőlük a kampányához.[256]

További kérdés persze az is, hogy a jobboldali populisták maguk mindig hiteles képviselői-e az elittel szembeszálló és annak privilégiumait megtörő népnek. Donald Trump például dúsgazdag ingatlanmágnás, aki a *Forbes* 2017-es adatai szerint 3,1 milliárd dolláros (jelentős részben örökölt) vagyonával szerepel az ország 250 leggazdagabb emberének listáján.

Geert Wilders a jobboldali populista holland Szabadságpárt egyetlen (!) tagjaként és vezetőjeként több mint húsz éve tagja a holland törvényhozásnak – és így az egyik legrégibb képviselője a jelenlegi holland politikai elitnek. Részben a „populizmus" kifejezés éppen ezen ellentmondásai miatt gondolom, hogy a mai politikai trendek megragadására megfelelőbb a „tribalizmus" kifejezés, azaz a törzsi politika – amiről a könyv utószavában írok majd kicsit bővebben.

Összeesküvés-elméletek a hatalom szolgálatában

Az összeesküvés-elméletek terjesztői annak ellenére is előszeretettel tetszeleghetnek a különféle konspirációk áldozatának szerepében, hogy a populista retorikát gyakran több ciklus óta kormányzati pozícióban lévő, kiterjedt hatalommal rendelkező szereplők alkalmazzák – az elit elitjeként beszélve az elitek ellen.

A konteók a hatalom birtokosainak kezében mozgósítják a saját tábort, illetve lehetővé teszik a politikai ellenfelekkel való leszámolást és a felelősség eltolását, amikor külső-belső ellenségeket hibáztatnak belső gazdasági és politikai problémákért.

A nyeregben lévőktől szinte ugyanazokat az összeesküvéses történeteket hallhatjuk, mint az ellenzéki populistáktól. A populista beszédmód és összeesküvéses fantázia nem különbözik lényegesen „lent" és „fent" – legfeljebb annyiban, hogy az ellenzék jellemzően az adott nemzeti politikai rendszer elitjét vádolja összeesküvéssel, a kormányoldal pedig a nemzetközi rendszer elitjét és a „belső ellenségeket".

A legbizarrabb helyzet ebből a szempontból, amikor illiberális, illetve autoriter rezsimek vezetői – mint például Oroszországban Vlagyimir Putyin, Törökországban Recep Tayyip Erdoğan vagy Belaruszban Aljakszandr Lukasenka – élnek ezekkel a narratívákkal. Országukban szinte korlátlan hatalom birtokosaként játsszák el a nyugati nemzetközi szereplők által elnyomott orosz/török/belarusz nép egyszerű gyermekét és mozgósítják táborukat a külső és belső összeesküvő hatalmak ellen. Napjaink diktatúrába forduló, tekintélyelvű rendszereinek jelentős része is populista, legalábbis az érvelés és a díszletek szintjén. Igénylik a nép felhatalmazását – pontosabban: annak látszatát –, amelyet többnyire tisztességtelen választásokon mint egyfajta legitimáló rituálékon mutatnak fel. Ezért is hívják ezeket a rendszereket sokszor választásos autokráciának *(electoral autocracy)*.[257] Az időről időre, egyre kevésbé tiszta választásokon felmutatott győzelmek persze erősítik is a populista narratívát: könnyebb úgy eljátszani a „nép képviselőjének" szerepét, ha a választási eredmények, legalábbis látszólag, igazolják azt.

Lengyelország és Magyarország esetében azt látjuk, hogy a megválasztott politikai vezetők, miután választások útján hatalomra kerülnek, a független demokratikus intézmények (a média, az igazságszolgáltatás, a független államigazgatási kontrollszervek, a civil szervezetek, bizonyos esetekben a választási rendszer) saját céljaikra történő manipulálásával érik el, hogy egyre nehezebb legyen őket elmozdítani a hatalomból. Az indoklásul szolgáló alapképlet: nyugati, ellenséges erők fenyegetnek minket kívülről, az ő ügynökeik pedig be-

lülről. Az áldozati identitás kialakítására és a nép mozgósítására szolgáló logika és retorika egymástól nagyban különböző rendszerekben is nagyon hasonló tud lenni. A retorika a külső ellenségről szól, de a belső ellenfelekkel való harcban nyeri el értelmét, akikkel szemben a politikai vagy akár törvényi fellépés indokolttá válik. Az olyan „elitista" (vagyis nem választott) intézmények, mint a bíróságok, az alkotmánybíróság, a civil szervezetek vagy éppen a média, amelyek a külföldi és ellenzéki befolyást csatornázzák be a politikába,[258] valójában az emberek által megválasztott elnök/kormány/parlament döntéseit korlátozzák – legalábbis a legitimációs konteó szerint. Így válik az országot irányító politikai-gazdasági elit hatalmát korlátozó és leválthatóságát lehetővé tevő jogállami intézmények elleni hadjárat „demokratikussá", az emberek valódi akaratának kifejeződésévé a populista érvelésben. Joggal vetődik fel persze a kérdés, amelyet Garri Kaszparov fogalmaz meg a Putyin-rendszerrel kapcsolatban: amennyiben ezekben a rendszerekben az ország vezetői annyira népszerűek, kormányzásuk pedig a népakarat természetes kifejeződése, miért félnek annyira a demokratikus kontrollt biztosító intézményektől, és miért tesznek meg mindent, hogy azokat gyengítsék?[259]

Törökországban kiosztották az alufólia sisakokat – ez Mustafa Akyol török közíró cikkének címe, amelyben az összeesküvés-elméletek elharapózásáról ír Erdoğan rendszerében, rámutatva azok történelmi jelentőségére. „Ettől érezzük fontosnak magunkat. Ha a világ összeesküszik ellenünk, akkor nagyon különlegesnek kell lennünk. Azt gondolom, mi, törökök így tartjuk magunkban a lelket az Oszmán Birodalom nagyságának elvesztése miatt."[260] Törökországban az utóbbi években gyakorlatilag mindent eluralt az összeesküvés-elméletekben való gondolkodás. A török konteók középpontjában sokszor Izrael és az Egyesült Államok áll – a kettő közül az utóbbi érdekesebb, hiszen Törökország NATO-tagállam, és így katonai szövetségese az Egyesült Államoknak. A 2013-as Gezi parki tüntetések,[261] illetve a 2016-os, Erdoğan elnök elleni katonai puccskísérlet óta ezek a hatalomból terjesztett elméletek még inkább eluralták a török politikai életet, és széles körű politikai tisztogatások alapjául szolgáltak.

Az összeesküvéselmélet-képzés Oroszországban is egészen groteszk méreteket ölt.[262] Ráadásul olyan bőséges a termés az ilyen narratívákból, hogy külföldre is jut belőlük: az orosz külpolitikának, a nemzetközi médiának és állami propagandának ez az egyik fő exportcikke.[263] A Kreml által gerjesztett összeesküvés-elméletekről és álhírekről egy későbbi (8.) fejezetben még részletesebben is lesz szó. E helyütt csak egy példát említünk: Dmitrij Rogozin, az Oroszországi Föderáció miniszterelnök-helyettese 2017. július 14-én az alábbi üzenetet tette közzé saját Twitter-oldalán: „A NASA bevallotta, hogy nem tud asztronautákat küldeni a megígért határidőre a Marsra. A Stúdió még nem áll készen!"[264] A cikkhez egy olyan rövid, szatirikus videót is belinkelt, amelyben a valamilyen bolygó földjére éppen lelépő űrhajósra ráesik a stúdióvilágítás. Az Oroszországi Föderáció akkori egyik legmagasabb rangú politikai vezetője – aki azóta az Orosz Szövetségi Űrügynökség vezetője lett – tehát azt az összeesküvés-elméletet terjesztette, amely szerint a holdra szállás kamu volt.

Az összeesküvés-elmélet a külpolitikában érdekszövetségeket is megóvhat. Ez történt például, amikor 2016 decemberé-

ben egy török merénylő lelőtte az ankarai orosz nagykövetet. Az eset miatt egyik fél sem hibáztatta a másikat:[265] Putyin és Erdoğan nyilvánosan arról beszélt, hogyan kell a jövőben közösen fellépniük a terrorizmus ellen. Sőt, a török fél gyorsan megpróbálta a Nyugatra, azon belül is az Egyesült Államokra kenni a felelősséget.[266] A török kormányzati napilapokban a kezdetektől fogva megjelent az a teória, amely szerint az FBI vagy a CIA áll a merényletek mögött, a közösségi médiában pedig egyenesen úgy állították be az esetet, mint Barack Obama leköszönő elnök személyes bosszúját az oroszokon az állítólagos választási beavatkozás miatt. Az orosz kormányzati politikusok ennél is nyíltabban fogalmaztak. Az alaphangot maga Putyin adta meg, aki azt mondta, hogy „meg kell vizsgálni, ki vezette a merénylő kezét valójában". Franc Klincevics, a duma felsőházának védelmi és biztonsági bizottságának alelnöke pedig már tudni is vélte a választ: „Rendkívül valószínű, hogy külföldi NATO-titkosszolgálatok állnak az ügy hátterében." Törökország szerepét szinte senki nem vetette fel orosz részről, és az ügy összességében a török–orosz kétoldalú viszonyra volt a legkisebb hatással. Az USA-val szembeni összeesküvés-elméletek annak ellenére jelentek meg természetes és evidens magyarázati keretként, hogy a merényletnek semmi köze nem volt az Egyesült Államokhoz. Annál több köze volt viszont Oroszország szíriai szerepvállalásához: a merénylő, miután leadta a halálos lövéseket, azt kiáltotta: „Emlékezz Szíriára! Emlékezz Aleppóra!" Ugyancsak nagy szerepet játszott a gyilkosságban a török hatóságok hanyagsága, hiszen a sajtótájékoztató helyszínét ők biztosították olyan biztonsági őrrel, aki, mint utóbb kiderült, egy terrorszervezet aktív tagja volt.

Az összeesküvés-elmélet a legjobb eszköz lehet a csoport és annak vezetője számára, hogy elhárítsa magáról a felelősséget a morális, politikai vagy gazdasági kudarcokért, és külső (belső) cselszövők aknamunkájának tulajdonítsa az aggasztó vagy káros eseményeket. Vlagyimir Putyin például annak révén tudta elkerülni 2015 és 2017 között az orosz gazdaság recessziója miatti népszerűségvesztést, hogy a bajokért a nyugati országokat és a Krím miatti szankciókat tette felelőssé. A szankciók előidézője egyébként éppen saját, Ukrajna területi épségét (és az ezt szavatoló, 1994-ben elfogadott és Oroszország által is aláírt budapesti memorandumot) megsértő politikája volt, illetve az elnök által bevezetett ellenszankciók, amelyek ugyanúgy hozzájárultak a kereskedelem visszaeséséhez. Az összeesküvés-elmélet hatékony elhárító mechanizmusként működik: megóvja a saját csoportot – de még inkább annak vezetőit – a kellemetlen morális és politikai felelősségtől, illetve következményektől. Mindössze teátrálisan meg kell fogalmazni a kérdést: „Kinek az érdeke?" És a válasz rögtön mintegy magától adódik: a külső ellenségé.

Modern diktatúrákban az összeesküvés-elmélet mindennapi munkaeszköz a hatalom részéről. Minél erősebb elnyomást alkalmaz egy rezsim, annál inkább szüksége van a külső-belső ellenségekkel szembeni folyamatos fellépésre annak érdekében, hogy az általa alkalmazott erőszakos eszközöket és elnyomást indokolni tudja. Ehhez a demokratikus normák minimumára sincs szükség. Robins és Post[267] ezt az elvet meggyőzően bizonyította olyan totalitárius rezsimek esetében, mint a sztálini Szovjetunió, a hitleri Németország, Pol Pot Kambodzsája vagy éppen Idi Amin Ugandája, amelyek mind jól kimódolt és széles körű összeesküvés-elméletekre épültek.

Az ördög ügyvédjét játszva elmondhatjuk ugyanakkor, hogy a tekintélyelvű és diktatórikus rezsimek paranoid jellege nem minden szempontból irracionális. A diktatórikus rendszerek vezetői sokszor maguk is összeesküvéssel jutnak hatalomhoz – mint például Lenin a cári Oroszország elleni bolsevik konspirációval. Diktátornak lenni nem életbiztosítás: a természetes halál jóval ritkább esetükben, mint a demokratikusan megválasztott vezetőknél. Gyakran kemény módszerekkel távolítják el őket a hatalomból, börtönben, száműzetésben kell leélniük életüket, vagy erőszakos halál (merénylet, lincselés, kivégzés) áldozatává válnak.[268] A diktátorok életét valóban sok esetben fenyegetik összeesküvések: csak Hitler ellen több mint húsz merényletet kíséreltek meg.[269] Sztálinnak, aki híres volt hatalmi paranoiájáról és arról, hogy tömegesen tette el láb alól mindenkori ellenfeleit, vélhetően volt oka félni riválisaitól, tekintetbe véve, hogy a bolsevik mozgalom bővelkedett az intrikákban és összeesküvésekben.

„Nincs is jobb hatalmi önvédelmi eszköz, mint az összeesküvés-elmélet" – a közkeletű vélekedéssel szemben Sztálin számára a konspirációs elmélet nem egyszerűen (a meggyőzően soha nem igazolt) paranoid tévképzeteinek megnyilvánulása volt, hanem jól kimódolt legitimációs eszköz a saját tényleges és potenciális ellenfeleivel való rendszerszintű és tervezett leszámoláshoz.[270]

A konteók azonban, ahogy arra már fentebb is utaltunk, nem feltétlenül csak az autoriter rezsimekben válhatnak az események magyarázatának napi politikai eszközévé. Ezt később az Egyesült Államok (9. fejezet) és Magyarország (7. fejezet) esetében is láthatjuk majd.

Közösségi médiával és dezinformációval egy diktatórikusabb világért

A hatalmon lévő politikusok előszeretettel alkalmazzák hatalmuk megőrzésére a közösségi médiát. Amikor az internet, majd a közösségi média elterjedt a világban, szinte általános volt az a vélemény, hogy világszerte soha nem látott demokratizálódási hullámot eredményez majd.[271] Egyesek egyenesen arról beszéltek, hogy a politikailag nehezen kontrollálható, horizontálisan szerveződő, a politikába mindenkinek beleszólást engedő új média mindennél több lehetőséget ad majd az állampolgároknak a közügyek irányításába való beleszólásra. Könnyebb lesz kormányellenes tüntetéseket szervezni, és a hatalom sem tarthat többé titokban semmit – hiszen az interneten minden visszaélés azonnal leleplezhető és villámgyorsan elterjeszthető.

A 21. század elején általános volt a vélekedés, hogy az internet és a közösségi média egyenesen a diktátorok rémálma. A Kínai Kommunista Párt által alkalmazott internetcenzúra gyakran emlegetett példája volt annak, mennyire rettegnek a diktátorok az internet rendszerváltó erejétől.[272] A közösségi média szerepe az arab tavasz felkeléseiben tovább erősítette ezt a véleményt.[273] Az egyre tekintélyelvűbb Erdoğan-rezsim elleni 2013-as Gezi parki tüntetések szervezésében szintén segítséget nyújtott a közösségi média. Az egyes internetes oldalak korlátozása és letiltása Törökországban[274] és Oroszországban[275] csak tovább mélyítette azt a benyomást, hogy az autokratáknak keményen kell küzdeniük az internet ellen, ha hatalomban akarnak maradni.

Ez az egyöntetű optimizmus azonban erősen elhamarkodott volt: az utóbbi években, úgy tűnik, a liberális demokrácia

hatalmon lévő ellenségei sokkal jobban ki tudják aknázni a közösségi médiában rejlő lehetőségeket. Nem nagyon látjuk, hogy a közösségi média megjelenése óta a világ demokratikusabbá vált volna. A Facebook 2004, a YouTube 2005, a Twitter 2006 óta működik. Az Economist Intelligence Unit,[276] illetve a Freedom House demokrácia állapotáról szóló összesítései inkább a demokráciák lassú visszaszorulását és gyengülését, nem pedig azok erősödését és terjedését mutatják a közösségi média megjelenése óta eltelt másfél évtizedben.[277] A közösségi médiában rejlő álhírterjesztési lehetőségeket olyan autoriter rendszerek, mint Kína, Oroszország és Irán, kiválóan ki tudták aknázni. De más autokráciákban, hibrid rezsimekben vagy akár még demokratikus rendszerekben is terjesztenek állami szereplők dezinformációt: India,[278] Szaúd-Arábia, Irán, Venezuela vagy éppen az Egyesült Államok említhető példaként. Az Oxfordi Egyetem kutatói 2017-ben még csak 28, 2018-ban 48, 2019-ben viszont már 70 államot azonosítottak a világon, ahol állami szervezetek vagy politikai pártok alkalmazták a közösségi médiát manipulatív propagandaeszközként (e könyv írása pillanatában 195 ország van a világon). Tekintetbe véve, hogy a föld lakosságának több mint felét kitevő hat legnépesebb országban mind jelen volt a számítógépes propaganda, kijelenthető, hogy mára a világ lakosságának nagyobb része ki van téve saját állama dezinformációs gépezetének – és természetesen sokszor más államokénak is.

Az említett országok vezetői nemcsak saját országukat nyomják el ilyen eszközökkel, hanem exportálják is ezeket a technikákat. Az orosz beavatkozás az amerikai elnökválasztásba az álhírek terjesztésén, azok hirdetésén és botok általi felerősítésén keresztül hozzájárulhatott Donald Trump győzelméhez.[279] A brexitkampányban terjesztett álhírek szintén egyértelműen magukon viselik Oroszország ujjlenyomatát.[280] A Kína és Oroszország által támogatott kamuhíroldalak és közösségimédia-oldalak a jelek szerint nagy hatékonysággal terjesztették a koronavírussal kapcsolatos téves információkat – például hogy a vírus valójában amerikai katonai laboratóriumokból származik.

Hogy lehet az, hogy a diktátorok mára sikeresebbé váltak a közösségi média kiaknázásában, mint a demokraták?

Először is, a közösségi média a vélemények formálásának nyilvánvalóan hatékony eszköze – és a diktátorok többsége ezeket az eszközöket igyekszik kihasználni. Nem szabad, hogy megtévesszen minket egyes diktátorok konzervatív imázsa vagy a globális, modern világnak szóló kritikájuk. A modern diktátorok többnyire nem régimódi technofóbok, rezsimeik sokszor a modern technológia bajnokai. Ahogy a 20. század első felének diktátorai, mint Mussolini, Hitler vagy éppen Sztálin is hatékonyan alkalmazták koruk technológiai eszközeit (hatékony állami bürokrácia, tömeges megfigyelés, tömegkommunikáció) az emberek feletti totális kontroll megszerzésére, úgy a modern kor okos autokratái (és tanácsadóik) is rendkívül hatékonyan aknázzák ki a jelenlegi technológiai vívmányokat. Ismerik a közösségi média előnyeit, és magabiztosan használják azokat egyfajta alternatív politikai valóság megteremtésére, az állampolgáraikkal szembeni kémkedésre, támogatóik mobilizálására – és más államok politikai folyamataiba való beavatkozásra.

2017 szeptemberében Vlagyimir Putyin orosz iskolásoknak tartott beszédében kiemelte, hogy az a nagyhatalom fogja uralni a világot, amelyik a legnagyobb áttörést éri el a mesterséges intelligencia fejlesztésében.[281] És bár Oroszország nyersanyagfüggő gazdasága nem igazán innovatív, a titkosszolgálata nagyon is tud az lenni. 2014-ben a Kreml befolyást szerzett a legnagyobb közösségimédia-platform, a Vkontaktye felett,[282] ezzel kiterjesztve saját lehetőségeit az állampolgárok megfigyelésére és a velük szembeni kémkedésre. Az orosz technikai óriás, a Yandex élvezi a Kreml támogatását,[283] az orosz titkosszolgálatokon keresztül pedig Ukrajnában szerepet vállalt a hibrid hadviselés részét képező dezinformációs kampányokban.[284]

Miközben a közösségi média logikáját a diktatúrák mintha hatékonyabban aknáznák ki az utóbbi időben, mint a demokráciák, előbbiek médiamunkásai a közösségimédia-oldalakat sokszor az ellenük irányuló összeesküvés eszközének láttatják, és épp a szólásszabadság jelszavára hivatkozva terjesztenek összeesküvés-elméleteket és álhíreket – ezzel járulva hozzá a *post-truth* logika globális terjesztéséhez. [285]

Az, hogy a közösségi média az álhíreken keresztül felhasználható a demokrácia aláaknázására, még természetesen nem jelenti azt, hogy minden demokratikus problémáért a közösségi médiát kellene okolni. A 11. fejezetben, a lehetséges megoldásokról szólva sok olyan, különféle közösségimédia-platformokon megjelenő ígéretes kezdeményezésről teszünk majd említést, amelyek éppen az álhírek leleplezését szolgálják. A technológiának nincs inherens morálja, és a közösségi médiát, mint szinte minden technológiai fejlesztést, jó és rossz célokra is fel lehet használni.

6. Univerzális bűnbakok: A zsidó világösszeesküvés-elmélet vonzereje

Copy-paste paranoia: A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei

Összeesküvés-elméletekkel foglalkozó egyetemi gyakorlataim egyikén kiosztottam egy feladatot a hallgatók számára: válasszanak ki egy tragédiát, legyen az merénylet, terrorcselekmény vagy akár természeti katasztrófa, és nézzék meg, találnak-e valamelyik internetes keresőmotorban olyan elméletet, amely ezt az eseményt a zsidók tevékenységével magyarázza. A módszer nagyon egyszerű, és az olvasók által is tesztelhető. Írják be angol nyelven a történést, illetve a *„jews"* szót. Láss csodát: a hallgatók nem találtak a világon olyan kedvezőtlen eseményt, amelyre ne jelentek volna meg a zsidókat hibáztató magyarázatok.

A 2011-es, több mint tizenötezer áldozatot követelő távol-keleti földrengés és szökőár után például a *tsunami* és a *jews* keresőszavakra legalább két találat rögtön előugrott: egy japán reklám a zsidókat hibáztatta a szökőárért (amiért a reklámot közlő lap utólag elnézést kért),[286] és ugyanezt tette a Palesztin Hatóság egy hivatalos elöljárója.[287] Ma már egy fokkal nehezebb ilyen tartalmakat találni, mint néhány éve – nem azért, mintha alábbhagyott volna az antiszemitizmus, hanem mert több vállalat, így a Google is változtatott a keresőalgoritmu-

sán, és most már hátrébb sorolja a holokausztagadó és gyűlöletkeltő tartalmakat.[288]

Nincs olyan nagy horderejű, kedvezőtlen társadalmi és politikai esemény, amelynek magyarázatára ne születnének tömegével az Izraellel vagy a zsidókkal kapcsolatos összeesküvéses magyarázatok és álhírek. Ezek ráadásul gyakran diplomáciai szinten és politikai döntésekben is megjelennek. Ennek persze az egyik logikai magyarázata az lehetne, hogy valóban minden negatív eseményt a zsidók okoznak. A másik, ennél jóval valószínűbb magyarázat szerint azonban a zsidók az univerzális bűnbakok szerepét játsszák el, ezért kézenfekvő lehetőség mindig őket hibáztatni a kedvezőtlen eseményekért.

Európa történelme szinte elválaszthatatlan a zsidó világösszeesküvéssel kapcsolatos elméletektől. A modern kori történelem legnagyobb népirtásának, a holokausztnak az ideológiai megalapozásában egy grandiózus összeesküvés-elmélet – és egyben jól fabrikált 19. századi „álhír" – játszotta a főszerepet. A *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*t francia források alapján a múlt század fordulóján készítették az orosz cári titkosrendőrség, az Ohrana munkatársai.[289] Az iromány egy világméretű zsidó összeesküvés titkos dokumentumaként tálalták, amely a világ zsidósága vezetőinek állítólagos gyűléséről szólt. Ezen a „gyűlésen" állítólag az alábbiak hangzottak el – az olvasó eldöntheti, mennyire tartja életszerűnek, hogy egy komolyan vehető tárgyaláson vajon elhangozhatna-e bármi hasonló:

„A mi jelszavunk: erőszak és megtévesztés. Politikai ügyekben csak az erőszak győzedelmeskedik, különösen, ha az államférfiak számára fontos képességben van elrejtve. Az erőszak legyen az alapelv, a megtévesztés és ravaszság pedig a

követendő irányvonal ama kormányok számára, melyek nem akarják koronáikat valamely új hatalom lábai elé helyezni. [...] Ezért nem szabad felhagynunk a megvesztegetéssel, csalással és árulással, ha ezzel előmozdítjuk célunk elérését."[290]

A pamflet publikálásával a cári titkosrendőrség elsődleges célja vélhetően az lehetett, hogy az egyre csökkenő közbizalmat élvező rendszer és annak intézményei helyett inkább a zsidók felé terelje a nép elégedetlenségét.[291] Ebben sikeres is volt: ez idő tájt igencsak gyakoriak voltak a zsidók elleni pogromok Oroszországban. Bár nem gondolhatjuk, hogy a jegyzőkönyvek okoztak minden antiszemita pogromot Oroszországban (ilyenből több száz történt 1881 és 1920 között), de részben a cári titkosrendőrség, részben a lelkes lakosság, újságírók és véleményformálók által kezdeményezett akciók a jegyzőkönyvek publikálása után egyre szívesebben hivatkoztak erre a dokumentumra.[292]

A nagy hatású műről hamar kiderült, hogy lényegében egyszerű plágium: a legfontosabb forrása Maurice Joly *Párbeszédek a pokolban Machiavelli és Montesquieu között* című szatirikus műve, de beledolgozták Hermann Goedsche, egy német antiszemita postai tisztviselő *Biarritz* című regényét is, illetve a cionizmus megalapítója, Herzl Tivadar egyes művei is inspirációul szolgálhattak. A Papp László Tamás által találóan a „paranoia Szent Gráljának" is nevezett írásmű, amelyet eredetileg Szergej Nyilusz antiszemita pamfletíró nyújtott be publikálásra, csaknem fennakadt az orosz cenzúra hálóján egy elég alapvető baklövés miatt: a szövegben az szerepel, hogy a Cion bölcsei 1900–1904-ben tanácskoztak, az előszóban viszont az állítólagos szerző azt írja: a dokumentum már 1901-ben eljutott hozzá.[293]

A művet azonban kiadták, a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* pedig igazi, világ körüli hódítóútra indult. Az a korán elterjedt hír, hogy a mű hamisítvány, semmit nem rontott annak népszerűségén. A náci propaganda természetesen tényszerűnek kezelte és üzeneteinek közepébe helyezte mint a zsidó világ-összeesküvés bizonyítékát. A jegyzőkönyvek a zsidó világ-összeesküvés „dokumentumaiként" a zsidók elleni fellépést legitimáló egyik legfontosabb érvvé váltak a náci Németországban.[294] Hitler is megemlíti a dokumentumot a *Mein Kampf*ban, könnyedén felülemelkedve a dokumentum hitelessége körüli bizonytalanságokon: „Azt, hogy e népeknek egész léte mennyire a hazugságok sorozatán nyugszik, leginkább a zsidók által annyira gyűlölt *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*ből állapíthatjuk meg. A *Frankfurter Zeitung* ismételten világgá kürtölte, hogy azok hamisítványok, de éppen ez a körülmény a legjobb bizonysága annak, hogy valódiak. Amit sok zsidó tudat alatt tesz, az ezekben nyíltan kifejezésre jut. Éppen ez a lényeg. Mert tényleg mindegy, hogy melyik zsidó agyából származtak ezek a leleplezések, a mérvadó az, hogy azok valóban borzongató bizonysággal fedik fel a zsidó nép lényét és tevékenységét, valamint annak végcélját. Legjobb kritikájuk azonban maga a valóság. Aki e jegyzőkönyv szemszögéből vizsgálja az elmúlt száz esztendő történelmi fejlődését, annak számára a zsidó sajtó ordítozása érthető lesz, mert ha egyszer e könyv átmegy az emberek köztudatába, akkor ez a zsidó veszedelem végét fogja jelenteni."[295]

Hitler okfejtésében már megjelenik az a máig élő érvelés, mely szerint a dokumentumok igazságát éppen az igazolja, hogy a dolgok a világban úgy történnek, ahogy azt a jegyzőkönyvekben olvashatjuk. Ezen érvelés szerint a valóságnak

a szöveg által kínált értelmezését a valóságnak a szöveg által kínált értelmezése támasztja alá – vagyis a szöveg hitelességét maga a szöveg igazolja.

Sőt még azoknál is megjelenik, akik maguk is elismerik azt, aminek lehetőségére Hitler csak utalt: hogy a mű hamisítvány. Drábik János, a hazai paranoiaipar nagy doyenje *A Cion Bölcseinek Jegyzőkönyvei – Jövőbelátó cári hírszerzők hamisításának máig élő igazsága* című művében egyrészt kifejti, hogy a plagizált szerző, Maurice Joly „francia volt, jogász, szabadkőműves és közíró". Másrészt Drábik szerint is éppen a valóság igazolja a jegyzőkönyveket – még ha elismeri is, hogy valóban hamisítványok: „(...) A jegyzőkönyvek mai napig tartó eleven hatását – máig élő igazságát – tehát elsősorban a benne megfogalmazott stratégiának a megvalósulása tartja fenn. Ha bizonyítani lehetne, hogy a történelem folyamán érdemben semmi sem valósult meg ebből a formailag kétségtelenül hamisítványnak minősíthető plágiumból, akkor végleg el lehetne felejteni a *Cion Bölcseinek Jegyzőkönyvei*t. De ez a tartalomra vonatkozó bizonyítás egyelőre még várat magára."[296]

A jegyzőkönyvek ugyanakkor nem csak Oroszországban és a weimari, majd a náci Németországban, illetve egész Európában futottak be nagy karriert. Henry Ford, a közismerten lelkes antiszemita autógyáros (aki maga is nagy hatású antiszemita kötetek szerzője volt)[297] félmillió példányban nyomtatta ki és terjesztette a kötetet Egyesült Államok-szerte. Talán nem meglepő módon rendkívül népszerűvé vált a Közel-Keleten is. Már 1925-ben lefordították arabra, és több muszlim országban a kormányok is támogatták a megjelenését – részben ennek köszönhetően mára az arab világban tekinthető a legnépszerűbbnek.[298] Sok országban bestseller lett, és több államban

(például Szaúd-Arábiában) tényként kezelik a történelemoktatásban. Így vált ez a hamisított irat az antiszemitizmus egyik legfontosabb európai exportjává.[299]

Időtlen összeesküvés-elmélet

A *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*ben is kirajzolódó, jellegzetes zsidóvilágösszeesküvés-elméletek modern képződmények. Ezekben az összeesküvőket a *homo oeconomicus* hűvös racionalitása jellemzi, titkos terveik megvalósítását pedig a modern intézmények és technológiai vívmányok teszik lehetővé. Látni kell ugyanakkor, hogy a zsidókkal kapcsolatos összeesküvéses sztereotípiák részben a történelmi múlt archaikus, kollektív örökségének tekinthetők. A középkorban is megjelentek már – igaz, más formában és a maitól különböző, mágikus-transzcendens világképbe ágyazott konspirációs – sztereotípiák a zsidókkal szemben.[300] A zsidókat tették felelőssé például 1009-ben a jeruzsálemi Feltámadás templomának lerombolása, illetve az 1020-as római földrengés miatt. Többen a zsidókat okolták a 14. században Európát sújtó éhínségért is, és ennek következtében francia földön például rendszeressé váltak a zsidók elleni pogromok. Egyesek az Európa lakosságának mintegy harmadát követelő pestist is a zsidók összeesküvésének tulajdonították, amely a keresztény közösségek elpusztítására irányult. A társadalmi szintű félelem és érzelmi felfokozottság termékeny táptalaján a zsidók – Kovács András kifejezésével élve – „kéznél lévő idegenekként"[301] könnyen válnak a kollektív bűnbakképzés céltáblává. Cohn ezt így fogalmazza meg:

„A zsidók kiirtására irányuló késztetés egy kvázi-démonológiai babonából fakad [...] Létezik egy olyan föld alatti

világ, melyben a gondolatnak álcázott patológiás fantáziákat öntik magukból a sarlatánok és félművelt fanatikusok a tudatlanok és a babonások nagy örömére. [...] És vannak olyan időszakok, amikor ez a föld alatti világ felszínre kerül és hirtelen elkáprázтatja és magával ragadja és eluralja az egyébként normális és felelős emberek sokaságát, akik ezáltal maguk mögött hagyják normalitásukat és a felelősségüket."[302]

A zsidókkal szembeni vérvádak is őriznek valamit ebből az archaikus, mágikus jellegből: e teóriák szerint a zsidók rituális célból hajtottak végre emberáldozatot. A történelem iróniája, hogy az ókorban efféle vádak elsősorban a keresztényekkel szemben fogalmazódtak meg (általában a húsvéti rítusok kapcsán), és számos alkalommal véres keresztényüldözésekbe torkolltak. A különböző teóriák tartalma tehát megegyezett egymással, csak a szereposztás volt más. Ez nem véletlen, hiszen az efféle szorongó, abszurd képzetek általában az ismeretlen, szokásaikban látványosan különböző, idegen kisebbségekkel szemben jelennek meg, és az ezen csoportok iránti általános félelem tükröződik bennük. A vérvád jellegzetes toposza ráadásul valóban átível korokon és kultúrákon. Szegőfi Ákos, a CEU kutatója így magyarázza a történet ősi vonzerejének titkát: „A vérvád közel áll ahhoz, amit [...] »tökéletes történetnek« lehetne nevezni. A narratíva gerince évszázadok óta mit sem változik; a rengeteg történetmesélő az évezredek alatt a hallgatóság reakcióit figyelve kotyvasztotta ki a lehető leghatásosabb formulát. Csupán a részleteket aktualizáljuk: hozzánk közeli helyekhez és szereplőkhöz kötjük őket, a horror mozgatórugóit pedig vallási különbségekből fokozatosan anyagi haszonszerzésre és áltudományos magyarázatokra cseréljük. A válasz talán a vérvád emberi érzelmekre és információfel-

dolgozásra gyakorolt hatásában keresendő. A saját csoportunk ellen elkövetett véres erőszak képe az egyik legerősebb inger, amit az együttműködő csoportokban kifejlődött emberi agynak vetíteni lehet. Azonnali zsigeri reakciókat – morális felháborodást, undort, dühöt, a saját csoportunk iránti empátiát és a külső csoport iránti megvetést – indukál. [...] Ha evolúciós örökségünk miatt jól jósolható választ adunk a vérvád-szerű narratívákra, úgy nagyszerűen fel lehet azokat használni agresszív politikai mozgalmak – vagy ahogyan a szakirodalom találóan nevezi: keresztes hadjáratok – felszítására."[303]

Az antiszemita toposzokban persze sokszor keverednek az ősi, mágikus és a modern, felvilágosodás utáni világkép elemei. Hazai kontextusban jó példa lehet erre a jellegzetesen premodern vonásokat viselő, fentebb már érintőlegesen említett tiszaeszlári vérvád politikai színtéren való megjelenése a 19. században, majd továbbélése a 20. és a 21. században.

1882-ban egy tiszaeszlári cselédlány, Solymosi Eszter eltűnése miatt a helyi zsidó közösség tagjait vádolták meg rituális gyilkossággal. Az 1883-as perben a tiszaeszlári zsidókat Eötvös Károly és társai védték, és mivel a bíróság elégtelennek találta a bizonyítékokat a vádlottak bűnösségének kimondásához, a vádlottakat felmentették. A mítosz azonban tovább élt. A zsidók elleni vádak nemcsak a vallási antijudaizmusnak, hanem a politikai antiszemitizmusnak is fontos anyagot szolgáltattak: a dualista Magyarországon a legelső, kifejezetten az antiszemitizmus köré szerveződő párt, az Országos Antiszemita Párt éppen a tiszaeszlári vérvád utáni közhangulatot kihasználva szerveződött meg és jutott be az Országgyűlésbe. A téma még egy 2012-es parlamenti felszólalásban is előkerült: Baráth

Zsolt, a Jobbik akkori képviselője arról értekezett, hogy máig nem tudhatjuk az ügyben az igazságot, hiszen annak idején az igazságszolgáltatás és az eljáró bíró „a hazánk gazdaságát akkor is kézben tartó körök"[304] miatt volt kénytelen felmentő ítéletet hozni.[305] Mindezt egy Marschalkó Lajos[306]-idézettel toldotta meg: „A világhódítók hatalmát csak az igazság kimondásával lehet megtörnünk." A parlamenti felszólalásban szépen kombinálódnak a zsidókkal kapcsolatos ősi, mágikus félelmek és a modern antiszemita világösszeesküvés-elméletek.

A kortárs antiszemitizmus azonban jellemzően már kevésbé a vérvádakban mint inkább olyan modern összeesküvés-elméletekben ölt testet, amelyek szerint például az izraeliek ingatlanbefektetéseken keresztül akarják felvásárolni az országot. Ezt a teóriát előszeretettel terjesztették korábbi jobbikos politikusok, mint például Hegedűs Lórántné vagy éppen Morvai Krisztina.[307] Erre a gondolatra egy időben Magyarországon is sokan rezonáltak. A Political Capital és a Tárki által végzett adatfelvétel szerint 2011-ben a magyarok több mint egynegyede hitt abban, hogy Magyarországon a jövőben tömegesen fognak letelepedni izraeli zsidók. Pedig Izrael az utóbbi évtizedekben sokkal inkább volt bevándorlási célpont, semmint kibocsátó ország. A zsidók „beözönlésével" kapcsolatos hiedelem elterjedtsége a Jobbik táborában azzal függhet össze, hogy a modern, burkolt és nyílt antiszemita politikai közbeszédben az izraeliek „honfoglalása" gyakran emlegetett és fenyegető lehetőségként, elterjedt összeesküvés-elméletként jelent meg. De bőven akad példa más, „modern" antiszemita összeesküvés-elméletre is: 2010-ben, amikor a választások előtt nem sokkal izraeli kémrepülőgépek hatoltak be hazánk légterébe, Morvai

Krisztina, a Jobbik EP-képviselője kijelentette: Izrael a Magyarország elleni informatikai hadviselés részeként akart belezavarni a választási informatikai rendszerbe, hogy módosítsa a választások végeredményét.[308]

Az antiszemita összeesküvés-elmélet, ha modern formát ölt is, általában a modernitásellenesség kifejeződése és politikai kódja marad. Az antiszemitizmus a társadalmi változásokkal szembeni pszichológiai és politikai ellenállásként is értelmezhető: a zsidóellenesség végső soron „az antimodernitás kulturális politikai kódjaként funkcionál".[309]

A határtalan összeesküvés-elmélet

Az antiszemita összeesküvés-elméletek nemcsak időben, hanem térben is határtalanok: a világ szinte minden pontján megtalálhatók. Fentebb már esett szó a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* közel-keleti karrierjéről, ugyanakkor más antiszemita és Izraellel kapcsolatos konteók is virulensek arrafelé. A 2010-es, Egyiptom partjainál történt cápatámadásról egyiptomi illetékesek „kiderítették", hogy a Moszad összeesküvésének eredménye volt: szerintük azzal, hogy Izrael állam titkosszolgálata „kiképezte" és Egyiptom partjai felé irányította a gyilkos cápát, az ország turizmusát akarta bedönteni. Egyes, a palesztinok körében elterjedt elképzelések szerint a heavy metal is Izrael műve, amellyel a zsidó állam cionista propagandát terjeszt az arab országok fiatalságának körében.[310] 2009-ben a Hamász azzal vádolta meg az izraeli titkosszolgálatokat, hogy tudatosan rombolják a palesztin lányok erkölcseit, amikor a Gázai övezetben olyan, rágóguminak álcázott afrodiziákumot terjesztenek körükben, amely könnyűvérűvé, szexuálisan kicsapongóvá

teszi őket.[311] A koronavírus első hulláma által erősen sújtott Iránban több politikai és vallási vezető is a zsidókra, illetve Izrael államra hárította a felelősséget a koronavírus terjedéséért: Az iráni egészségügyi minisztérium pedig egy koronavírussal kapcsolatos karikatúraversenyt is rendezett; a közzétett pályaművek jelentős részében Izrael, illetve a sztereotip külső jegyekkel ábrázolt zsidók jelentek meg a vírus előállítóinak szerepében.[312]

„...és nem is kell hozzá zsidó" – fogalmaz Csepeli György az antiszemitizmus társadalom-lélektanáról szóló könyvének címében.[313] Az állításban sok igazság van. Ismert például a „plátói antiszemitizmus" fogalma: az antiszemitizmus sokszor zsidók nélkül is él és virul. Egyrészt a zsidókkal szembeni ellenszenv sokszor ott is megmarad, ahol korábban jelen volt, mára azonban az üldöztetés vagy éppen a holokauszt miatt számuk jelentősen megcsappant – mint például Németországban, Lengyelországban vagy Spanyolországban. Másrészt olyan államokban is megtaláljuk a zsidókkal szembeni összeesküvéses előítéleteket, ahol sosem voltak jelen, mint például Japánban.[314] Egy kutatás népszerű zsidóellenes összeesküvés-elméleteket talált a maláj lakosság körében is – amikor pedig mindössze két, malajziai útlevéllel rendelkező zsidó vallású személy élt a harmincmilliós országban. Mivel Malajziában nem illik nyíltan kifejezni a Kínával és a kínaiakkal szembeni előítéleteket, a politikusok válságos időszakokban inkább egy az országban nem létező kisebbség felé irányítják a lakosság indulatait.[315] Ezért jutott kiemelt szerep az antiszemitizmusnak mint a kínaiellenesség elfedését szolgáló, helyettesítő előítéleteknek.

Miért éppen a zsidók?

Miért éppen a zsidókkal kapcsolatos összeesküvés-elméleteket szeretjük? Egyáltalán, megkülönböztetett-e, megkülönböztetendő-e az antiszemita összeesküvés-elmélet a konteók világán belül? Annyiban igen, hogy a hagyományos, az európai kultúrkörben mélyen gyökerező zsidósztereotípiának szerves része az összeesküvésre való hajlam: e képzetek szerint a zsidók rejtett hálózatokon keresztül irányítják a világ eseményeit. Lengyel vizsgálatok kimutatták, hogy a különböző népcsoportok (köztük az amerikaiak, a németek, az oroszok, a kanadaiak) közül a zsidókkal szemben a legerősebbek az összeesküvéses sztereotípiák, vagyis az azzal kapcsolatos vélekedések, hogy egy adott népcsoport titokban világuralomra és a pénzügyi rendszer teljes irányítására tör.[316]

Ugyanez a vizsgálat azt is megállapította, hogy a zsidóellenes konteók rendre megerősödnek a parlamenti választások előtt, majd a választások után meggyengülnek. Az összeesküvés-elmélet egyik hajtóereje éppen az a félelem, hogy egy láthatatlan, de erős és fenyegető csoport illegitim módon irányítást gyakorol az életünk felett. A zsidókról alkotott hagyományos sztereotípia pedig éppen ilyen képet vetít elénk: a zsidókat a magyarok jellemzően összetartónak,[317] kompetensnek és veszélyesnek látják.[318] Ez az alapjuk az irigykedő sztereotípiáknak: erősek és barátságtalanok, éppen ezért veszélyt jelentenek ránk, hiszen versenyhelyzetekből (például a munkaerőpiacon, oktatásban) ők kerülhetnek ki győztesen. Az összeesküvés-elméleteknek és a bűnbakképzésnek kitett csoportok valójában – a korábbi vélekedéssel szemben – nem az elnyomottak és a társadalmi ranglétrán legalul elhelyezkedők, hanem éppen azok, akiknek az adott közösség különleges erőforrásokat és képességeket tulajdonít.[319] Az európai zsidók mellett a törökországi örményekkel vagy a magyarországi svábokkal kapcsolatban is – a modernizációban és az ahhoz köthető üzleti tevékenységben betöltött szerepük miatt – a huszadik század első felében hasonló kép alakult ki a többségi társadalomban. A magas státusú csoportokkal szembeni konspirációs előítéletek az aktuális társadalmi berendezkedés ellenében mozgósíthatják a saját csoportot. Így kapcsolódik össze az antiszemitizmus és az elitellenesség – ahogy azt például a rendszerváltáskori paranoid képzetek, például a „rózsadombi paktum" esetében is láthattuk.

Mindezzel összhangban Magyarországon és Kelet-Közép-Európában is jellegzetesen nem a legerősebb ellenszenvvel sújtott romák, hanem a zsidók válnak az összeesküvés-elméletek céltáblájává, hiszen a romákkal ellentétben a zsidókat tartják a legtöbben képesnek összeesküvések kitervelésére és elkövetésére. Ez nem meglepő annak tükrében, hogy Magyarországon a romákkal szembeni sztereotípiák szöges ellentétei a zsidókkal szembeni, fentebb már említett előítéleteknek. Míg a zsidókat a magyarok többsége összetartónak, mértéktelesnek, fegyelmezettnek, szorgalmasnak és eszesnek ítélte, a cigányokkal kapcsolatos sztereotípia ennek éppen az ellenkezője volt: „a mának élő ösztönlény [...], aki lusta, piszkos, erőszakos, buta, harsány, mulatós".[320] Nem lehet kérdés, hogy a két csoport közül melyik tűnik alkalmasnak arra, hogy összeesküvéseket szövögessen.

A szélsőjobboldali retorika ennek megfelelően a cigányokat sokszor nem önálló, cselekvés- és döntésképes csoportnak, csak a zsidóság/nemzetközi pénzügyi elit eszközének festi le.

Ahogy azt Bíber József Tibor, a Jobbik korábbi alelnöke és az egykori Magyar Gárda egyik vezetője megfogalmazta 2008-ban: „Mi is tehát a cigánybűnözés? Ne áltassuk magunkat: biológiai fegyver a cionizmus kezében." A cigányság ebben a képletben nem több, mint a Magyarország zsidók általi leigázására irányuló összeesküvés akarat nélküli, öntudatlan eszköze. Ezt bontotta ki kicsit részletesebben a Jobbik korábbi parlamenti képviselője, Hegedűs Lórántné (akinek nevét közintézményekben máig olvashatjuk, hiszen parlamenti jegyző volt a Nemzeti együttműködés nyilatkozatának elfogadásakor) egy 2011-es írásában: „Itt az idő, hogy végre kimondjuk: izraeli honfoglalás zajlik hazánkban. Ez tény, bizonyítékul elég csak az izraeli tőkebefektetések, ingatlanfejlesztések gyakorlatilag kizárólagos magyarországi egyeduralmára gondolnunk. S ennek egyfajta biológiai fegyvere a cigányság. Eszközként használják őket a magyarság ellen, csakúgy – hogy egy kézenfekvő hasonlattal éljünk –, mint a hókotró a homloktoló lapátot."[321]

Változások, válságok és antiszemitizmus

Az antiszemita összeesküvés-elméletek átfogó világmagyarázati keretként, a társadalmi problémák végső okaként és magyarázataként mindig is jelen voltak a hazai szélsőjobboldal ideológiájában. Ugyanakkor válságok idején nemcsak a szélsőjobboldal, hanem a társadalom szélesebb rétegei számára is vonzóvá válnak a zsidókat hibáztató axiomatikus magyarázatok. Korábban már volt szó a válságok hatásáról az összeesküvés-képzésben, arról azonban nem, hogy ez hogyan jelenhet meg konkrét csoportokkal szemben. Moscovici szerint a *kisebbség* puszta létével

is kiprovokálja, hogy gyanú tárgyává váljon. A kisebbség ugyanis mindig idegen: viselkedésével, normáival, különbözőségével fenyegetést jelent a többségi csoport szabályaira és normáira.[322] Ez a többségben az irigység, a fenyegetettség és a neheztelés érzését erősíti fel, ami pedig olyan vélekedést termel ki, amely szerint a kisebbségnek nagy hatalma van, és azt a többség ellen akarja fordítani. Glick modellje ezt a magyarázatot kiegészíti: az összeesküvőként kiválasztott csoportok „farkasbőrbe bújt áldozati bárányok".[323] Őket a többség úgy látja, mint akik ellenséges viszonyulásuk révén potenciális fenyegetést jelenthetnek, erőforrásaik és kompetenciájuk révén pedig képesek is ártani neki. Hofstadter[324] hasonló gondolata alapján az összeesküvők szinte tökéletesként, egyfajta „amorális supermanként" jelennek meg a konspirációs teóriákban. Ez az *irigykedő sztereotípia,* amely a másik csoportot kompetens, ámde rosszindulatú csoportként ábrázolja – szemben a hagyományos elméletek feltételezéseivel, amelyek inkább az alacsony kompetenciával jellemezhető csoportokkal szembeni *megvető* előítélettel kapcsolták össze a bűnbakképzést (ilyen előítélet övezi nálunk a romákat).

Hogyan lesz – Glick szerint – ezekből a csoportokból az összeesküvés-elmélet tárgya?

Először is kell egy kollektív, frusztráló társadalmi élmény (például gazdasági válság, tömeges munkanélküliség), egyfajta izgalmi állapot, amely az okok keresése irányába tereli az egyént, továbbá egy ideológia, amely a bűnbakcsoportot véli a közös problémák okozójának. Ennek megalkotásában segít a társadalomban rendelkezésre álló „irigykedő sztereotípiák" készlete. Ez jelöli ki a bűnbakot azon feltételezés alapján, hogy kinek állhat

szándékában a kellemetlen helyzet előidézése, és ki lehet képes a rosszindulatú terv kivitelezésére. A kéznél lévő „jó ideológia" meggyőzően kapcsolja össze a bajt annak vélt okával: a farkasbőrbe bújt bűnbakcsoporttal. Ezáltal kielégíti a csoport pszichológiai igényeit, és szabad utat enged az indulatoknak.

Glick elméletének fontos üzenete az, hogy a válságok nem automatikusan és elkerülhetetlenül vezetnek összeesküvés-elméletekhez, kirekesztéshez, csoportközi erőszakhoz. A konkrét csoportot a frusztráló élmény okaként megnevező ideológia, illetve az abból politikailag profitálni kívánó politikusok kulcsfontosságú szerepet játszhatnak mind a bűnbakok kijelölésében és az ellenük való mozgósításban, mind pedig a bűnbakképzés tompításában.

Nem csak zsidók kerülhetnek persze a „farkasbőrbe bújt áldozati bárány" szerepébe, hiszen minden társadalomban vannak olyan csoportok, amelyekkel szemben a társadalom irigykedő sztereotípiákat táplál. Fiske és munkatársai[325] amerikai vizsgálataiban például a fekete üzletembereket, a kínaiakat és a japánokat azonosították a kompetensnek, de ellenségesnek észlelt csoport tagjaiként.

A fenti logika könnyedén magyarázatot ad arra is, hogyan születnek meg azok az összeesküvés-elméletek, amelyek az áldozatokat tüntetik fel elkövetőkként. Szinte minden kultúra a nyers, indokolatlan erőszak elítélésén alapul (vagy legalábbis megmagyarázandó jelenségként tekint az erőszakra). Ezért általános az elképzelésünk, hogy a „jók" többnyire áldozatok, és nem agresszorok. A „rosszak" nem lehetnek áldozatok, mert ennek elismerése azt jelentené, hogy empátiával, megértéssel,

sajnálattal kellene fordulni feléjük. Így az áldozatokból elkövetőket kell faragni. Jellemző példa erre, ahogy egyes antiszemiták a holokauszt „kitalálásáért" a zsidókat teszik felelőssé, akik ezzel a fabrikált történettel zsarolják a világot, így a holokauszt „valódi" áldozatai a zsidóság által zsarolt nem zsidók. Az áldozathibáztatás nemritkán fizikai erőszakba torkollik – ahogy azt a több tucat hazai zsidóellenes zavargás mutatta a második világháború után Magyarországon (például Kunmadarason)[326] és Lengyelországban (például Kielcében).[327]

Az „áldozatból elkövető" logikáját Benvenuto[328] az Európában és másutt szintén gyakran irigykedő sztereotípiával figyelt Egyesült Államok és a szeptember 11-ei merénylet példájával illusztrálja: „Néhány, jobb- vagy baloldali, de valamiképp mind Amerika-ellenes barátom biztos abban, hogy kik voltak a szeptember 11-i terrortámadás tettesei: az FBI és a CIA. Néhányan, a kifinomultabbak, azt mondják, hogy a Moszad, az izraeli titkosszolgálat lehetett az. Szegény Bin Ladennek semmi köze nem volt hozzá. [...] A szeptember 11-ével kapcsolatos elméleteknek, amelyek szerint azt a CIA vagy a Moszad szervezte, egy nagyon egyszerű okból van olyan nagy vonzereje: azok, akik gyűlölik Amerikát, mindig a hóhér, soha nem az áldozat szerepében látják. Nos, szeptember 11-én Amerika nyilvánvalóan áldozat volt. [...] Hogyan hozzuk létre gyűlöletünk harmonikus egyenlegét a történelem göröngyös útját kisimító kognitív viaszbevonat által? Úgy, hogy azt sugalljuk, az amerikaiak nem csupán áldozatai, de tettesei is voltak szeptember 11-ének. Gondolataink képzeletbeli sakktábláján minden a helyére kerül. Amerika rossz marad, mint mindig."

Gazdasági válságok idején különösen könnyen felerősödhetnek az antiszemita összeesküvés-elméletek, összefüggésben azzal a világszerte széles körben elterjedt sztereotípiával, mely szerint a zsidók jelentősen felülreprezentáltak a gazdasági életben. Lengyelországban a vonatkozó kutatások kimutatták, hogy a rossz gazdasági kilátások az összeesküvéses antiszemitizmus magasabb szintjével járnak együtt,[329] és hasonló összefüggés Magyarországon is megfigyelhető.[330] Minél rosszabbnak látjuk tehát a gazdasági kilátásokat, annál inkább hajlamosak vagyunk ezért a zsidókat okolni. Fontos ugyanakkor, hogy ez a hatás nem automatikus, és nem jelentkezik mindig és mindenhol. Az utóbbi vizsgálat szerint például Ukrajnában ez az összefüggés nem volt kimutatható, ami abból eredhet, hogy ott kevésbé van jelen olyan ideológia, amely a válságot a zsidókkal kapcsolja össze. A már idézett lengyel kísérletes vizsgálatok azt is kimutatták, hogy az antiszemita összeesküvés-elméletek jellemzően a választásokat megelőzően szökkennek szárba. Ezzel egybecsengő módon Kovács András a rendszerváltás óta évente végzett reprezentatív magyarországi közvélemény-kutatásokban szintén arra az eredményre jutott, hogy választási években megnő az antiszemitizmus szintje. Ennek egyrészt az lehet az oka, hogy a fenti logika alapján választások előtt elharapózik az antiszemita retorika. De az is hozzájárulhat a jelenséghez, hogy – amint azt korábban említettük – ilyenkor felerősödnek a konspirációs félelmek: egy láthatatlan, de erős és fenyegető csoport illegitim kontrollt gyakorol az életünk felett.

Lengyel kutatók azt is kimutatták, hogy az antiszemitizmus milyen kiváló módszer lehet a bűntudat tompítására és elvezetésére.[331] A zsidókkal szembeni összeesküvéses sztereotípiák

például felerősödnek, ha a kísérleti személyeket emlékeztetik a lengyelek által a zsidók ellen elkövetett bűnökre. Ez a jelenség az antiszemitizmus kapcsán általában is kimutatott: a „másodlagos antiszemitizmus" fogalma az antiszemitizmusnak kifejezetten arra a típusára utal, amelyet a holokauszt miatti bűntudat „termel ki". Ha ilyen kellemetlen pszichológiai reakciókat vált ki a saját csoport hibáztatása, akkor könnyen érthető, miért válnak népszerűbbé az összeesküvés-elméletek, és az is, hogy a lengyel kormány miért akarta betiltani, hogy a nyilvánosság előtt a lengyeleket a vészkorszak felelőseiként lehessen megnevezni. Ahogy Kertész Imre *Gályanapló* című könyvében írja: „Miért gyűlölik Auschwitz óta még jobban a zsidókat? Auschwitz miatt."[332]

7. A RÓZSADOMBI PAKTUMTÓL A HÁTTÉRHATALOMIG: ÁLHÍREK, RÉMHÍREK ÉS ÖSSZEESKÜVÉS-ELMÉLETEK MAGYARORSZÁGON

Kis magyar téveszmetörténet

Az álhíreknek, rémhíreknek és összeesküvés-elméleteknek természetesen Magyarországon is komoly hagyományuk van. Bár ez a könyv nem törekszik mélyebb történeti áttekintésre, a magyar dezinformációtörténetből érdemes közelebbről szemügyre venni néhány jól dokumentált esetet.

Korábban már szóba került, hogy az összeesküvés-elméletek hosszú múltra tekintenek vissza, de jelentős alakváltozáson is mentek keresztül. A modernitás előtti összeesküvés-mítoszok közismert példái a boszorkányüldözések, a középkor mágikus világképen alapuló és a nőkkel szembeni atavisztikus félelmeket kifejező konspirációs képzetei. Széles körben elterjedt nézet, hogy Könyves Kálmán, kora egyik legfelvilágosultabb uralkodója már 1095 és 1116 közötti uralkodása során betiltotta Magyarországon a boszorkánypereket. Ez azonban sajnos távolról sem igaz. „A strigákról pedig, mivel ilyenek nincsenek, semmiféle vizsgálat ne tartassék" – írja Könyves Kálmán törvénykönyve.[333] Igen ám, de a „striga" megjelölés csak a boszorkányok egyik különleges, vérszívó, vámpírszerű változatára utalt. „A bűbájosokat a főesperes meg az ispán emberei keressék fel és vigyék törvény eleibe" – említette

ugyanakkor más helyütt a törvénykönyv.[334] A „bűbájos" a boszorkányok akkoriban közkeletű elnevezése volt. A magyar hiedelemvilágot ráadásul sokkal inkább benépesítették a boszorkányok (bűbájosok), mint az inkább nyugati kultúrkörhöz tartozó strigák.[335]

Könyves Kálmán olyannyira nem vetett véget a boszorkányüldözéseknek Magyarországon, hogy még hat évszázaddal az uralkodása után is előfordultak hivatalos eljárások a boszorkányok ellen. 1728-ban Szegeden több mint egy tucat „boszorkányt" égettek el máglyán egy koholt vádak alapján indított boszorkányper ítélete alapján. A Boszorkánysziget neve a mai napig őrzi ennek a gyalázatos eseménynek az emlékét.[336] Az utolsó boszorkányégetésre Magyarországon vélhetően 1756-ban került sor, és még 1762-ben is végeztek ki embert boszorkányvád miatt – azzal a különbséggel, hogy akkor már nem égettek (az utolsó magyarországi áldozat Deák Mihályné Berkesz Sára volt).[337] Valójában Mária Terézia volt az, aki 1768-ban betiltotta a boszorkánypereket.

A boszorkányüldözésekben (mint ahogy korunk összeesküvéses mítoszaiban is) rendszerint jól kimutatható az irracionális félelmek és a racionális célok kettőssége. Történészkörökben elterjedt vélekedés szerint a boszorkányüldözések részben a 11. századi társadalmi-intézményi átalakulásokra adott drasztikus reakciók voltak.[338] A pereknek ugyanakkor gyakran olyanok váltak áldozatává, akiknek félreállítása valamilyen szempontból az adott közösség egészének vagy részének érdekét szolgálta. Az áldozatok kiválasztása nem volt véletlenszerű. A perek hátterében sokszor a „boszorkányokkal" szembeni irigység állt

azok szépsége, vagyona vagy befolyása miatt, és sokszor személyes konfliktusuk is volt a közösség egyes tagjaival.[339]

A modern kori összeesküvés-elméletekből már többnyire hiányzik a mágia. Nem hiányoznak azonban a félelem és az irigység mint mozgatórugók – ahogyan azt a tiszaeszlári vérvád példája is mutatja.[340] Erről az esetről a következő fejezetben még részletesebben lesz szó. Nem meglepő módon a nagy hatású és tragikus trianoni trauma nyomában is számos összeesküvéses mítosz, legenda látott napvilágot,[341] főleg a „tőrdöféselmélet", amely német variánsaihoz hasonlóan a zsidók és más csoportok szándékos aknamunkáját feltételezte a háborús vereség és veszteségek mögött.[342]

Kevés Magyarországon az olyan jól dokumentált és feldolgozott rémhír, mint amelyről Hann Endre számol be 1975-ös tanulmányában. Ez a különösen Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében elterjedt, de az egész országban felbukkanó rémhír többféle változatban terjedt, a történet lényege azonban jól leírható. Hann Endre megfogalmazásában: „Valahol (egy cigánytelep közelében) dolgozott egy erőgépkezelő (buldózeres, traktoros). Saját hibájából (vagy az erőgépkezelő hibájából) megsérült egy cigány gyerek. Az erőgépkezelő a (könnyebben) sérült gyereket orvoshoz vitte. A cigányok tudomást szereztek a balesetről (amit súlyosabbnak gondoltak), és mivel feltételezték, hogy az erőgépkezelő a felelős, bosszúból (brutális módon) megölték az erőgépkezelő gyerekét. Az apa, miután erről értesült, gépével lerombolta a cigánytelepet. A rombolás során számos cigány életét vesztette."[343]

A rémhír nyomában folytatott módszeres kutatás sehol sem talált olyan bűnügyi jelentést, amely ennek a körülbelül

kilencven változatban ismert történetnek bármiféle valóságalapját bizonyította volna. Valószínű tehát, hogy a történet teljes kitaláció. Ezek a kollektív fantáziák azonban sokat elárulnak arról a közegről, amelyben születnek és terjednek. A balladai történet jól mutatja a romákkal szembeni előítéletek magas szintjét a kései államszocializmusban. A szerző szerint ez a rémhír jellemző módon egyszerre tartalmaz szorongáskeltő és vágyteljesítő elemeket. És kifejeződik benne a vélemény és a cselekvés konfliktusa: „Az általunk vizsgált esetben a társadalmilag letiltott agresszió talált kifejeződési lehetőséget a rémhír nyitotta szelepen. A történet előadóinak és hallgatóinak a makulátlan erőgépkezelővel azonosulva szinte katartikus élményben lehet részük, miközben a fantázia síkján maguk is átélik a számukra gyakorlatilag kivitelezhetetlen, de indokoltnak érzett bosszút.[344] A romákkal szembeni erőszakos késztetések gyakran megjelennek a magyar társadalomban megjelenő paranoid képzetek mögött. Valószínűleg nem kerülte el az olvasó figyelmét, hogy a történet egy pontig megdöbbentően összecseng a 2006-os olaszliszkai eseményekkel, ahol egy roma kislány véletlen elsodrása az úton a sofőr, Szögi Lajos meglincseléséhez vezetett.

A rendszerváltás új dimenziókat nyitott meg a hazai összeesküvéses magyarázatok univerzumában. Ez egyáltalán nem meglepő – a sokakat kedvezőtlenül érintő változások új magyarázatok után kiáltanak, amelyek a felszabaduló indulatok levezetésére is lehetőséget adnak.

A könyv korábbi fejezeteiben már említettük, hogy a nagyszabású társadalmi-gazdasági változások a kontrollérzés megrendülése, a változások okozta kellemetlenségek és a hagyományos referenciakeretek felbomlása miatt rendkívül termékeny

táptalajt nyújtanak az összeesküvéselmélet-gyártáshoz és bűnbakképzéshez.[345] A rendszerváltáskori magyarázatok közül kiemelkedik a *rózsadombi paktum* teóriája, ami sűrítve tartalmazza a rendszerváltás szinte minden konfliktusát. Az elméletet első ízben 1992. február 20-án vetették papírra egy emigráns hetilap, az *Amerikai–Kanadai Magyar Élet*, egy antiszemita, kommunistaellenes, irredentizmusra buzdító szélsőjobboldali lap hasábjain. A cikket a lap alapító szerkesztője, Dömötör Tibor írta Bakos Gyula álnéven.[346] A paktum itt megfogalmazott, „eredeti" leírása, amelyet utóbb sok más, jellemzően szélsőjobboldali orgánum is átvett, így hangzik:

„A részletek kidolgozására – magyar viszonylatban – 1991. március 15-én (jól kiválasztották a dátumot) került sor az egyik rózsadombi villában. A titkosnak szánt gyűlésen a következő »kiválasztottak« jelentek meg: a távozó szovjet hadsereg egyik tábornoka, a szovjet titkosrendőrség egyik ezredese, az amerikai követség egyik vezető alkalmazottja, az amerikai kémszolgálat egyik magyarországi tisztje, az izraeli titkosszolgálat egyik képviselője, a magyar római katolikus, református és izraelita egyház képviselője és 5 magyar politikai vezető, akik közül 4 ma vezető tisztségben van Magyarországon. Miközben a magyar nép ünnepelte a magyar szabadság bekövetkezését a pesti utcán, a rózsadombi tizenhárom megtárgyalta és aláírta Magyarország új rabszolgaságát és a magyar népnek idegen igába hajtását.

A következő kérdéseket vitatták meg:

1. *A szovjet csapatok békés és barátságos kivonulása Magyarországról*
2. *A Szovjetunió kárpótlását a hátrahagyott épületekért és javakért*

3. *Barátságos politikai és gazdasági viszony kiépítését a Szovjetunió és Magyarország között*
4. *Megakadályozását minden szovjetellenes tevékenységnek*
5. *A határok kölcsönös megnyitását a Szovjetunió és Magyarország között*
6. *A volt kommunista párttagoknak mentesítését minden büntetés alól*
7. *A volt kommunista titkosszolgálat, határőrség, rendőrség tagjainak megvédését minden esetleges megtorlástól*
8. *A volt megbízható kommunistáknak más pártokban való futtatását a választásokon*
9. *Az államvagyon átmentését volt kommunisták kezébe*
10. *Az igazságszolgáltatás megtartását volt kommunisták kezében*
11. *Megbüntetését minden zsidóellenes nyilatkozatnak, megmozdulásnak és szervezkedésnek*
12. *Megakadályozását annak, hogy jobboldali vagy szélsőjobboldali pártok indulhassanak vagy szervezkedhessenek*
13. *Letörését minden revíziós megmozdulásnak és állandó hangoztatását annak, hogy »a magyar határok véglegesek és azokon változtatni nem lehet«.*
14. *Az új magyar kormány nem tarthat fenn kapcsolatot jobboldali emigrációs személyekkel, szervezetekkel, csoportokkal*
15. *A románok, jugoszlávok, szlovákok felé csak barátságos nyilatkozatok történhetnek a kormány és a magyar képviselők részéről*
16. *Az 1956-os eseményeket, mint a kommunizmus megjavítását célzó mozgalmat kell beállítani és csak azokat szabad szóhoz juttatni, akik ezt így értelmezik*

17. *A magyar hadsereget egyharmadra kell csökkenteni (pontosan előírták, hogy hány repülőgépünk lehet, hány páncélosunk és hány rakétánk)*
18. *A Szovjetunió az átmentett kommunistákon keresztül megtartja politikai befolyását Magyarországon, az Egyesült Államok viszont megerősítheti gazdasági befolyását a magyar életben*
19. *Magyarország teljes garanciát ad a magyarországi nemzetiségeknek nyelvi, népi, kulturális, politikai és gazdasági jogaiknak zavarmentes gyakorlására*
20. *Magyarország teljesen kártalanítja a magyar zsidóságot a második világháború alatt elszenvedett szörnyű veszteségeiért*

Kiszivárgott hírek szerint, vita csak a 13-as, 15-ös és 17-es pontoknál volt, de a »józan« többség hamarosan meggyőzte a három ellenállót arról, hogy ezeknek a pontoknak a garantálása része a teljes megegyezésnek és nem képezi vita tárgyát."

Az írás szerint a rózsadombi egyezményt a rózsadombi tizenhárom 21 óra 30 perckor írta alá, aztán a paktum szövegezői „eltűntek a pesti éjszakában".

Ahogy Paksa Rudolf és Ablonczy Balázs történészek kutatásai rámutatnak, ez a népmesei elemekben és babonákban (például: tizenhárom nagy hatalmú személy titkos találkozása) gazdag történet számos sebből vérzik. Az orosz csapatok kivonásáról például már jóval az állítólagos találkozó előtt döntött a Szovjetunió akkori vezetője, Mihail Gorbacsov. Életszerűtlennek tűnik az is, hogy az említett hatalmasságok Magyarországra vonatkozóan speciális különalkut kötöttek volna – hiszen a kilencvenes évek elején tucatnyi ország szabadult fel a Szovjetunió elnyomása alól. (Ennek a nyilvánvaló logikai bakinak legfeljebb az lehetne a feloldása, ha minden egyes volt szocialista országra vonatkozóan külön alku köttetett volna, amelyek közül valamiért épp csak a Magyarországra vonatkozó „szivárgott ki" – ami persze újabb és újabb kérdéseket szülne...)

A történet abszurditása ellenére nagy politikai karriert futott be, és nem csak az első szabadon választott kormányt a magyarság elárulásával vádoló szélsőjobboldali nyilvánosságban. Népszerűségét jól mutatja, hogy az 1992-ben kormányzó Antall-kormány tagjainak rendszeresen kellett cáfolniuk az abszurd elmélet állításait. Az akkoriban az egyik legnépszerűbb pártnak számító és az első ciklusban a kormánykoalíció részét képező Független Kisgazdapárt (FKGP) képviselője például 1996-os parlamenti felszólalásában is megemlítette a „rózsadombi paktumot" – ezzel a címkével pedig, szándékosan vagy véletlenül, az alkotmányjogi reformoknak utat nyitó 1990-es SZDSZ-MDF-paktummal keverte össze. A rendszerváltást követő három évtizedben a MIÉP, majd a Jobbik politikusai és nyilvánosságának meghatározó szereplői is előszeretettel elevenítették fel a paktum történetét.

Az elmélet magába sűríti a rendszerváltás konfliktusait és közhangulatát:

Az átalakulások okozta kontrollvesztettség és a korlátozott szuverenitás érzetét; az erősödő társadalmi-gazdasági különbségeket és az ezek nyomában magasra csapó elitellenességet (nem véletlen, hogy a paktum „rózsadombi"); a befolyásos intézményekkel, külső hatalmakkal és kisebbségi csoportokkal – például a zsidókkal – kapcsolatos bűnbakképzést; az „el-

lopott rendszerváltás" mítoszát, amely az átalakulásokat csak olyan háttérhatalmi manipulációként értelmezi, amelynek fő célja a kommunista elit hatalmának átmentése. Hozzátartozott ehhez a szélsőjobboldalon tapasztalható frusztráció is, amely a függetlenség visszanyerése nyomán újraéledt határrevíziós törekvések kielégítetlenségéből, illetve a kommunisták elszámoltatásának elmaradásából fakadt.

Aprólékos kidolgozottsága miatt Paksa Rudolf történész találóan az orosz cári titkosrendőrség által kreált *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*hez hasonlítja a teóriát. Jelentőségét pedig így fogalmazza meg:

„A rózsadombi paktum újra és újra felbukkanó meséjét a rendszerváltástól a nyugati életszínvonal elérését remélők csalódottsága teszi »hihetővé« az összeesküvés-elméletek iránt fogékonyak körében. A történet ugyanis azt sugallja, hogy a magyarság rendszerváltás utáni sikertelensége, a beteljesületlen remények kizárólag a világot uraló idegen hatalmak és az azokkal szövetkező hazaáruló magyar politikusok összejátszásának köszönhetők. Az utólag összeállított és visszadatált áldokumentumok – mélységesen történetietlenül – úgy ábrázolják a történelmet, mintha az a »kiválasztott kevesek« nagy terve szerint zajlana. Ezzel pedig felmentést és erkölcsi elégtételt is kínálnak az örökké elégedetlen, de helyzetének javításáért nagyobb erőfeszítésre többnyire nem is hajlandó, s emiatt magát kiszolgáltatottnak érző tömegeknek."[347]

Hogy a rendszerváltás korának feszültségei milyen furcsa képzeteket hoztak létre, azt mutatja a nagykörűi „ufójárás" példája is. 1991-1992-ben sokan arról számoltak be ebben a kis, Szolnok közeli faluban, hogy földönkívüliek látogatták meg őket éjszakánként. Egyesek csak fénycsóvákat láttak, de

többen is a földönkívüliekkel való személyes találkozásokról beszéltek. Az egyik lakos arról számolt be, hogy egy nagy fénycsóvából kicsi, zöld, háromujjú alakok léptek elő, egy másik pedig arról, hogy marhasülttel etette a földönkívülieket. Utóbbiak örömmel elfogyasztották az ételt, amelyet azonban nem tudtak megemészteni, mert nem szokott hozzá a bélrendszerük. Egy harmadik lakót álmában kerestek fel az idegenek. Ezekről az esetekről az „érintettek" részletesen be tudtak számolni,[348] sőt egyesek még huszonöt év elteltével is emlékeztek mindenre. E kollektív hallucinációkba is beszivároghatott a bel- és külpolitikai változások miatti bizonytalanságérzés. Ezt az érzést öntötték formába az Egyesült Államokban régóta divatos, hozzánk a rendszerváltással begyűrűző elképzelések a titokban a bolygónkra látogató és itt tevékenykedő földönkívüliek létezéséről. Egy kis falu közösségének hétköznapi valósága, annak eseménytelen egyhangúsága is segíti a kollektív hallucinációk megszületését, terjedését, újabb és újabb látomásokban való megjelenését.

A rémhírek és álhírek hazai terjedését tudományos igényességgel leginkább a politikai kampányok idején figyelték meg és dokumentálták. A rendszerváltás utáni magyar választástörténet legmagasabb részvételi eredményét produkáló 2002-es választási kampány például technikai újítást hozott: az e-mailben és sms-ben terjesztett, lejáró célú politikai kampányüzenetek miatt a „fekete kampány" igazi laboratóriumává vált.[349] Saját kutatásaim szerint a kampányüzenetekben feltűnően gyakran jelentek meg összeesküvéses tartalmak (például az MSZP el akarja csalni a választást, Orbán Viktor álmerényletet készít elő saját maga ellen), illetve a

sportszerűtlen, megalapozatlan híresztelések mások nyerési esélyeinek csökkentésére (például arról, hogy Medgyessy Péter halálos kimenetelű rákos megbetegedésben szenved).[350] A kampányok feszültségekkel és konfliktusokkal teli időszaka általában is az álhírek és konteók elszaporodásához vezet szerte a világban, bár nagyon változó mértékben. Ráadásul, ahogy arról később még szót ejtünk majd, a kampánystábok tudatosan is terjeszthetik a dezinformációt.

Jelenkori konspiratológia, avagy milyen összeesküvés-elméletek népszerűek a mai Magyarországon

Minden közösségnek megvannak a maga sajátos, egyedi összeesküvéses képzetei és álhírei. Magyarországon nem igazán terjedtek el például a földönkívüliekkel kapcsolatos elméletek (talán a nagykörűi eset az egyetlen, amikor ez komolyabb szerephez jutott), míg az Egyesült Államokban „köztudott", hogy a kormányok földönkívülieket rejtegetnek, ahogy az ufók által elrabolt emberekről szóló történetek is rendkívül gyakoriak.

Azok az elméletek, amelyek széles körben népszerűek, általában valamilyen, a társadalomban erős alapélményre rímelnek. Az Egyesült Államok ufológiai közbeszédében rendszerint megjelenik egy jellegzetes mozzanat: a kormányzat eltitkolja, hogy az ufók léteznek és köztünk járnak, miközben kormányzati laboratóriumokban kísérletezik velük. Ezekben a képzetekben a központi kormányzattal, centralizált hatalommal kapcsolatos erős, az Egyesült Államok individualista kultúrájában mélyen gyökerező ellenérzések nyilvánulnak meg. Az összeesküvés-elméleteknek ugyanakkor nemzetközi „divatjai" is léteznek: a tömegkommunikáció révén egy-egy elmélet úgy is elterjedhet, ha eredetileg nem volt erősen beágyazva a társadalom sajátos hiedelemrendszerébe és ellenségképeibe. Egyes, Nyugaton divatos elméletek nálunk is elterjedhetnek – ilyen például a mérgező anyagokat terjesztő repülőkről szóló chemtrailteória. Tartósabb társadalom- és politikaszervező erejük azonban elsődlegesen azoknak az elméleteknek lehet, amelyek mélyen gyökereznek az adott ország hiedelmeiben.

Magyarországon ilyennek számítanak az antiszemita összeesküvés-elméletek, amelyek rendkívül virulensek,[351] és narratíváik újra meg újra aktualizálódnak. Nem is kell jobb nacionalista önfelmentő narratíva: semmilyen válságért, rossz politikai vagy történelmi döntésért nem a kormány vagy a nemzet vezető rétegei, pláne nem a hétköznapi emberek felelősek, hanem a külső-belső összeesküvők. Ezek a képzetek persze nem csak nálunk terjedtek el – az efféle narratívákra való fogékonyságra a tragikus történelmi múlt és az abból fakadó sérelmeket felkorbácsoló politikai közbeszéd egyaránt széles tömegeket hajlamosíthat.

Korábban már szóba került, hogy az egyének akkor kezdenek összeesküvés-elméletekben gondolkodni, ha úgy érzik, nem urai saját sorsuknak. Ez nemzeti szinten sincs másképp. Nem véletlen, hogy a hazai összeesküvés-elméleti nézetek jellegzetesen a korlátozott nemzeti szuverenitás történeti alapélményére épülnek. Ezek a „szabadságharcos" narratívák arról szólnak, hogy vannak külső hatalmak, amelyek el akarják venni az ország önrendelkezését. Ha visszatekintünk a magyar történelemre, ez nem is alaptalan: Magyarország történetét az utóbbi évszázadokban különböző mértékben, de

kisebb megszakításokkal mindig a szuverenitás korlátozott volta jellemezte – hol a törökök, hol a Habsburgok, hol a hitleri Németország, hol a Szovjetunió miatt. Ebből fakad a nemzethalál állandó víziója, a „gyarmatosítás" képzete, illetve persze abból, hogy a politika ezt a lázálmot újra és újra felidézi és kiszínezi. Ha pedig veszélyes fellázadni a nagyhatalmak ellen, amelyek országunk önállóságát vagy akár puszta létét veszélyeztetik, akkor mindenkit, aki ezt megteszi, hősnek kijáró tisztelet illet. Nem véletlen, hogy nemzeti panteonunk legnépszerűbb figurái az utóbbi évszázadokból tipikusan szabadságharcosok voltak, Rákóczitól Petőfin és Kossuthon át az '56-osokig.

Ez a „kurucos" mentalitás erősen hat az „idegen" állam megítélésére, és így a jogkövetés mintázatait is meghatározza. Ahogy Fleck Zoltán fogalmaz: „Az állampolgár és az állam viszonyát Magyarországon leginkább az ellenséges, sokszor idegen vagy idegenként érzékelt államhatalom mintázata jellemzi, ebből a viszonyból származik a jog megkerülésének, kijátszásának hagyománya."[352]

Magyar kutatások

Saját, nagymintás adatfelvételeink arra utalnak, hogy Magyarországon a „szabadságharcos" összeesküvés-elméletek különösen nagy népszerűségnek örvendenek. Azzal az állítással, hogy „a válság során a nagy hatalmú pénzügyi körök összefogtak, hogy romba döntsék Magyarország gazdaságát, elősegítve az ország gyarmatosítását", 2009-ben a felnőttkorú lakosság 49 százaléka a (2011-ben 32 százaléka) értett egyet.

A Political Capital egy másik, 2013-as kutatásában[353] arra az eredményre jutott, hogy a magyar társadalomban meglehetősen sokan (42%-nyian) hisznek abban az összeesküvés-elméletben, amely szerint a kormány helyett valamiféle háttérhatalom irányítja az országot. A legtöbben a nemzetközi pénzügyi köröket és más államokat sejtettek az összeesküvés hátterében. Érdekesség, hogy még az aktuális kormánypárt, a Fidesz szavazóinak 43 százaléka is azt gondolta, hogy nem a kormány irányít az országban. Ez is visszavezethető a korlátozott szuverenitás gondolatára: a kormány tenné, amit kell, de a háttérhatalom nem hagyja. Összességében a pártválasztók relatív többsége is azt gondolta, hogy a megválasztott kormány helyett valójában mások fognak kormányozni.[354] Érdekes ugyanakkor, hogy ez sem csökkentette a szavazási hajlandóságukat – pedig ebből a képzetből az következne, hogy a demokratikus választásoknak nincs érdemi tétjük.[355]

Az a vélekedés, hogy a kormány helyett a „háttérhatalom" irányít, elterjedtebb volt a társadalom kevésbé előnyös helyzetű csoportjaiban – akik számára az összeesküvés-elmélet a politikai feszültséglevezetés eszköze is lehet. Az összeesküvés-hívők nagyobb arányban voltak jelen a férfiak és a szakmunkások, a munkanélküliek körében, illetve a vidéki városok lakói között. A hazai adatok ugyanakkor nem igazolják azt az általános véleményt, mely szerint az összeesküvés-elméletek a vallásos gondolkodással függnének össze. Valójában inkább (Karl Popper gondolataival összhangban) egyfajta politikai valláspótlékként szolgálhatnak: a vallásosak körében legalábbis kisebb arányban találtunk összeesküvés-hívőket, mint a nem vallásosak körében. Érdekes ugyanakkor, hogy a

babonákban hazánkban jobban hisznek az egyházuk tanítása szerint vallásos, az antiszemita összeesküvés-elméletekben pedig a saját maguk módján vallásos válaszadók.[356]

Nemzetközi összevetéseink alapján az összeesküvés-elméletek elfogadottsága nem csak Magyarországon kimagasló. Partnerintézetünknek, a Counterpointnak a francia lakosság körében mért adatai szerint a magyar 42%-kal szemben a franciák körében 51% azok aránya, akik hittek abban, hogy nem a kormány irányítja az országot. Sokkolóan magas, 77%-os volt továbbá azok aránya, akik azt gondolták: a nemzetközi pénzügyi körök alkotják a háttérhatalmat, és 44% vélte úgy, hogy más országok próbálnak befolyást gyakorolni az ország felett. Az eltérő kutatási (főképp mintavételi) eljárások miatt a direkt összehasonlítással óvatosan kell bánni, az azonban jól látszik, hogy Franciaországban, ahol szintén erős a szélsőjobboldal, az összeesküvés-elméletek elfogadottsága legalább olyan nagy, mint hazánkban. Magyarországhoz hasonlóan egyébként Franciaországban is a helyi szélsőjobboldal támogatói (a 2012-ben Marine Le Penre szavazók) voltak az összeesküvés-elméletek leglelkesebb támogatói: 72%-uk szerint a kormány helyett mások irányítanak a háttérből (a Jobbik szavazói körében ez az arány 68% volt). Egy frissebb, 2018-as francia közvélemény-kutatás egyébként hasonló eredményre jutott – azzal a kiegészítéssel, hogy a szélsőjobboldali Marine Le Pen mellett Jean-Luc Mélenchon szélsőbaloldali politikus és elnökjelölt hívei bizonyultak az összeesküvés-elméletek leglelkesebb hívőinek.[357] Szlovákiai partnerünk, az Institute for Public Affairs adatai még erősebb összeesküvés-elméleteket mutattak ki a szlovák társadalomban: északi szomszédunknál 63% gondolta azt, hogy a háttérből mások kormányoznak. Érdekes

eredmény, hogy míg Magyarországon elsősorban az alacsonyabban iskolázottak hisznek az összeesküvés-elméletekben, Szlovákiában az iskolázottsággal nő az ilyen teóriákban való hit. Az is jól látható, hogy a válaszadók elsősorban a nemzetközi pénzügyi körök irányítását sejtik a háttérben (63%). Nem ritka ugyanakkor, hogy más államok (akár Magyarország) befolyását sejtik az összeesküvések hátterében).

A chemtrailteória, amelyet a konspirációs import termékeként már említettünk korábban, valóban mostanra jelentős népszerűségre tett szert: minden negyedik megkérdezett azt gondolja, hogy az embereket szándékosan permetezik a repülőgépekből. A Political Capital 2018-as kutatásában hasonló arány jött ki: 22%. A fent már említett teóriában az alacsonyan iskolázottak és a kistelepülésen élők hittek a leginkább.

A Political Capital még frissebb, 2018-ban készült kutatása is alátámasztja az összeesküvés-elméletek és konteók társadalmi beágyazottságáról szóló korábbi eredményeket: a reprezentatív mintán azt találtuk, hogy a különböző típusú összeesküvés-elméletek (a babonákkal ellentétben) erősen kapcsolódnak a pártpreferencia kérdéséhez: a Fidesz-szavazók leginkább a Nyugat-ellenes, muszlimellenes és Soros György vezette összeesküvésekben hisznek, míg az ellenzéki pártok inkább a kormányellenes összeesküvés-elméletekre fogékonyabbak. A jobboldali ellenzéki pártok (Jobbik, Mi Hazánk) szavazói viszont minden dimenzióban kiemelkedő értékeket mutattak.[358]

Korábban már volt róla szó, hogy az összeesküvéses nézetek összekapcsolódnak és rendszerbe szerveződnek. Ennek tükré-

ben nem meglepő, hogy Magyarországon nemcsak a politikai, hanem az egészségüggyel kapcsolatos összeesküvés-elméletek és tévhitek is virulensek. A Medián egyik 2017-es kutatása megdöbbentően magas támogatottságot talált a homeopátia mögött, amelynek tudománytalanságát pedig számtalan kutatás és közérthető cikk[359] bizonyítja:[360] a magyar lakosság 44 százaléka (!) szerint a homeopátia hasznos. A nők és a magasabb iskolai végzettségűek jobban bíznak a homeopátiás szerekben – ami ismét csak azt igazolja, hogy a tudományellenesség és az áltudományosság egyáltalán nem csak az „ostobák ópiuma". A legtöbben ugyanakkor közvetlen tapasztalat nélkül formáltak véleményt ezekről a szerekről. A Závecz Research kutatásában 35%-os volt azok aránya, akik szerint[361] a homeopátiás készítmények hatásosabbak, mint a hagyományos gyógyszerek – és a következő évben végzett kutatásban már közel ötvenszázalékos arányt találtak,[362] ráadásul a magasabb végzettségűek körében volt jellemzőbb ez a vélekedés.[363]

Az orvostudománnyal szembeni általános ellenszenv még elterjedtebb. A lakosság közel kétharmada gondolta például, hogy sok olyan alternatív gyógymód létezik, amely hatékonyabb a hagyományos orvoslásnál – míg az állítást elutasítók aránya 20% alatti. A gyógyszercégekkel szembeni bizalmatlanságon alapuló összeesküvés-elméletek is népszerűek: a minta közel 70%-a gondolta például azt, hogy a gyógyszergyárak a profitjukat féltve ellehetetlenítenek természetes és olcsó gyógymódokat. Egy saját kutatásunkban a magyar válaszadók több mint négytizede vélekedett úgy, hogy a gyógyszercégek titkolják előlünk a betegségek ellenszerét. Még ijesztőbb adat, hogy a magyar válaszadók 27 százaléka (vagyis a teljes népességre vetítve mintegy kétmillió ember) vélte úgy,

hogy a védőoltás több bajt okoz, mint amennyit használ – miközben Magyarországon bizonyos védőoltások kötelezők. Érdekes fejlemény, hogy fiatalkorúak körében, illetve idősödő nőknél magasabb az alternatív medicinák támogatottsága – de fontos célcsoportot képeznek a gyermekes nők is. A Závecz Research összességében arra az eredményre jutott, hogy Magyarországon a lakosság fele támogatja az alternatív medicinákat; csak 13%-uk kifejezetten szkeptikus ezekkel szemben, bő harmaduk pedig ambivalens módon közelít a témához. A vallás ugyanakkor máshogy hatott az orvosi, mint a politikai konteókra: a vallásosak körében nagyobb arányban voltak olyanok, akik nem bíznak az orvostudományban, és jobban hisznek az alternatív „medicinákban". Ami a politikai hátteret illeti, a Jobbik támogatóinál volt messze a legjellemzőbb az orvostudomány elutasítása, míg a DK táborában a legmagasabb az alternatív gyógymódokkal szemben szkeptikusok aránya – az MSZP és a Fidesz tábora azonban ebből a szempontból szinte teljesen egyforma volt. Az erről a kutatásról beszámoló cikk szerzője, Hanula Zsolt a következőképpen summázta az eredmények jelentőségét:

„Ez jó illusztrációja annak a csúnya csapdahelyzetnek, amiben vagyunk: egyik oldalról ott a siralmas állapotban levő magyar egészségügy, a másikon az alternatív medicina világa, ahol csak úgy hemzsegnek a csalók, kuruzslók, a megalapozatlan, sokszor egyenesen veszélyes csodamódszereikkel." [364]

Van némi hazai kutatás a még ezoterikusabb vélekedésekkel kapcsolatban is. A Závecz Research egy 2017-es kutatásából az derül ki, hogy a magyar lakosság 45 százaléka szerint „az emberiség már találkozott földön kívüli, intelligens lé-

nyekkel, csak ezt titkolják előlünk". Ugyanezen kutatás szerint a magyar lakosság 30 százaléka hitt a spiritualitásban, az asztrológiában és az ehhez hasonló transzcendentális jelenségekben.[365]

Összességében tehát a kutatási eredmények is megerősítik: a hivatalos közlésekkel és intézményekkel szembeni szkepszis és az összeesküvés-elméletekre és áltudományos tanokra való fogékonyság és a „szabadságharcos" politikai konteók Magyarországon rendkívül széles körben elterjedtek.

Természetesen ezek a hiedelmek a közösségi médiában is tetten érhetők. Amikor a Political Capitalnél a magyar facebookos összeesküvéselmélet-birodalomról készítettünk vizsgálatokat, láttuk, hogy egyes esetekben olyan népszerű oldalak ontják magukból az összeesküvéses magyarázatokat, mint a jelenleg 70 ezer főt számláló Leleplező Friss Hírek – Világlátó Hírmagazin ex. Titkolt Hírek,[366] amely az összeesküvés-elméleteket orosz propagandával és nacionalizmussal ötvözi, vagy éppen az egykor 62 ezer fős követői bázissal rendelkező NaturaHírek.[367] Érdemes figyelembe venni, hogy ezek az oldalak a Facebookon aktív közösség több mint egy százalékát is elérhetik – abból kiindulva, hogy a Facebooknak jelenleg hatmillió hazai felhasználója van.[368]

Ezek a felületek néha kifejezetten veszélyes nézetek terjedéséhez járulnak hozzá. Ilyen volt például, amikor 2016 februárjában az interneten keringő levél nyomán népszerű lett az a recept, amely a tiszafa virágát sokféle megbetegedés ellen javasolja. A híresztelésre válaszul az Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet kénytelen volt közleményt kiadni, amelyben egyértelműen kijelentik, hogy a híresztelés

téves, a tiszafa leveléből és gyümölcséből készült tea pedig halálos méreg.[369]

A hazai konspirációs univerzum alaposabb vizsgálata kimutatja, hogy a nacionalista és olykor antiszemita, globalizációellenes politikai elméletek összekapcsolódnak a *new age*-es, ezoterikus, az orvostudományt elutasító, az alternatív gyógyászatot előtérbe helyező gondolkodással, a *self-made*-mozgalommal, a technológiára épülő nyugati kultúra elutasításával. Itt ér össze a szélsőjobb ideológiája a leginkább az újbaloldalhoz kapcsolódó antikapitalista gondolkodásmóddal. Ezt a bizarr fúziót az összeesküvés-elméletek alapelvei teszik lehetővé. A „Ne higgy a hivatalos forrásnak!" és a „Legyél bizalmatlan!" hozzáállás nemcsak a politikára, hanem a tudományra, az iparra és a technológiára is kiterjed. Ez a logika, az „összeesküvéses fúzió" nagyon különböző ideológiai tartalmakat képes egy ernyő alá vonni, olykor a logika szabályainak is fittyet hányva. A fent említett Závecz-kutatás például azt mutatta ki, hogy sokan annak ellenére is hisznek a homeopátiás szerekben, hogy a homeopátia „tudományos" alapjait elutasítják.

Amikor az álhír és az összeesküvés-elmélet mainstreammé válik

Napjaink összeesküvés-elméletei tehát, ahogy arra korábban is utaltunk, nagyon széles körben elterjedtek, és van rájuk fogékonyság a politikai baloldalon is, annak ellenére is, hogy a középpontjukban rendszerint a nemzeti szuverenitás kérdése áll. Mivel Magyarországon alapvetően fejlett a konspirációs

kultúra, ez természetesen a politikai spektrum egészére rányomja a bélyegét.

Néhány példát ugyanakkor felvillanthatunk az elmúlt évtizedek baloldali konspirációs nézeteiből: Gyurcsány Ferenc még 2003-ban vetette fel, hogy a Fidesz „árnyékállamot épít" a jobboldalhoz közel álló szereplők révén, akik egyes állami intézményeken keresztül politikai érdekeket valósítanak meg.[370] Ez a képzet kifejezetten ismerős lehet az amerikai „mélyállam" összeesküvés-elméletekből. Meglehetősen népszerű az az elmélet is, hogy a választások előtt (1998-ban, 2002-ben, 2006-ban) Orbán Viktor olyan szervezett merényletre készült, amelynek célja a Fidesz áldozati státusba emelése lett volna. Vitathatatlanul népszerű elképzelés az is, hogy Orbán Viktor rendszeres, titkos gyógykezelésre jár Grazba/Bécsbe/Döblingbe.[371] „Fideszes politikusok"-ra vonatkoztatva ezzel az állítással a magyar lakosság 30 százaléka és az ellenzéki szavazók csaknem fele egyetért. Papp László Tamás, a konteókról talán legtöbbet publikáló hazai publicista részletesen beszámolt örömlányok meggyilkolását,[372] a 2006-os októberi zavargásokat,[373] valamint a romagyilkosságokat[374] magyarázó baloldali-liberális összeesküvés-elméletekről is. De említhetjük Váradi András, az „igazmondó juhász" történetét is, aki Felcsút ellenzéki polgármesterjelöltjeként nem sokkal a választás előtt autóbaleset áldozatává vált[375] – ugyanakkor a baloldalon széles körben elterjedt feltételezések szerint valójában politikai gyilkosság áldozata lett.

A 2006-os őszi utcai erőszak, illetve a romagyilkosságok mint váratlan és szokatlan tragédiák persze mind a bal-, mind pedig a jobboldalon széles teret engedtek az összeesküvés-elméleti gondolkodásnak.[376]

Összeesküvés-elméletek a magyar politika perifériáján (néha a centrummal kacérkodva) tehát mindig is léteztek a rendszerváltás óta, sőt korábban is.

A szélsőjobboldalon mindig jelen voltak ezek a narratívák, sőt ami azt illeti, mindig is elválaszthatatlanok voltak tőle. Ráadásul a politikai szélsőjobboldal Európában is általában konteókból bontotta ki az ideológiáját.

A Jobbik összeesküvés-elméletei a chemtrailekkel, illetve a kolontári vörösiszap-katasztrófával kapcsolatban ebből a szempontból kevésbé meglepőek.

Annál inkább újszerű és fontosabb fejleménynek tekinthető, hogy az utóbbi években az összeesküvés-elméletekre és álhírekre épülő *post-truth* politika teljesen eluralta a politikai fősodort. Igaz, erre is akadt már egy-egy elszigetelt példa korábban, például amikor Molnár Oszkár a Fidesz-frakció parlamenti képviselőjeként fogalmazott meg olyan állítást, amely szerint[377] „én előtérbe helyezem a magyar érdekeket a globális pénztőke, ha úgy tetszik, a zsidó nagytőkével szemben, ami be akarja kebelezni az egész világot és főleg Magyarországot". Ezért retorzió nem érte a képviselőt, mindössze annyi, hogy a következő országgyűlési választáson a Fidesz nem jelölte újra.

2010-et követően fokozatosan és egyre gyakrabban jelentek meg az összeesküvés-elméletek a kormányzati mainstreamben is.

Ennek egyik fontos mérföldköve volt, amikor 2013-ban az összeesküvés-elméletek terjesztésében aktívan közreműködő szereplők munkáját állami kitüntetések révén részesítették hivatalos elismerésben. Az összeesküvés-elméleteit korábban az

Echo TV-ben terjesztő Szaniszló Ferenc Táncsics-díjat kapott – majd azt kényszeredetten visszaadta. Szintén állami kitüntetést kapott Bakay Kornél, az obskúrus nézeteiről ismert történész is, aki többek között nyugati kitalációnak, ármánynak tartja a finnugor eredettörténetet. A kormányközeli médiában és a parlamentben 2013-ban szóba került a Bilderberg-csoport szervezkedése is Magyarország ellen.[378]

Ezek ugyanakkor még mindig egyedi, még ha nem is teljesen elszigetelt esetek voltak.

A menekültválság soha nem látott lendületet adott a kormányoldali összeesküvéselmélet-képzésnek. Ennek első jele volt, amikor a kormányközeli médiában egyre többször szólaltattak meg összeesküvés-elméleteket visszhangzó, változatos szellemi hátterű „szakértőket", mint például az államszocializmus alatt a Belügyminisztérium III/I-es csoportfőnökségének dolgozó egykori hírszerző tisztet, Földi Lászlót, a szintén ügynökgyanúba keveredett és tudományos eredményeit alaposan kiszínező Nógrádi Györgyöt,[379] a minden mögé zsidó világ-összeesküvést vizionáló és 2020-ban a Magyar Érdemrend középkeresztjével kitüntetett Bogár Lászlót vagy éppen az ufóhívő, 2020-ban a Fidesz színeiben választáson is indult Georg Spöttlét.

Ennél fontosabb azonban, hogy az összeesküvés-elméleti logika a legmagasabb közjogi méltóságoktól indulva, majd a törvényalkotásig eljutva gyakorlatilag a csúcshivatalok szintjére emelkedett – nemcsak tartalmilag, hanem szóhasználat tekintetében is. Feltűnő például, hogy a miniszterelnök elkezdte használni a konspirációs kultúra jellegzetes kifejezéseit, mint például a „háttérhatalom", a „hálózat" vagy a „deep state" szavakat. 2016 májusában Orbán Viktor így fogalmazott,[380] amikor a Kossuth rádióban adott szokásos heti interjújában Bill Clinton mondataira reagált (aki egy kampányeseményen azt mondta: a magyar és a lengyel kormány putyini típusú diktatúrát akar bevezetni):[381]

„– Tehát itt, Közép-Európában létezik egy háttérhatalom, s ez Soros György nevéhez köthető. Ő az amerikai demokrata párt egyik legfontosabb finanszírozója, ezért azt kell mondanom, hogy itt a száj Clintoné, de a hang Soros Györgyé, és miután Magyarország ott van, ahol, mármint földrajzilag ott van, ahol, és meg akarja védeni a nemzeti szuverenitását meg a biztonságát, ezért mi az akadályát jelentjük ennek a Soros-féle amerikai tervnek. [...] Tehát ezek mögött az amerikai elszólások mögött kell, lehet látnunk egy ilyen komolyabb összefüggést is.

De hogyha ez az összefüggés van a háttérben, az azt is eredményezi, hogy Európa gyengül, meggyengül, ez miért érdeke az Egyesült Államoknak?

Én nem bonyolódnék ilyen összeesküvés-elméletekbe, csak a tényeket mondom. [...]"

Beszédes az utolsó mondat is: miután a miniszterelnök nem ad magyarázatot arra a meglehetősen kézenfekvő kérdésre, hogy egy ilyen feltételezett konspirációnak végső soron mi is volna a célja – ne felejtsük el, hogy az Egyesült Államoknak éppen Európa az egyik legfontosabb nemzetközi szövetségese, így nem magától értetődő, miért is állna érdekében, ha meggyengülne –, maga védekezik az összeesküvés-elmélet vádja ellen. Az „én csak kérdezek" és a „tényeket mondom" az összeesküvéselmélet-gyártók bevett retorikai fordulatai közé tartozik. Eszünkbe juthat erről, amikor a *South Park* című felnőtt-rajzfilmsorozat egyik részében Eric Cartman – Glenn

Beck rádiós műsorvezetőt parodizálva – a legvadabb konteók körvonalazását követően szintén csak ezt ismételgeti sokat sejtetően: „én csak kérdezek!"

Szijjártó Péter külügyminiszter a Budapestre akkreditált amerikai nagykövetnek a magyar korrupcióval és médiahelyzettel kapcsolatos kritikáira válaszul azonban egy lehetséges magyarázattal is előállt arra vonatkozóan, mi is lehet a terv célja: „Tudjuk, hogy az Amerikai Egyesült Államok szeretne minél több bevándorlót látni Európában, nyilván ezért fogalmazták meg most a véleményüket."[382] Azt azonban, hogy egyik legfőbb szövetségese, Európa elárasztása bevándorlókkal miért is lenne érdeke az Egyesült Államoknak, a külügyminiszter sem magyarázta meg.

A háttérhatalom mint gondolatkör más fideszes politikusok beszédeiben is rendre megjelenik. Kövér László 2017-ben a brüsszeli bürokrácia kapcsán fogalmazta meg: „Ma az európai demokratikus intézményeket meghatározó elitek jelentős része annak a globális háttérhatalomnak a megvásárolt, függőségben tartott ügynöke, amelynek a most zajló folyamat az érdeke, és amelynek csak idejétmúlt korlátként értelmezhetők a nemzeti keretek [...] Soros György [...] a világ(on a) legismertebb, jelenlegi tudásunk szerint (a) legnagyobb befolyású és óriási pénzeszköz felett rendelkező szereplője a háttérhatalomnak. A háttérhatalom legfontosabb jellemzője, hogy rejtőzködik, és csak annyira fedi fel magát, amennyire céljai megvalósításához szükséges."[383]

Ez a kormányzati gyakorlatban gyakran megjelenő érv azért is nehezen értelmezhető, mert Soros György nyíltan támogat szervezeteket alapítványain keresztül (amelyek gazdálkodásáról számos adat elérhető); ismertek alapítványának

vezetői és igazgatósági tagjai, pénzalapjai pedig nyilvánosan jegyezhetők. Soros György rendszeresen ír publicisztikákat, amelyekben kifejti menekültválsággal, az orosz-ukrán konfliktussal, a magyar kormánnyal és sok más témával kapcsolatos nézeteit. Sőt, az úgynevezett Soros-terv, egy szupertitkos dokumentum létezésére is Soros György nyilvánosan képviselt álláspontja szolgál „bizonyítékul" a kormány kommunikációjában. Különösen rafinált összeesküvésnek tűnik, amelynek minden részlete az orrunk előtt zajlik.

Természetesen nem tudhatjuk, hogy maguk a kormányzati vezetők hisznek-e efféle összeesküvés-elméleteknek a létezésében, vagy csak jól működő és hatásos „politikai termékként" tekintenek rájuk. Az ilyen összeesküvés-elméletek mobilizációs haszna – felelősségáthárítás, a saját tábor összezárása, az ellenség arccal történő felruházása – miatt a politikai vezetők számára kifejezetten jól jöhet az összeesküvéses ellenségképzés. Oknyomozó újságíróktól tudjuk azt is, hogy a „sorosozós" kampány kidolgozásában amerikai kampánytanácsadók is segítették a magyar kormányt.[384] A politikai paranoiából ráadásul politikai cselekvés következik, amely a hatalmon lévők érdekeit szolgálja, például a civil szervezetek ellen hozott jogszabályok. Ezek mögött nyíltan az a kimondott megfontolás húzódik meg, hogy a civil szervezetek valójában külföldi államok, államszervezetek (Brüsszel, Berlin, Washington – de érdekes módon sosem Moszkva) ügynökei, akik egy rosszindulatú és titkos terv, Európa lerombolásának megvalósításán dolgoznak. A 2018-ban elfogadott, azóta uniós kötelezettségszegési eljárásban vizsgált „Stop Soros"-törvénycsomag, amely a civil szervezetek munkáját hivatott nehezíteni, már magában az indoklásában is összeesküvéses: „A migrációs propaganda az embercsem-

pész szervezeteket segíti és a jobb sorsra érdemes illegális határátlépőket veszélybe sodorja. Ezért olyan szabályozásra van szükség, amely azonosítja a migrációt támogató szervezeteket és fellép a Magyarország nemzetbiztonságát veszélyeztető személyekkel szemben. [...] A migrációt támogató szervezetek társadalmi felelősségvállalásának érvényre juttatása, valamint a lakosság összetételének, kulturális, nyelvi és vallási megváltoztatására irányuló törekvések megakadályozása érdekében a javaslat a migrációt támogató szervezetek illetékfizetési kötelezettségét írja elő."[385] A Közép-európai Egyetem budapesti működését ellehetetlenítő kormányzati támadások szintén részben a Soros Györggyel kapcsolatos összeesküvés-elméletek gyümölcsei. Ezeken a példákon jól látszik, hogyan keretezi át az összeesküvés-elmélet az ellenségesnek tartott csoportokkal szemben indított támadásokat jogos önvédelemmé.

A Soros György körüli paranoid univerzumban minden ellenségkép összecsúszik: Soros György irányítja a Magyarországot kritizáló amerikai és brüsszeli diplomatákat, de Soros György áll a civil szervezetek és az ellenzéki pártok, a spontán tüntetések és bármilyen, a kormányt bíráló állampolgári kezdeményezés mögött egyaránt.

A kormány több forrásból is merített inspirációt a Soros-kampányhoz. Nikola Gruevszki illiberális macedón pártjától a „Stop Soros" mozgalmat, az iráni rezsimtől a Soros Györggyel kapcsolatos cionista vádakat, az izraeli jobboldaltól a Soros Györggyel kapcsolatos anticionista vádakat, Andreas von Rétyi összeesküvéselmélet-gyártó és meggyőződéses ufóhívő könyvéből pedig a Soros György-féle világ-összeesküvés pénzügyi hátterének részletes „bemutatását" vette át.

A Fidesz-frakció utóbbi műből ötezer példányt rendelt,[386] a kormánypárti média pedig aktívan népszerűsítette. A kötetet a „Soros civiljei" elleni különféle intézkedéseket, különösen a külföldi finanszírozás alapján történő „regisztrációt" részben Putyin hasonló intézkedéseiről másolta a kormány.[387] Ráadásul, amint azt fentebb már említettük, amerikai tanácsadók is segítették a kormányt a meggyőző történetmesélésben.

Bár a Soros György elleni politikai hadjárat prototipikusan modern összeesküvés-elméleti narratívára épült, a kampány egyes elemei már-már a középkori misztériumjátékok hangulatát idézték. Egy KDNP-s képviselő például „A sátán/Soros-terv ellen küzdeni keresztény kötelesség" című parlamenti felszólalásában Soros Györgyöt gyakorlatilag a sátánnal azonosította: „A sátán elleni küzdelem pedig keresztény kötelességünk! [...] A rózsafüzér a legerősebb fegyver a Gonosz ellen, képes a történelem megváltoztatására. És ezt Soros György is meg fogja tapasztalni!"[388]

Mint már említettük, azok az összeesküvés-elméletek tudnak jól működni, amelyek az adott közösségben eleve létező sztereotípiákra építenek. Amikor azonban egy teória önmagában nem elterjedt, összehangolt propagandával népszerűvé tehető. Romániában vagy Szlovákiában a „sorosozásnak" jóval mélyebb hagyományai vannak – ott ugyanakkor magyarellenes éle is van, így mást jelent, mint nálunk. (Ezért is volt furcsa többek között, amikor a román és szlovák Soros-ellenes politikai támadásokat magyar politikusok, köztük a miniszterelnök is egyetértőleg idézték.[389])A kormány ugyanakkor sokat tett azért, hogy a Soros-ellenes összeesküvés-elméleteket

közelítse a magyar folklórhoz. Magyarországon erős az a narratíva, amely szerint a szabadságharcos népet folyamatosan leverik külföldről. Erre mindig lehet politikát építeni, és a kormány a jelenlegi Soros- és Brüsszel-ellenes összeesküvés-elméleteivel voltaképpen ugyanezt a logikát követi – látható és mérhető sikerrel.[390]

A hazai média egy része a fenti világképpel összhangban gyakorlatilag az álhírgyártás legfőbb forrása lett. A magyar helyzet specifikuma, hogy az álhírek nem marginális oldalakon, hanem magában a voltaképpeni mainstream médiában jelennek meg – még ha a magyar kormányzati média maga is sokszor bírálja a „mainstream médiát".[391]

Bár az álhírgyártás és a téves információk nem újszerűek a magyar nyilvánosságban, jelenleg koncentrált, jelentős állami forrásokból fenntartott médiaháttér segítségével működnek, amilyenre a rendszerváltás óta eddig nem volt példa. Eközben a nyilvánosság egy részében alapvetően megváltozott a tényekhez való viszony. Nem ritka, hogy a kormányzati médiumok obskúrus összeesküvés-elméleti és propagandaoldalakról, például a *Breitbart*ról, a *The Daily Caller*ről, a Russia Todayről, a Sputnikről, a *Your News Wire*-ről vagy éppen az *InfoWars*ról szednek össze „információkat", a legtöbbször mindenfajta forráskritika nélkül. Emellett a helyreigazítás elmaradása is magától értetődővé vált: amikor egy „hírről" feketén-fehéren bebizonyosodik, hogy nem igaz, az „újságírók" – a valódi újságírás bevett normájával szemben – nem korrigálnak. Ez történt például a magyar közmédiában bemutatott és nagy visszhangot kiváltott interjú kapcsán, amelyben egy svéd–magyar nő azt állította: a romló közbiztonság miatt kötött haza Magyarországra.[392] Miután kiderült, hogy a nyilatkozó nem ott lakott, ahol állította, és többszörösen elítélték különböző kisebb bűncselekményekért,[393] a közmédia és más médiumok ezt az információt nemcsak hogy nem közölték, hanem változatlan lelkesedéssel idézték az interjút mint a szörnyű nyugati közállapotok bizonyítékát. Nem ritka, hogy a politikai összeesküvés-elméleteket terjesztő felületeken az ezoterikus, tudományellenes, nem politikai tartalmú téves információk is megjelennek. Erre jó példa, amikor egy kormány által irányított honlap *Tudomány* rovatában (!) olyan cikk jelent meg, amely szerint *Valószínűleg valódi egy pár éve kiszivárgott ufóvideó.*[394] Ez kiválóan illusztrálja, hogy amikor a mindenfajta tudományos és szakértői állítást megkérdőjelező, összeesküvés-elméletekre épülő álhírlogika beindul, a folyamatnak többé nem lehet határt szabni. Nemcsak Soros György, Brüsszel és a migránsok jönnek, hanem az ufók, a belénk ültetett mikrocsipek vagy a chemtrail is. Ahogy az *InfoWars* nevű álhíroldalon vagy éppen a Hihetetlen Magazinban és YouTube-csatornáján is, ahol ezek a témák kiválóan megférnek a politikai összeesküvés-elméletek mellett.

Mindannyian Krisztus leszármazottai vagyunk – turanista összeesküvés-elméleti eredetmítoszok Magyarországon

A Soros-kampánnyal, illetve a migrációs válsággal kapcsolatos hazai álhírekben és összeesküvés-elméletekben meg-megjelenik némi hazai íz, ám ezekben az esetekben alapvetően a nemzetközi mintázatok hazai lecsapódásáról van szó. E he-

lyütt azonban érdemes ejteni pár szót azokról a mítoszokról is, amelyek kifejezetten magyar gyökerűek. Ilyenek mindenekelőtt a nemzeti eredetmítoszok és azok összeesküvés-elméletbe oltott variánsai.

A már idézett Závecz Research-féle kutatás kimutatta, hogy Magyarországon rendkívüli népszerűségnek örvendenek a finnugor nyelvrokonságot megkérdőjelező teóriák: a magyarok több mint egynegyede (!) úgy gondolja, hogy a „finnugor elmélet" téves.[395] Hogyan tehet szert ekkora népszerűségre egy általtudományos nézet – miért válhattak ennyire népszerűvé és szintén a mainstream politikai diskurzusok részévé magyarsággal kapcsolatos alternatív eredettanok,[396] amelyek egyenesen „elhazudott eredetről", „elhallgatott múltról" beszélnek? Mindezt annak ellenére, hogy a finnugor nyelvrokonság egyértelműen bizonyított, tudományos konszenzusnak örvendő összefüggés?[397]

A magyar eredettörténetnek régóta részét képezik a többek között hun, szkíta, sumer, pártus származásról szóló elképzelések. Ezeket az elképzeléseket összefoglaló néven turanizmusnak nevezzük, ami bizonyos szempontból egyfajta sajátos eurázsianizmus.[398] Ironikus, de valójában ez a gondolatkör is importnak tekinthető, méghozzá éppen Finnországból:[399] Matthias Alexander Castren finn nacionalista nyelvész volt a pánturanizmus első képviselője, vagyis a turanista gondolatkör éppenséggel részben finn forrásból táplálkozik.

A „turáni gondolat" sokféle elképzelést felölel, de minden megnyilvánulásában közös, hogy a közép-ázsiai „turáni népek" közös eredetét és mai összetartozását hirdeti. Az eredeti elképzelés szerint így végső soron egy népbe tartoznak a finnek, a

mongolok, a törökök, a magyarok, de egyes elképzelések szerint még a perzsák is. Magyarországon ugyanakkor a turanizmus jellemzően éppen a finnugor nyelvrokonság antitéziseként állítja a magyar nép turanista eredetét és származását.

Bár ezek a turanista teóriák korábban, a 19. században még a politikai és tudományos főáram részének számítottak,[400] a finnugor nyelvrokonsággal kapcsolatos nyelvészeti, néprajzi és történelmi kutatások eredményeképpen felhalmozódó tudományos bizonyítékok hatására a keleti eredetmitológiák mára inkább a tudomány partvonalára szorultak.[401]

A jelenkori turanista eredetmítoszok minden változatosságuk ellenére rendelkeznek bizonyos közös vonásokkal. A múlthoz való viszonyt illetően a turanista elméletek egyszerre hangsúlyozzák a magyarság keleti, ázsiai származását (és ezzel együtt „gondolkodását", „karakterét", „vérmérsékletét"), illetve a magyarság valamilyen nagy, birodalomalkotó néphez (avar, perzsa, török, hun stb.) való tartozását. Ez a jelenre vonatkozóan a turanista hagyományokkal rendelkező magyarság egyedi jellegének hangsúlyozásában ölt testet („se nem árja, sem nem sémita"), a jövőre vonatkozóan pedig programot vázol fel: a magyarság gazdasági, politikai jövője Keleten van, nem pedig Nyugaton. Az ilyen elméletek közös jellemzője továbbá a finnugor nyelvrokonságra vonatkozó tudományos kutatások eredményeinek megkérdőjelezése, a magyarság származására vonatkozó tudományos tények vitatása, a „háttérhatalom" által meghamisított múlt mítosza és „alternatív" történelmi elképzelések felvázolása. A turanista gondolat a ma a parlamentben helyet foglaló pártok közül korábban leginkább a Jobbik gondolatvilágában jelenik meg – ma azonban

már közel sem annyira hangsúlyosan, mint korábban. Azóta a Mi Hazánk Mozgalom, illetve a kormánypárt vált a finnugor elméletekkel vitatkozó megközelítések elsődleges terjesztőivé. A Jobbik korábbi gondolatvilága szervesen épített a 20. század történelmében dominánsan jelen lévő turanista hagyományra,[402] amelynek az 1989 utáni politikában is erős lenyomata volt. A rendszerváltás utáni intézményes, szélsőjobboldali politika emblematikus képviselőjének, a MIÉP-nek egyik korábbi programjában például egyenesen az a célkitűzés szerepelt, hogy „a finnugor eredet helyett a magyarság valódi (szkíta–hun–avar) eredetét mutassák be az iskolákban, múzeumokban és az MTA-ban".[403] A Jobbik ideológiájában ez a tematika hagyományosan sokkal nagyobb jelentőséget kapott, és átfogóan, programszerűen jelent meg. A párt 2010-es programja[404] szerint eddig a jellemző tendencia a „múlt káros örökségeként folytatódott őstörténetünk meghamisítása, a finnugor származáselmélet hivatalos egyeduralma, valós származásunk és rokonságunk elhallgatása" volt. A párt javaslata ennek a helyzetnek a meghaladására: „Valós őstörténetünk megismerésére, az erre irányuló kutatások támogatására és eredményeinek ismertetésére létrehozzuk a Magyar Őstörténeti Intézetet."

A származástan jelentőségét az adja, hogy megágyaz egy, a „keleti nyitáson" alapuló külpolitikai és külgazdasági programnak is: „Magyarország a kizárólagos nyugati orientáció miatt elhanyagolta a keleti országokkal való kapcsolatait, más európai országokkal ellentétben nem aknáztuk ki a dinamikusan bővülő kínai, orosz, indiai, török és belső-ázsiai piac lehetőségeit."[405] Míg az Oroszország felé nyitást elsősorban pragmatikus okokkal indokolta a Jobbik, a Törökországgal

és egyes szomszédaival való kapcsolatot a közös származás is megalapozza: „Gazdaságilag és politikailag is szorosabb együttműködést alakítunk ki a határozott diplomáciai fordulatot és dinamikus gazdasági növekedést felmutató Törökországgal, a rokoni kapcsolatokra és a kölcsönös gazdasági érdekekre alapozva. [...] A belső-ázsiai türk népek esetében a politikai és gazdasági kapcsolatépítést kulturális kapcsolatépítéssel alapozzuk meg az ősi rokoni szálak mentén."

A Kelet felé való gazdasági és politikai nyitás fontossága ugyanakkor nem csak a Jobbiknál egyértelmű. Medgyessy Péter kormánya már 2003-ban gazdasági nyitást hirdetett Oroszország és Kína irányába – igaz, akkor még ideológiai felhangoktól mentesen. Az Orbán-kormány által 2010-ben indított, a korábban saját maga által is hirdetett[406] Nyugat-orientált politikával egyes pontokon szembemenő „keleti nyitás" politikájában alapvetően a magyarság gazdasági és politikai érdekeire és azon belül a kiegyensúlyozottabb külpolitikai kapcsolatrendszerre való hivatkozás jelenik meg. Bár koherens és a fenti kritériumok mindegyikének megfelelő turanista világnézetről a magyar kormányoldalon semmiképpen sem beszélhetünk, egyes politikusok nyilatkozataiban azért előkerülnek a turanizmus gondolatvilágára jellemző elképzelések. A miniszterelnök 2012-ben például így fogalmazott: „Az én filozófiám szerint az összefogás erő kérdése: ha van erő, van összefogás [...] Az ilyen félázsiai származékoknál, mint mi, csak így megy. Itt mindenki okos, mindenki tudja, mindenkinek van jobb ötlete."[407] Érdekes, hogy Orbán Viktor ugyanezen beszédében e „veszekedős" habitus konszenzusos ellenpontjaként éppen a Finnországot is a tagjai között tudó skandináv országokat említette. Ezzel némileg egybecsengő módon egy

török–magyar üzleti fórumon „a régi múlt ködébe vesző közös származás intellektuálisan izgalmas tényét", a „török–magyar közös származás- és eredetlegendát" említette a két népet összekötő kötelékek között. Érdemes ehhez hozzátenni, hogy a miniszterelnök elköteleződése a keleti diktatúrákat tömörítő Türk Tanács mellett – amely szervezet nemrégiben Budapesten nyitott irodát – geopolitikai szempontból ráerősít az erősödő kételyekre a finnugor rokonsággal szemben.

Más kormányzati szereplők nyilatkozataiban szintén rendszeresen megjelenik a finnugor nyelvrokonsággal kapcsolatos szkepszis. 2010-ben például az akkori kultúráért felelős államtitkár, Szőcs Géza kezdeményezte azt a genetikai kutatási programot, amelynek célja az volt, hogy DNS-vizsgálatokkal erősítsék vagy cáfolják a magyarság finnugor eredetét. Ekkortól jelent meg az a törekvés is, hogy „a finnugor elméleten kívül más őstörténeteket" is a tanterv inherens részévé tegyenek.[408] Ezeket a terveket végül Kásler Miklós minisztersége idején kezdték el érdemben megvalósítani. Az új, 2020-ban elfogadott Nemzeti alaptanterv már lehetőséget is ad az „alternatív" megközelítések oktatására. A dokumentum szerint a történelmi ismeretek a közoktatásban való elsajátítása végén a diák „ismeri a magyar nép őstörténetére és a honfoglalásra vonatkozó tudományos elképzeléseket és tényeket, tisztában van legfőbb vitatott kérdéseivel".[409] Ezzel a kétértelmű megfogalmazásával a dokumentum utat nyitott olyan tankönyvek fejlesztéséhez, amelyek csak „hipotézisként" kezelik a tudományos ténynek számító finnugor nyelvrokonságot, a hun származást ugyanakkor valóságosnak láttatják. A szintén Kásler Miklós alatt létrehozott Magyarságkutató Intézet nézetei jelennek meg a témáról szóló, nemrégiben átdolgozott

központi történelemkönyvben is – ennek a magyar őstörténetről szóló fejezeteit Szabados György, az intézet munkatársának „alternatív" koncepciója alapján írták át.[410] A finnugor nyelvrokonságot megkérdőjelező elképzelések így az alternatív történelmet propagáló intézményeken keresztül végül a hivatalos oktatásba is bekerültek. A kormánypárti sajtóban az intézet munkatársai és mások részvételével olyan publicisztikasorozat jelent meg, amely sokszor tudományosan értelmezhetetlen érvek alapján[411] és összeesküvés-elméletekbe ágyazva támadja a finnugor nyelvrokonság elképzelését mint a Habsburgok, illetve a kommunista ideológia elnyomó eszközét.

A jelenlegi és az előző parlament egyik alelnöke, Lezsák Sándor több fórumon keresztül is részt vesz a turanizmushoz kapcsolódó gondolatok terjesztésében. Témánk szempontjából legfontosabb az évente megrendezett és általa védnökölt hagyományőrző rendezvény, a Kurultáj,[412] amely magát „Ősök napjaként", „magyar törzsi gyűlésként" határozza meg. „Erősíti hazánk keleti nyitási politikáját is, mert növeli a bizalmat a részt vevő nemzetek között." Ezen a rendezvényen Lezsák szavai szerint „[...] a közép-ázsiai rokontudatot erősítjük. Ez a rokontudat jelenik meg a bizalmi kapcsolatokban, a bizalmi tőkében, és ezt lehet az élet valamennyi területén hasznosítani, akár a politikában, akár a testvérkapcsolatokban." A teóriák vonzerejéhez pedig hozzájárul, hogy a kelethez a vadság, a zabolátlanság, a nyers őszinteség romantikus mítosza is társul.

A turanista eredetmítoszok képviselői gyakran nem a mainstream részeként, hanem elnyomatásra és nélkülözésre ítélt kisebbségként határozzák meg magukat. Éppen ennek tudható be, hogy gondolataik gyakran ágyazódnak konspirá-

ciós narratívákba. Az összeesküvés-elméletek jellemzően (bár nem kizárólagosan) a marginális, kisebbségi véleményeket képviselő csoportokban jelennek meg, azzal a nézettel összekapcsolódva, hogy a többségi vélemény intézményes képviselői elnyomják és üldözik „az igazságot" és annak hangoztatóit.[413] Az összeesküvés-elméleti elképzelésekbe ágyazott turanista eredetmítoszok azt implikálják, hogy a finnugor nyelvrokonság nemcsak hogy nem igaz, de egyenesen külső hatalmak oktrojálnák ránk: a Habsburgok, a Szovjetunió vagy éppen a globális nemzetközi háttérhatalom – a finnugor nyelvrokonságot képviselő tudományos elit pedig csak az ő érdekeiket képviseli. Minél inkább a szélre megyünk a politikai paletta jobboldalán (bár a turanizmus a 19. században a bal- és liberális oldalon is erős volt, mára eltűnt erről a térfélről), annál könnyebben találkozunk a turanizmust a konspirációs elképzelésekkel ötvöző elképzelésekkel. Az elhazudott valóságról, a sumer, török vagy éppen pártus származásról ezek a szereplők és az általuk uralt „hivatalos" tudományos szervek állítólag szándékosan hallgatnak – ennek célja pedig a magyarság „lent tartása", önértékelésének rombolása és annak tagadása, hogy Magyarország valamilyen nagy, régi vagy jelenleg is létező, birodalomalkotó, fényes múltú nép rokona. Ez az elképzelés azt sugallja, hogy a magyarság a törökök, irániak, kínaiak, szkíták, sumerok, pártusok rokonaként a történelemben sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint a számarányuknál és földrajzi elhelyezkedésüknél fogva a történelemre kisebb befolyást gyakorló finnugor népek. Sárközy Miklós tömören és találóan fogalmazza meg ezt a jelenséget: „A 19-20. századi magyar dilettáns őstörténeti irodalom [...] rögeszmésen tagadta és

Habsburg-zsidó tudományos-politikai összeesküvésnek kiáltotta ki a magyarság tudományosan bizonyított finnugor nyelvrokonságát, és a turanizmus jegyében törekedett minél illusztrisabb nyelvi és/vagy etnikai rokonságot verbuválni a magyarság számára."[414]

A turanista „igazmondók" pedig arra panaszkodnak, hogy őket elhallgattatják, elnyomják, kirekesztik vagy üldözik. Bakay Kornél,[415] az erősen vitatott munkásságú, a magyarokat leginkább a pártusokkal és a szkítákkal rokonító régész[416] például hosszasan ír arról az üldöztetésről, amelynek a finnugor nyelvrokonságot vitató tudósok, politikusok ki vannak téve a nagyhatalmak és az érdekeiket képviselő akadémiai világ részéről. A szerző tudományos és politikai üldöztetését egyébként mi sem illusztrálja jobban, mint hogy az államszocializmus alatt, 1963 és 1972 között az MTA Régészeti Intézetében a régészeti topográfia részleg vezetője volt, 2013-ban pedig a Magyar Érdemrend tisztikeresztjével tüntették ki.

Az efféle összeesküvéses turanista eredetmítoszok fő célja a kollektív önértékelés erősítése – amivel nem is lenne probléma, ha nem átideologizált áltudományos eszközökkel történne. A magyart olyan néptől származtatják, melynek a világtörténelem formálásában komoly szerepe volt, és birodalmakat alakított ki – vagy éppen jelenleg is birodalmakat alkot. A dicső eredet elnyomók általi meghamisítása pedig éppen azt bizonyítja: a magyar kiválasztott nép, amelynek a történelem formálásában különleges küldetése és felelőssége van. Ahogy Grespik László, egykor a fővárosban jelentős pozíciót elfoglalt politikus és közíró a magyarságra utalva fogalmazott: „Bizonyíthatóan szakrális világküldetésünk van."[417]

Ezen eredetmítoszok valójában jellegzetesen a kisebb nemzetek „nagyzásos téveszméi". Kicsik vagyunk és látszólag jelentéktelenek – de valójában a legfontosabbak a világon. Gazdasági és politikai válságok, frusztrációk nyomán rendre felerősödnek az ehhez hasonló mítoszok. Magyarországon például 1848–49, azután Trianon, később a második világháború és 1956 után, az emigrációban kaptak szárnyra erősebben ezek a teóriák.[418]

Akit üldöznek, az fontos. A paranoia előnye, hogy az egész világ a paranoiddal foglalkozik, ő a legfontosabb, ezért figyeli meg mindenki, és ezért is akarja eltenni láb alól. A bizonytalan és törékeny egyéni és kollektív önértékelés könnyedén vezethet a valóság torzításához. Az összeesküvés-elméleti turanista eredetmítoszok pedig nem csupán „nemes" rokonságot találnak a magyarság számára, de az üldöztetésről, a múlt elhallgatásáról szóló történetekkel még tovább növelik a kiválasztottságtudatot. Jól illusztrálja mindezt a „pártus Jézus" elmélet. Ennek lényege, hogy Jézus nem zsidó volt, hanem pártus herceg. Mivel pedig a magyar nép valójában a sumerokkal, a szkítákkal és a pártusokkal rokon, mintegy magától értetődő, hogy Jézus maga is magyar volt. Sárközy Miklós szerint az összeesküvés-elméleti eredetmítoszok prototípusának is tekinthető „pártus Jézus" elmélet sikerének oka, hogy a történelmi kudarcokat kompenzálja, illetve segítséget nyújt a széles körű elszegényedésből fakadó vigaszkeresésben. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy Magyarországon a rendszerváltás által okozott társadalom-lélektani sokkok jelentősen hozzájárultak mind az összeesküvés-elméletek, mind az eredetmítoszok feléledéséhez és burjánzásához.[419]

Az elhazudott dicső rokonság köré szerveződő konspirációs teóriák a populáris kultúrában is megjelennek, és tarolnak.

Példa erre a már említett, rendkívül népszerű *A Da Vinci-kód* című thriller. A történet lényege dióhéjban: a főhős, Sophie Neveu, a rendőrségnél dolgozó kép- és kódfejtő rejtélyes módon összeesküvésbe keveredik. A harvardi szimbólumkutató, Robert Langdon professzor siet a segítségére, hogy megmentse, és kikutassa a titkát. A főhőst többen, köztük az Opus Dei emberei is meg akarják ölni – és nem véletlenül. El akarják ugyanis hallgatni a katolikus egyház több évezredes összeesküvését: Jézusnak voltak gyermekei feleségétől, Mária Magdolnától – sőt maga a főszereplő Jézus Krisztus leszármazottja. A katolikus egyház azért titkolta el mindezt, hogy senki más ne formálhasson jogot Jézus Krisztus spirituális hagyatékára.

A magyar „pártus Jézus"-elméletek és általában az eredetmítoszok többsége is ugyanezen jellegzetes összeesküvés-elméleti narratívára épül: a finnugor eredetet valamilyen külső, megszállónak tartott vagy hegemón hatalom (a Habsburgok, a Szovjetunió, illetve újabban az Egyesült Államok, Brüsszel vagy éppen az arctalan, misztikus „háttérhatalom") által kreált és terjesztett hazug elméletnek tartják, amelynek a célja a magyarok „valódi" (sumer, török, eurázsiai stb.) származásának eltitkolása és ezzel a magyarok önbizalmának lerombolása. Persze nem minden turanista tartja a magyarokat „a pártus magyarok, pártus Jézus"[420] elmélet képviselőivel és *A Da Vinci-kód* főhősével összhangban, képletesen, Krisztus egyenes ági leszármazottjának. A fő cél, a nemzeti nagyság megteremtése azonban közös funkciójuk ezeknek az elméleteknek.

Magyarország azonban (sajnos és szerencsére) mégsem annyira különleges, mint ahogy ezek az elméletek feltételezik – legalábbis ami az eredetmítoszokat illeti. Mivel az összetört kollektív önértékelés és a gazdasági-politikai traumák nem

magyarspecifikusak, hasonló teóriák sok más országban is fellelhetők. Ráadásul a céljuk is nagyon hasonló: minél nemesebb származási történet felmutatásával kiemelkedni egy olyan régióban, ahol a kisebb országok sorsát alapvetően a nagyhatalmak (Németország, Oroszország, illetve ezek elődei) formálják. Talán ez teszi ezeket az elméleteket különösen elterjedtté a keleti, posztszovjet blokkon belül.[421] Mivel a nemzeti frusztrációknak és a nagyhatalmaknak való kitettségből fakadó kontrollvesztésérzésnek komoly szerepe van az eredetmítoszok formálódásában, e teóriák elterjedése és politikai ideológiává formálódása alapvetően jellemzőbb Európa keleti, mint nyugati felén. Elsősorban a posztkommunista és posztszovjet országokban virágzanak igazán, amire számos példa eszükbe juthat. A dákoromán elmélet, a horvát–iráni, a bolgár–iráni, az azeri–szkíta, az azeri–sumer elméletek mind ugyanarra a sémára épülnek: az elhallgatott dicső múlt, a nagyság bizonygatása alapot formál a jelenlegi igények megformálására és a jövőbeli nagyság megteremtésére. Minél kisebb és jelentéktelenebb egy ország világpolitikai szempontból, minél kevésbé bír befolyással a nagypolitika alakulására, annál nagyobb hévvel keres vigasztalást efféle mítoszokban, annál dicsőbb múltat próbál teremteni magának. Így válik az összeesküvés-elméleti eredetmítosz a pszichológiai és politikai kompenzáció eszközévé: minél kisebbnek és jelentéktelenebbnek érzi magát egy ország, annál dicsőbb múltat próbál teremteni magának.[422]

8. Az összeesküvés-elmélet mint külpolitikai eszköz: a Kreml dezinformációs hadműveletei

A dezinformáció mint külpolitikai eszköz

2016 januárjában drámai hír rázta meg a német sajtót és közvéleményt. Liza, egy tizenhárom éves, Berlinben élő orosz–német lány harminc órára eltűnt. Amikor előkerült, a rendőröknek azt állította, hogy három közel-keleti férfi megerőszakolta és megverte. A történetet először az állami orosz Egyes Csatorna tette közzé. Az adó azt is tudni vélte, hogy a rendőrség nem hajlandó nyomozni az ügyben, ehelyett inkább meggyőzték Lizát: mondja azt, hogy ő csábította el az őt megerőszakoló férfiakat. A sztorit a német és az orosz média is felkapta, és az ügy diplomáciai botrányt kavart: Szergej Lavrov orosz külügyminiszter sajtótájékoztatón vonta kétségbe a német igazságszolgáltatás elfogulatlanságát. Reményét fejezte ki, hogy az ügyet a német hatóságok nem söprik majd a szőnyeg alá. Lavrov külön kiemelte, hogy reméli, a „migrációs problémák" nem vezetnek oda, hogy „a valóságot elfedik a politikai korrektséggel".[423] A közösségi média és a menekültellenes csoportok, illetve politikai pártok (köztük a Kremllel feltűnően szimpatizáló szélsőjobboldali AfD) felkapták a hírt. A Facebookon demonstrációkat is szerveztek, főképp szélsőjobboldali és orosz ajkú német csoportokat mozgósítva. Ezekről az eseményekről az orosz és a német–orosz média is

részletesen tudósított. A történetről azonban hamar kiderült, hogy hazugság.

A Kreml és a szélsőjobboldal médiájának verziójával szemben a rendőrök rögtön nyomozni kezdtek, és egyáltalán nem próbálták rábeszélni a lányt, hogy magát állítsa be csábítónak. Ráadásul utóbb az is kiderült, hogy maga az erőszaktétel sem történt meg: Liza a rendőrök és a családja jelenlétében töredelmesen bevallotta, hogy az egész történetet kitalálta, és 19 éves fiúbarátjánál töltötte az időt[424]– ezt azonban nem akarta bevallani a szüleinek. Így okozhat tehát diplomáciai konfliktust egy kamasz lány füllentésén alapuló félreértés? Nem. Így okozhat diplomáciai konfliktust egy szépen felépített dezinformációs kampány. Jóindulatú feltételezéssel élve azt gondolhatnánk, hogy a hír terjesztői maguk is elhitték a történetet – tehát nem félrevezetésről, hanem egyszerűen téves tájékoztatásról van szó. Az ügy azonban annak ellenére gyűrűzött tovább a Kreml által irányított médiában, illetve a diplomáciai színtéren, hogy hamar kiderült: egy szó sem igaz belőle. Ez azt a gyanút erősíti, hogy tudatosan, politikai motivációból felépített esetről van szó. Miután a rendőrség részletesen ismertette a valódi eseményeket, az orosz propagandamédia nem módosította a Liza-ügyről szóló cikkeit, és nem is törölték azokat az internetről. A Facebookon keresztül oroszbarát szélsőjobboldali és neonáci szervezetek bevonásával jól koreografált Merkel- és bevándorlásellenes tüntetéseket szerveztek a német kancellária és a menedékkérők otthonai elé,[425] még napokkal azután is, hogy a nemi erőszak hírét cáfolták. Az oroszbarát adók a lány vallomása ellenére továbbra is azt állították, hogy a német hatóságok el akarják tussolni az esetet – vagyis továbbra is Lavrov álláspontját visszhangozták.

Stefan Meister, a Német Külpolitikai Társaság akkori igazgatója a *NATO Review*-ban megjelent cikkében[426] amellett érvelt, hogy az ügy nagyon is egyértelmű célt szolgált: a 2016-os tartományi és 2017-es föderális parlamenti választásokhoz közeledve meggyengítette a migrációs válság okozta (eleve elég intenzív) konfliktusok szításán keresztül Angela Merkelt, az Európai Unió de facto vezetőjének és az Oroszország elleni gazdasági szankciók következetes támogatójának számító német kancellárt. A migrációs válságot természetesen nem Oroszország okozta – bár azt hozzátehetjük, hogy a saját lakossága ellen háborút folytató szír elnök, Bassár el-Aszad támogatásán és a szíriai civil lakosság kiterjedt bombázásán keresztül maga is hozzájárulhatott ahhoz.[427] A német közvéleményt sem Oroszország osztotta meg a kérdésben. Ugyanakkor az akció egyértelműen arról árulkodik, hogy Putyin rezsimje – ahogy más esetekben is történt – igyekszik hasznot húzni az ilyen válsághelyzetekből.

Az Európai Unió legbefolyásosabb államának megosztása azért fontos az orosz külpolitika számára, mert az unió az orosz állami narratívában gyakran Amerika bábjaként és eszközeként jelenik meg. Ráadásul az üggyel az orosz közvéleményt is hergelni lehetett. A „politikai korrektséget" mint a hanyatló és Amerika által dominált Nyugat szörnyszülöttjét kárhoztatva (ami egyébként egybevág az európai populista jobboldalon elterjedt érveléssel), másrészt a nyugati világ állítólagos oroszgyűlöletét, „ruszofóbiáját" hangoztatva erősíteni lehetett az áldozati identitást. Az elsődleges cél azonban a német politikai folyamatokba és a közelgő választásokba való beavatkozás lehetett.

Mindössze két héttel a Liza-ügy kirobbanása előtt rázta meg Németországot a szilveszteri kölni botrány,[428] amikor a kölni dóm előtt több mint ezer nőt bántalmaztak szexuálisan (huszonnégy nőt meg is erőszakoltak), többségében muszlim bevándorlók és menekültek. Az összeesküvés-elméletektől övezett eset az elhibázott menekültpolitika szimbólumává vált, és erősen kikezdte Angela Merkel „menekültbarát" pozícióját. Az orosz média ezt az esetet is erősen felkapta: a Rosszija 1 orosz tévécsatorna például egyenesen a „kristályéjszakához" hasonlította az esetet.[429]

Merkel látványos népszerűségcsökkenését[430] a „Liza-üggyel" tovább lehetett mélyíteni, illetve kancellári pozícióját is meg lehetett ingatni. A megerőszakolásról szóló rémmese az oroszokkal szimpatizáló és a németországi oroszok szavazataira is hajtó, akkoriban folyamatosan erősödő Alternatíva Németországért (AfD) megsegítését is célozhatta a 2016-os tartományi választások előtt. Az AfD ezen a szavazáson, majd ezt követően a 2017-es parlamenti választáson is komoly sikereket ért el, miközben Angela Merkel pozíciója látványosan meggyengült. Ez persze nem kizárólag az orosz beavatkozásnak volt betudható, ám a német politikai válság mélyítése – a már fent idézett Stefan Meister szerint is – egyértelmű szándéka lehetett a putyini Oroszországnak.

A Liza-ügy olyan jellegzetes dezinformációs műveletnek tűnik, amelynek során kitalált történetekkel avatkoznak be egy másik ország belügyeibe. Ebben az esetben ugyanakkor az információnak – az első, hamis tanúvallomás átvételének – volt valami minimális köze egyfajta (legalábbis vélt) valósághoz. Az esetek többségében azonban még ez sem mondható el.[431]

Utángyártott dezinformáció

Ahogy korábban említettük: a dezinformáció terjedésére sokszor elegendő magyarázatot nyújt az általa gerjesztett anyagi profit, a belpolitikai érdek vagy éppen a már meglévő, széles körű kereslet. Versengő pártok és politikusok is előszeretettel terjesztenek egymásról hamis állításokat. Természetes ugyanakkor, hogy az álhírek és összeesküvés-elméletek erejét a rivalizáló nemzetközi szereplők is kihasználják – és persze nem csak Oroszország. A külpolitikai játszmáknak gyakran része az álhírek, összeesküvés-elméletek terjesztése, sokszor a hadsereg és/vagy a titkosszolgálatok részvételével. Ezek sokszor egyszerre célozzák a másik ország politikai döntéshozóit, a kormány és a rendszer ellenzékét, illetve a szélesebb közvéleményt.

Ehhez Oroszország részben a hidegháborúban kifejlesztett és használt eszköztárt alkalmazza – kihasználva persze a technológiai újításokban rejlő lehetőségeket. Míg korábban a napilapoknak küldött olvasói levelek jelentették az aktív intézkedések egyik fontos eszközét, ma már a Facebook- és Twitter-kampányok, hirdetések, WhatsApp-üzenetek, botok, trollok és kibertámadások végzik ugyanazt a feladatot.

Az orosz dezinformációs kampányok egy részében a titkosszolgálatok is aktív szerepet játszanak. Az *aktív intézkedések* az orosz titkosszolgálatoknak (a KGB utódjaként funkcionáló legfőbb titkosszolgálatnak, az FSZB-nek, illetve a katonai titkosszolgálatnak, a GRU-nak) a szovjet időkből örökölt, jellegzetes eszköze, amelynek fő célja a politikai folyamatok befolyásolása – főképp más országokban. Oleg Kalugin, a KGB nyugdíjba vonult vezetője, aki a szervezet műveleteit

vezette Oroszországban, így fogalmazott[432] erről: „A szovjet titkosszolgálatok szíve és lelke a felforgatás[433] volt. Nem a hírszerzés, hanem a felforgatás: aktív intézkedések a Nyugat meggyengítésére; céljuk a nyugati szövetségek, különösen a NATO országai közé való ékverés, az egyet nem értés felmutatása, hogy az Egyesült Államokról kialakult kép gyengüljön az emberek szemében Afrikában, Ázsiában, Európában és Latin-Amerikában – és a terep előkészítése arra az esetre, ha tényleg háborúra kerülne sor. Amerikát sebezhetővé tenni más népek haragjával, bizalmatlanságával szemben."

A politikai célokat szolgáló és felülről irányított – ugyanakkor az egymással is versengő orosz titkosszolgálatok által végrehajtott[434] – orosz aktív intézkedések ma is ezen logika szerint és hasonló eszközökkel működnek.[435] Ezen nem is csodálkozhatunk annak tükrében, hogy Vlagyimir Putyin maga is a KGB kötelékeiben dolgozott (ráadásul épp Kelet-Németországban, Drezdában, a hidegháborús Kelet és Nyugat találkozási pontján),[436] majd 1998 nyarától 1999 nyaráig a szövetségi hírszerzés és elhárítás, a KGB utódjaként működő FSZB igazgatója volt.[437] Ha valaki jól ismeri a politikai stratégia által vezérelt titkosszolgálati beavatkozások, az aktív intézkedések módszereit, és ki is tudja aknázni ezek előnyeit, az Vlagyimir Putyin.

A szovjet időkben az SZKP Központi Bizottságának nemzetközi osztálya, illetve a KGB adhatott engedélyt a dezinformáció terjesztésére. Ezeket a feladatokat ma a Kreml, illetve az orosz titkosszolgálatok, főleg az FSZB és az SZVR végzik.[438]

Az álhírek és összeesküvés-elméletek terjesztése a hidegháború alatt a mostaninál jóval kevésbé szofisztikált eszköztárral is rendkívül sikeres tudott lenni. Ennek egyik legjellegzetesebb és legjobban dokumentált példája az Oliver Stone *JFK* című filmjének alapját is képező összeesküvés-elmélet a Kennedy-gyilkosság CIA általi elkövetéséről.[439] Jim Garrison New Orleans-i ügyvédet egy olasz újság, a kommunisták kezén lévő és a KGB által manipulált *Paese Sera* szándékosan dezinformációs céllal írt cikke győzte meg erről az összeesküvésről. Garrison később fontos szerepet játszott Clay Shaw New Orleans-i üzletember letartóztatásában – aki Garrison nem bizonyított vádja szerint maga is részt vett a Kennedy elleni összeesküvésben –, ami a konteót is jogi szintre emelte.[440]

Bár a fent említett esetekben a dezinformáció nem vezetett fegyveres konfliktushoz, erre is bőven akad példa. Az álhír és az összeesküvés-elmélet, vagyis az információ a szó szoros értelmében fegyverré is válhat. Korunk „hibrid háborúiban" az információ és a fegyveres hadviselés közötti határvonal szinte teljesen elmosódik – ahogy ez például a Krím bekebelezése esetében is történt.

Amikor 2013 novemberében Viktor Janukovics az akkori oroszbarát ukrán elnök Oroszország nyomására bejelentette, hogy országa nem írja alá az Európai Unióval a társulási szerződést, tiltakozások törtek ki Ukrajnában. A legnagyobb tüntetések, később fegyveres összecsapások a kijevi Majdan téren zajlottak. A tüntetések hatására végül Janukovics Oroszországba menekült. A konfliktus alatt orosz propagandisták azt kezdték terjeszteni Ukrajnában és Oroszországban, hogy a felbőszült ukrán nacionalisták népirtásra készülnek az Ukrajnában élő oroszokkal szemben.[441] Az értesülésnek ilyen formában nem volt alapja: bár Ukrajnában a Majdan kapcsán valóban fellángolt a nacionalizmus (a tüntetések, majd az összecsapások meghatározó szereplői voltak a szélsőjobboldali

Szabadság és az Első Szektor paramilitáris szervezet tagjai), a krími orosz ajkú lakosság ellen szerveződő paramilitáris akciókra semmilyen bizonyítékot nem találtak.[442] Később mégis a készülő népirtásról szóló hírek szolgáltak igazolásul Oroszország aktívabb fellépésére a konfliktusban. Először „kis, zöld emberkék" (vagyis nem reguláris hadtestekhez tartozó, felségjelzés nélküli katonák) jelentek meg a Krímben – akikről Oroszország az egyre egyértelműbb bizonyítékok ellenére is éveken keresztül azt hazudta, hogy nem orosz katonák voltak.[443] Egyes fogságba esett katonák azt említették, hogy szabadságon vannak, vagy hogy eltévedtek.[444] Utóbb azonban több orosz katona közösségimédia-posztjai alapján is egyértelművé vált, hogy milyen célból tartózkodnak Kelet-Ukrajnában.[445]

Ezek után Oroszország kezdeményezésére a Krím félszigeten népszavazást tartottak arról, hogy a terület továbbra is Ukrajna része maradjon-e. A dezinformáció a népszavazás kampányában is megjelent. A nemzetközi szervezetek által el nem ismert, manipulált „népszavazási" kampányban egy plakát két lehetőséget vázolt fel a félsziget számára: vagy Oroszország részévé válik, vagy a „náci" ukrán kormányzat fennhatósága alatt marad – az utóbbi opciót a plakát nemes egyszerűséggel horogkereszttel illusztrálta.[446] Ez a szinte csak Oroszország által elismert,[447] látványosan elcsalt népszavazás végül a Krím Oroszországhoz csatolásához vezetett – így rajzolhat át államhatárokat egy dezinformációs kampány. Még a referendum nemzetközi és belföldi legitimálása is hamis volt: Kreml-közeli szervezetek európai szélsőjobboldali és szélsőbaloldali oroszbarát politikusokat (Magyarországról például az utóbb az oroszoknak történő kémkedéssel megvádolt, jobbikos Kovács Bélát) pénzért a Krímbe szállítottak, hogy ők mondják ki a szavazásról, hogy szabad és független.

Természetesen a Krím Oroszországhoz csatolásával nem ért véget az információs háború Kelet-Ukrajnában: ez változó intenzitással, de a mai napig végigkíséri az orosz–ukrán konfliktust. Erre példa az a már korábban említett, az orosz közszolgálati médiából elindított álhír, amellyel a kelet-ukrajnai és oroszországi orosz lakosságot tüzelték. Eszerint a kelet-ukrajnai Szlovjanszk városába bevonuló ukrán katonák nyilvánosan kivégeztek egy anyát és gyermekét: az anyát egy tank mögé kötötték, a fiút pedig keresztre feszítették. Az eset egy interjún alapult, amelyet egy állítólagos szemtanú (talán nem mellesleg: egy oroszbarát szeparatista milicista) adott az orosz televíziós csatornának. Más helyszíni beszámolók azonban nem említették az esetet.[448]

Ilyen típusú aktív intézkedés Magyarország ellen is történt az elmúlt években, csak ezeket az eseteket többnyire nemigen követte kellően magas szintű, határozott politikai reakció. 2014 augusztusában kisebb diplomáciai botrányt okozott Moszkva és Budapest között, hogy a korábban a szélsőjobboldal egyik szervezetéhez, a Magyar Nemzeti Arcvonalhoz kötődő, majd később az orosz propaganda szócsövévé vált[449] hidfo.net egyik cikke szerint Magyarország titokban tankokat szállított Ukrajnába. A portál fényképes „bizonyítékot" is közölt a tankokról – de arról már nem tett említést, hogy honnan szerezte a fotót. Az álhírnek bizonyult ügy miatt még a magyar parlament nemzetbiztonsági bizottsága is összeült. A megjelenő hírre utóbb az orosz külügyminisztérium is reagált, majd az orosz kormány által finanszírozott nemzetközi „hírügynökség", a Sputnik[450] is hivatkozott.

A Kreml tehát egy addig a nyilvánosság számára teljességgel ismeretlen, marginális szélsőjobboldali portál információjára hivatkozva feddte meg a magyar kormányt azzal a nyilvánvaló céllal, hogy „ellensúlyozza" az ukrajnai orosz katonai szerepvállalás miatti, a NATO és az EU felől érkező kritikákat. „Nicsak, ki beszél" – valójában a NATO szállít Ukrajnába fegyvereket, nem pedig az oroszok. Ezzel Oroszország egyúttal a két ország közötti aszimmetrikus viszonyt is érzékeltette. Bár ebben az időben Budapest és Moszkva viszonya egyre szorosabbá vált (például a paksi atomerőmű bővítéséről szóló megállapodásnak köszönhetően), az eset nyilvánvalóvá tette, hogy a magasabb külpolitikai érdek oltárán az oroszok bármikor készek beáldozni a kisebb szövetségest. Az eset jól mutatja, hogy dezinformáció eszközeként teljesen marginális orgánumok is komoly jelentőségre tehetnek szert. Ez a honlap egyébként az egyik legszélsőségesebb magyarországi neonáci csoporthoz kötődött: 2016 őszén a Magyar Nemzeti Arcvonal volt vezetője, a magát Szálasi Ferenc közvetlen hivatali utódának és szellemi örökösének tekintő és évek óta fegyveres kiképzést folytató Győrkös István lelőtt egy rendőrt, aki részt vett a letartóztatása érdekében végrehajtott rajtaütésben. Fontos hozzátenni, hogy ez utóbbi eset hátterében minden észszerű feltételezés szerint nem direkt orosz destabilizációs szándék, hanem az idős elkövető hányatló elmeállapota húzódott meg. Az eset abból a szempontból mégis beszédes, hogy milyen elemekkel épít ki kapcsolatot az orosz titkosszolgálat – természetesen nem csak Magyarországon.[451]

Az orosz dezinformáció egyik legérdekesebb vonása, hogy bár sokan mesteri újításokat látnak benne, valójában nem eredeti és nem is túl innovatív, sokkal inkább a vélt sikeres nyu-

gati recepteket másolja. Oroszország az utóbbi két évtizedben három hullámban is kénytelen volt szembesülni azzal, hogy saját álláspontjának széles körű elfogadtatása milyen komoly nehézségekbe és ellenállásba ütközik, és hogy egyre gyengébb a nemzetközi közvélemény formálásában. 2003–2004-ben Grúziában, majd Ukrajnában is demokratikus átalakulás zajlott le – ezekre „színes forradalmakként" is szoktak hivatkozni, mivel az ukrán demokratikus mozgalom színe a narancssárga volt, a grúz mozgalom szimbóluma pedig a rózsa. Mivel a tiltakozó tömegmozgalmak eredményeképpen mindkét esetben Oroszországgal szemben távolságtartóbb vezetők kerültek hatalomra, ezek egyértelműen sértették Moszkva érdekeit. A 2008–2009-es grúz–orosz konfliktus idején Oroszország fegyveres konfliktus végén foglalta el Grúzia területének egy részét, hogy utána szakadár, nemzetközi jogilag értelmezhetetlen, csak néhány állam által elismert „köztársaságokat" hozzon létre. Az eset rendkívüli felháborodást váltott ki a nemzetközi közvéleményben. A 2014-es ukrán–orosz konfliktusra, majd különösen a Krím bekebelezésére mind az EU, mind az Egyesült Államok szankciók bevezetésével reagált Oroszországgal szemben. A meggyőzésen és a vonzerőn alapuló orosz úgynevezett „puha hatalmi" befolyás kudarcát mutatja, hogy Oroszország megítélése az utóbbi években a nyugati országok nagy részében romlott.[452] A putyini rendszer ugyanakkor jóval sikeresebb a manipuláción és megtévesztésen alapuló „fortélyos hatalmi" *(sharp power)* offenzívában, amely a nyitott társadalmak politikai, gazdasági és információs rendszerének gyengeségeit igyekszik kiaknázni olyan eszközökön keresztül, mint a dezinformáció, a kibertámadások, a korrupció vagy a rendszerellenes politikai

szereplők támogatása. Erre kiváló példát jelentenek az orosz állami médiumok. A Russzija Szegodnya médiacsoport 2005-ben indította el a Russia Today nevű, állami pénzen működtetett nemzetközi hírhálózatot, amelyet 2014 óta az ugyancsak állami propagandát és dezinformációt terjesztő Sputnik is kiegészít. Ezeknek a hírforrásoknak az orosz külpolitikában játszott kiemelt szerepét jól mutatja, hogy a Russia Today tizedik „születésnapi" ünnepségén, 2015-ben Vlagyimir Putyin orosz elnök is megjelent, és a rendezvényen Szergej Lavrov mondott ünnepi beszédet.[453] A Russia Today (amely később éppen azért változtatta a nevét RT-re, hogy ne legyen egyértelmű kapcsolata az orosz állammal) honlapja szerint több mint 100 országban több mint 700 millió háztartásba jut el.[454] Bár ez a szám nyilvánvalóan túlzó, a tévécsatorna hatását erősítik a magas nézettségű YouTube-videók is.[455] A Russia Todayről az amerikai titkosszolgálatok közös jelentése azt állapította meg, hogy 2016-ban a televízió tartalmai egyértelműen az amerikai választások eredményének befolyásolására törekedtek – Donald Trump támogatásán és Hillary Clinton támadásán keresztül. Pontos hatását ugyanakkor nehéz felmérni: bár üzenetei sok millió amerikaihoz eljutottak, a csatorna legnépszerűbb videói[456] jellemzően nem politikaiak, hanem sokkal inkább bulvártartalmak: látványos természeti katasztrófák, aranyos kisállatok, cápatámadások. Ezzel együtt is megállapítható, hogy az RT és a Sputnik komoly szerepet vállal az összeesküvés-elméletek terjesztésében, ami az orosz fortélyos hatalmi befolyás egyik legsikeresebb eszköze.[457]

A puha, majd „okos" hatalmi terjeszkedés ugyanakkor sokkal kevésbé tekinthető újításnak, mint inkább utánzásnak. Leginkább a „színes forradalmakra" adott válasz volt: az ez-

redforduló után Ukrajnában és Grúziában, az Oroszország által különösen fontosnak tartott egykori szovjet érdekszférán belül Nyugat-barát kormányok kerültek hatalomra. Ebben Oroszország egyértelműen a Nyugat sikeres puccskísérleteit látta – és egyben saját törekvésének eredménytelenségét is, hogy a putyini „szuverén demokráciát" vonzó modellé tegye. Oroszország alapvetően ekkortól kezdett el jelentős összegeket fordítani saját üzeneteinek nemzetközi terjesztésére. Az amerikai külügy becslései szerint Oroszország évente több mint 1,4 milliárd dollárt fordít a saját álláspontjának terjesztésére, és ez csak a látható, hivatalosan is az állam által finanszírozott „szemléletformáló" kampányok összege, vagyis nem tartalmazza a titkosszolgálatok által finanszírozott, vélhetően szintén igen jelentős összegekbe kerülő „projektek" költségeit.[458]

Amikor Vlagyimir Putyin interjút adott a Russia Todaynek és azon belül is a csatorna vezetőjének, Margarita Szimonyannak – aki történetesen saját korábbi személyes munkatársa –, az első kérdés az volt, mennyire elégedett az elnök a televízióval. Putyin így válaszolt: „Amikor 2005-ben megterveztük ezt a projektet, az volt a célunk, hogy bevezessünk egy újabb erős szereplőt a médiavilágba. Olyat, amelyik nemcsak hogy elfogulatlanul tudósít az Oroszországban zajló eseményekről, de próbálja megtörni az angolszász monopóliumot a globális információáramlásban. És úgy tűnik számomra, ezt a feladatot ön sikerrel látja el."[459] Margarita Szimonyan 2012-ben újságírói kérdésre válaszul maga hasonlította az RT szerepét a védelmi minisztériuméhoz;[460] és büszkén vállalta, hogy az RT maga is részt vett az információs háborúban. Ez is látványos illusztrációja annak, hogy a Russia Today teljesen nyíltan és egyértelműen az információs hadviselés eszköze, amit sem a

csatorna tulajdonosa, sem főszerkesztője nem kíván véka alá rejteni.

Hogy az orosz dezinformációs és puha hatalmi befolyás mennyire reaktív, azt kiválóan illusztrálják az orosz politikai és katonai vezetők nyilatkozatai, amelyek egyszerre fejezik ki a Nyugat információs arzenáljának felértékelését és az „információ mint fegyver" elvének felismerését. Maga Putyin néhány évvel ezelőtt így fogalmazott: „Az elektronikus média gyors fejlődése a hírtudósítást rettenetesen fontossá tette és erőteljes fegyverré változtatta, ami lehetővé teszi a közvélemény manipulációját. Egyes országok megpróbálják monopolizálni az igazságot, és a saját érdekükben felhasználni."[461] Ebből logikusan következik az orosz információs befolyás egyik fő célja: információs partizánháborúval megtörni az „igazság monopóliumát", és eltérő értelmezésekkel, narratívákkal információs káoszt, bizonytalanságot és bizalmatlanságot teremteni. Ez ugyanakkor nemcsak külpolitikai, hanem általános hatalmi információs stratégia is, amelynek az eredménye – Peter Pomerantsev gondolatával élve – olyan „posztmodern diktatúra", amelyben semmi sem igaz, de minden megtörténhet. Az orosz propagandának pedig éppen ez a célja a nyugati világban: a zavarkeltés és az igazság relativizálása. Ebből a stratégiából fakadóan az orosz kormány és az irányítása alatt álló média sokszor meglepően nyíltan mond ellent saját korábbi álláspontjának. Az orosz hatóságok és a kormány által befolyásolt források tucatnyi különböző verzióval álltak elő annak magyarázatára, hogy voltaképpen mi is okozta 2014-ben a maláj gép tragédiáját a Donyec-medence felett, amely több mint kétszáz utas halálát okozta.[462] A négy

legnépszerűbb, egymásnak ellentmondó elméletek szerint 1. ukrán légvédelmi rakéta lőtte le a gépet, 2. ukrán/amerikai vadászrepülő lőtte le a gépet, 3. a gépen bomba volt, amely felrobbant, 4. a gép nem is robbant fel, hanem eleve hullákkal a fedélzetén hagyta el a repteret, majd csapódott a földbe. A repülőgépet eközben minden rendelkezésre álló bizonyíték szerint ukrán szakadárok lőtték le orosz légelhárító rakétákkal – sőt kezdetben, amikor még ukrán vadászrepülőnek gondolták a gépet, egy hangfelvétel tanúsága szerint maguk dicsekedtek el annak kilövéséről.[463] Ugyanerre a jelenségre példa az is, hogy bár orosz vezetők több mint egy éven át konzekvensen tagadták azt a nyilvánvaló tényt, hogy orosz katonák szállták meg a Krímet és lepték el Kelet-Ukrajnát, később maga Vlagyimir Putyin ismerte el mindezt, méghozzá meglepő nyíltsággal.[464]

Valerij Geraszimov, az orosz vezérkari főnök és nem mellesleg a katonai titkosszolgálatok vezetője 2013-ban, kevesebb mint egy évvel a krími annexió előtt nagy hatású dolgozatot közölt – ezt utóbb a sajtóban Geraszimov-doktrínaként kezdték emlegetni, és bár valójában nem rendszerezett, hivatalos katonai irányelv, a szerző személye és a téma miatt kétségtelenül fontos írásról van szó. A szöveg fő állítása, hogy korunkban az információ hatékonyabb fegyverré vált, mint maguk a fizikai fegyverek, és hogy a modern hadviselés az információt mint a katonai beavatkozás eszközét ma már kiterjedten alkalmazza. Ritkán említik azonban a dolgozat kapcsán, hogy Geraszimov mindezt a Nyugat információs hadviselését elemezve fogalmazta meg, példaként említve a „színes forradalmakat" mint a sikeres információs hadviselés példáit, sőt ide-

értve az arab tavasz eseményeit is, amelyek mögött ugyancsak egyértelműen a Nyugat kezét vélte felfedezni.

Az orosz vezérkari főnök írása tehát voltaképpen arról szól, hogy Oroszországnak alkalmazkodnia kell a változó környezethez, nevezetesen az információ fegyverré válásához, továbbá, hogy a Nyugat ellen a Nyugat technikáit kell alkalmazni. Hasonló gondolatok más orosz állami dokumentumokban is megjelennek. A 2016-ban elfogadott hivatalos orosz információs doktrína például nyíltan megfogalmazza: az egyik legnagyobb kihívás Oroszország számára, hogy „számos más ország" hadászati célokra használja fel információs kapacitásait, titkosszolgálataik pedig egyre kiterjedtebben alkalmaznak „információs és pszichológiai eszközöket" más államok belső politikai-társadalmi helyzetének befolyásolására és destabilizálására, ezzel megsértve azok szuverenitását. És vajon melyik ország van a legnagyobb veszélyben? Természetesen Oroszország, ahol – különösen a fiatalokon – növekszik az „információs nyomás", amelynek célja az orosz „spirituális és morális értékek" erodálása.[465]

Az orosz dezinformáció tehát az utánzásra épít: azt teszi, amit az orosz hatóságok véleménye szerint épp a Nyugat csinál. Ez a „mimikri", ahogy azt Marcel van Herpen, a Putyin-rendszer és az orosz puha hatalmi befolyás egyik legkiválóbb kutatója jellemzi,[466] az orosz külpolitika és információs hadviselés egyik legfontosabb jellemzője. Néha persze a másolat hatékonyabbra sikerül, mint az eredeti: az utóbbi évek tanúsága alapján Oroszország legalább annyira ütőképesen tudta kiaknázni az információs hadviselésben rejlő lehetőségeket, mint a Nyugat. Persze az eszközökben is kevésbé válogatott.

Az összeesküvés-elmélet mint külpolitikai exportcikk

Az orosz politikai logikától hagyományosan nem idegen az összeesküvés-elméletekben való gondolkodás és azok terjesztése[467] (mint később majd kifejtjük, az amerikaitól sem). Ahogy már korábban is szóba került, konspirációs teóriával szinte mindent el lehet adni. Saját magunkat az esti sörözésnél, filmet, könyvet, sorozatot – és külpolitikai álláspontot is.

Az összeesküvés-elméletek segítségével közvetett módon könnyebben célba juttathatók az orosz rezsim propagandaüzenetei. Ezeket az elméleteket ugyanis (Nyugat-ellenes, Amerika-ellenes, antiliberális tartalmuk miatt) sokkal többen hajlamosak kritika nélkül elfogadni, mint ahányan közvetlenül támogatják Putyin rezsimjét. Ebben a kiábrándult és bizalmatlan korszakban jóval nehezebb a politikában őszinte lelkesedést kiváltani, mint megvetést, undort, haragot, bizalmatlanságot vagy zavart. Ez utóbbiaknak pedig igen hatékony eszköze az összeesküvés-elmélet.[468] Ez nem új jelenség; korábban már említettünk olyan összeesküvés-elméleteket, amelyeket a KGB terjesztett az Egyesült Államokban a hidegháború idején: Kennedy CIA általi meggyilkolása vagy éppen a központi kormány feketék elleni népirtása a HIV víruson keresztül. Félreértés ne essék: az ilyen teóriákra eleve elég széles volt a fogadókészség az Egyesült Államokban, így minden kívülről jövő konteó termékeny talajra hullik. A „színes forradalmak" jelentette sokk után újraintézményesülő és professzionalizálódó nemzetközi orosz propagandagépezet ugyanakkor nagyon jól ki tudta aknázni ezt a korábbi hagyományt.

A Sputnik és különösen a Russia Today csatorna ügyesen ötvözte az Oroszországban és a posztszovjet térségben burjánzó konspirációs kultúrát a korrupciós ügyekről, feszültségekről, az elitek alkuiról eleve előszeretettel beszámoló bulvárlapok populista, elitellenes narratívájával és a konteókat előszeretettel terjesztő orosz titkosszolgálatok aktív intézkedéseinek logikájával. Ezzel az eszköztárral igyekeznek megvalósítani a Nyugatot (és különösen a NATO-t) ellenségnek tekintő orosz geopolitika célkitűzéseit, vagyis erősíteni a bizalmatlanságot, a cinikus attitűdöt és az információs káoszt. Az összeesküvés-elmélet a *politicotainment*[469] legszebb hagyományaira támaszkodva, szórakoztatva szolgálja ki Oroszország külpolitikai céljait.

Néhány példa az orosz nemzetközi álhírmédia összeesküvés-elméleteire, amelyeket az elmúlt évek nyugati választásai előtt terjesztettek: Hillary Clinton egy illuminátus-cionista szekta tagja,[470] Emmanuel Macron az Egyesült Államok fizetett ügynöke (nem mellesleg pedig zsidó és meleg).[471] A Russia Today előszeretettel szerepeltette a szeptember 11-ével kapcsolatos összeesküvés-elméletek hívőit is, és egyes műsoraiban (például a *Truthseeker,* azaz igazságkereső) kifejezetten konteós narratívákat terjeszt.[472] Beszédes a csatorna szlogenje is: *Question More,* azaz „Kérdőjelezz meg több mindent!" – ahogy a Sputniké is: *Telling the Untold,* vagyis „Elmondani az elmondatlant". Az összeesküvés-elméletek és álhírek éppen azért csábítóak, mert a „kritikai érzékre", de valójában inkább a bizalmatlanságra apellálva igyekeznek eladni a hazugságot. Ahogy Umberto Eco találóan megfogalmazza:[473] „A világ egyetlen jelensége, egyetlen hang, egyetlen leírt vagy kimondott szó sem azt jelenti, amit jelenteni látszik, hanem valamiféle Titokról szól. Egyszerű a jelszó: gyanakodni, mindig csak gyanakodni."

A Nyugat „igazságmonopóliumának" megtörését célzó, dezinformáción alapuló orosz nemzetközi médiahálózat természetesen nem csak összeesküvés-elméletekkel és álhírekkel operál. Sokszor létező jelenségekről tudósít olyan módon, amely önmagában is félrevezető. A nyugati politikát például olyan módon mutatja be, hogy a narratívában erősen felülreprezentáltak legyenek a korrupciós ügyek, szexbotrányok, politikai bakik, zavargások vagy éppen a menekültválság. Az orosz propaganda által lefestett Nyugaton etnikai konfliktusok, tüntetések, terrorcselekmények és gyűlöletcsoportok uralják a mindennapokat. Olyan képet igyekeznek kialakítani a Nyugatról, mint amilyet a zombiapokalipszis-filmekben látunk: mindenki szüntelen életveszélyben van, az alapvető normák eltűntek, káosz uralkodik. Mintha a káosz és a normasértések lennének a nyugati közélet megkülönböztető alapvonásai. Az is jellegzetes azonban, ahogy az orosz álhírmédia elvben politikamentes témákról „tudósít". A Russia Today készített például egy beszámolót arról, hogyan működnek az amerikai egyetemek.[474] Érdekes módon csak az alábbi témákat találták említésre érdemesnek: kollégiumi bulik, ivászatok, drogfogyasztás és nemi erőszak. Arról azonban szó sem esett az összeállításban, hogy az amerikai egyetemek történetesen a világ tudományos életének legfontosabb műhelyei is egyben: a QS World University Ranking rangsora szerint a világ tíz legjobb egyeteme közül hat (és a rangsorban az első négy) az Egyesült Államokban található.[475] Mint ahogy arról sem tettek említést, hogy ivászat, illetve nemi erőszak vélhetően más országok egyetemi campusain is előfordul. Feltételezhetően

Oroszországban is – csak az állami médiában ezek az esetek kevésbé jelennek meg, és a nemi egyenlőség alacsonyabb szintje miatt vélhetően kisebb az ilyen ügyek botránypotenciálja.

Orosz összeesküvés-elméletek Magyarországon[476]

A Krím bekebelezését és a kelet-ukrajnai offline, illetve online háborút követően Kelet-Közép-Európában soha nem látott mértékben erősödött fel az oroszbarát propaganda. A magyar kormánypárti sajtó egy része pedig láthatóan lelkesen osztja meg az összeesküvéses teóriákat. Ennek egyszerre lehet oka a forráskritika hiánya, az ideológiailag szított Nyugat-ellenesség, illetve a magyar kormányzat 2010 óta egyre oroszbarátabb külpolitikai irányultsága. A Finn Külügyi Intézet elemzése azt mutatta,[477] hogy a magyar (és különösen a kormánybarát) mainstream médiában az ukrán válság kapcsán dominánssá váltak a Kreml szempontjait tükröző értelmezések. A Korrupciókutató Központ tanulmánya és a Political Capital elemzései is hasonló következtetésre jutottak.[478]

A következőkben öt olyan konspirációs elméletet ismertetünk, amely fényes karriert tudott befutni a magyar kormány által uralt médiában. Az elméletek kritika nélküli elfogadása, sőt aktív terjesztése annál is figyelemre méltóbb, mivel sokszor Moszkva politikájáról szólnak, így magyar belpolitikai jelentőségük legfeljebb áttételes. A Brüsszel- és Amerika-ellenes, „szabadságharcos" világképbe kitűnően illeszkednek az „alternatív" magyarázatok, amelyek sokszor éppen a nyugati intézményekre igyekeznek hárítani a konfliktus teljes felelősségét.

1. *A Majdan és a színes forradalmak: a CIA, az EU és a kijevi junta*

A nemzetközi álhírgyár már a kezdetektől úgy próbálta hiteltelenníteni a majdani demokratikus forradalmat és igazolni az ukrajnai orosz katonai beavatkozást, hogy az eseményeket a CIA (és olykor az EU) részvételével megvalósult „náci puccsként" igyekezett bemutatni. A Kreml már a 2013. végi ukrajnai tüntetéseket is szélsőjobboldali provokációként állította be, majd 2014 márciusában személyesen Vlagyimir Putyin szólított fel az orosz állampolgárok megvédésére a szélsőséges nézeteket valló „terrorista elemekkel szemben". Az orosz állami média azóta különböző nyugati szakértőkre hivatkozva állítja, hogy az „ukrán puccsot" a CIA szervezte, méghozzá egyenesen Putyin elmozdítása céljából.[479] Ennek az összeesküvéselméletnek a közvetlen funkciója a belföldi vagy külföldi orosz közvélemény mozgósítása volt – már nyelvezetében is a nemzetiszocialista Németország és a Szovjetunió között zajlott nagy honvédő háborúra igyekeztek visszautalni. A közvetett geopolitikai cél pedig a kijevi kormányzat destabilizálása volt, illetve az ukrajnai orosz kisebbség közvetlen fenyegetettségén keresztül az egyébként partvonalról nézelődő nyugati tárgyalópartnerek „háttérhatalmi" bűnbakként való beállítása. A magyar média egy része lényegében átvette a háttérhatalmi összeesküvés teóriáját. A magyar közmédia kezdetben nemes egyszerűséggel „terroristáknak" nevezte[480] a Janukovics ukrán elnök ellen tüntetőket. A *Magyar Idők*[481] és a *Magyar Hírlap*[482] tényként kezelte, hogy a Janukovics-kormányt a „Nyugat – és főként az Egyesült Államok – segítségével sikerült megdönteni". Mindezt a veterán konteós Szaniszló Ferenc az Echo TV-ben azzal egészítette ki,[483] hogy a „NATO-puccsal"

hatalomra jutott „ukrán junta" leállíthatja a gázszállításokat Közép-Európa felé, vagyis a nemzetközi összeesküvés magyar érdekeket is érint. Ha valaki figyelmesen nyomon követte az ukrajnai eseményeket, láthatta, hogy a Nyugat (mind az EU, mind az Egyesült Államok) reakciójában a leglátványosabb elem éppen a felkészületlenség, a stratégia hiánya volt. Ráadásul rengetegen épp amiatt kritizálták a Nyugatot, mert diplomáciailag nem volt kellően aktív és felkészült – ami nem fér össze azzal az elmélettel, hogy előre megírt Terv szerint zajlottak az események. A Svéd Nemzeti Védelmi Kollégium az EU reakcióját „stratégiai meglepetésként" írta le,[484] brit képviselők pedig a NATO felkészületlenségét bírálták.[485] Az amerikai adminisztráció, amely republikánus oldalról rengeteg kritikát kapott[486] a külpolitikai gyengesége miatt, éppen hogy hűtötte a kedélyeket, igyekezve elkerülni[487] a konfliktus eszkalálódását. A részben amerikai felszerelésekkel is támogatott ukrán haderő ráadásul csaknem összeomlott az oroszbarát és oroszok által támogatott szeparatisták támadásai alatt. Ezek a tények mind meggyőzően cáfolják azt az elképzelést, hogy az ukrajnai események a Nyugat mesteri összeesküvéses tervei szerint bontakoztak ki.

Egyre jellemzőbb a kormányoldali médiában a „színesforradalmazás" is, ami szintén az orosz kormányoldali retorika kritika nélküli átvételét jelenti. A kifejezés szinte kizárólag negatív kontextusban, a felforgatás szinonimájaként jelenik meg. Jellemző ebből a szempontból a kormány egyik harcos online hírportálján megjelent cikk címe: „Színes forradalmak Soros Forgatókönyve Alapján."[488] Az írás egy olyan tanulmányt mutat be, amely Soros és a Nyugat felforgató tevékenységét látja szinte minden Nyugat-barát politikus előretörése mögött a régióban. Az elképzelés alapja, hogy a háttérhatalom Budapesten is „Majdant készít elő". Ennek a hazai jobboldalon népszerű elméletnek a pikantériája, hogy azt a Majdan következtében megbuktatott Janukovics elnököt állítja be áldozatnak, aki haltalmát féltve saját maga hívta be az orosz katonákat az országba, hogy „baráti" katonai segítséget nyújtsanak – azaz segítsenek a forradalom leverésében.[489]

2. *A maláj gép lelövése*

A Malaysian Airlines MH17-es számú utasszállító járata 2014. július 17-én zuhant le az orosz–ukrán határ közelében. A holland kormány megbízásából készített szakértői jelentés[490] alapján egy orosz, BUK típusú rakéta okozta a 298 emberéletet követelő tragédiát, ami orosz érintettségre utal. Minden valószínűség szerint oroszbarát szeparatisták Oroszországtól kapott fegyverei idézték elő a katasztrófát, sőt egy hangfelvételen hallható, amint az oroszbarát szakadárok egyik parancsnoka ezt el is ismerte.[491] A tragédiában megállapítható orosz felelősség tagadása egyrészt a Kreml katonai, másrészt a szeparatisták támogatásában megnyilvánuló politikai felelősségének tagadására szolgált. Az Interfax orosz hírügynökség a kezdeti zűrzavarban magát Oroszországot próbálta áldozatként beállítani, azt állítva, hogy az ukránok a hasonló útvonalon haladó elnöki gépet, Vlagyimir Putyint próbálták[492] lelőni. Az egyik legbizarrabb teória szerint a járat már eleve hullákkal megrakodva[493] szállt fel, hogy aztán a lezuhanását követően a felelősséget az oroszbarát szakadárokra lehessen hárítani. Oroszország egyébként elutasította,[494] hogy az esetet független nemzetközi bizottság vizsgálja ki.

A magyar kormánybarát média egy része ugyancsak előszeretettel visszhangozta ezen teóriákat. Az Echo TV egyszerűen felcserélte az okot és az okozatot, amikor is a nemzetközi és ukrán repülésirányítókat vádolta a tragédiáért – mintha a repülőgép ukrán légtérben való tartózkodása, nem pedig a rakéta kilövése okozta volna a gép lezuhanását.[495] A *Magyar Hírlap*[496] és Bayer Zsolt[497] a *cui prodest?* logikából kiindulva a Nyugatot tette felelőssé, arra hivatkozva, hogy a lelőtt gép „kiváló propagandaanyag lett, (...) máris elkészült a szankciók egész arzenálja". A Putyin felelősségét elvető másik bizarr elméletet Georg Spöttle szolgáltatta a *Híradó*ban: szerinte az oxigénmaszkok helyzetéből kikövetkeztethető, hogy „előtte volt már valami a gépen" – ezzel arra utalva, hogy bomba lehetett a gépen.[498] Ez az egyik oroszbarát oldal még kacifántosabb állítására[499] rímel, amely szerint – CIA-ügynökök lehallgatott telefonbeszélgetései alapján – a CIA és a holland biztonsági szolgálat helyezte a bombát a gépre még Hollandiában.

3. *Borisz Nyemcov meggyilkolása mint Putyin elleni összeesküvés*

Borisz Nyemcov orosz ellenzéki politikust 2015 februárjában, máig tisztázatlan körülmények között több lövéssel meggyilkolták a nyílt utcán. Bár a Putyin-rendszerben egyébként sem szokatlan független újságírók és ellenzékiek rejtélyes eltűnése vagy meggyilkolása, a merénylet minden addiginál élesebben vetette fel az orosz kormányzat vagy közeli szövetségesei közvetlen érdekét és felelősségét a történtekben. Az eset részletei máig tisztázatlanok: bár a gyilkosságért 2017-ben elítéltek állítólagos csecsen bérgyilkosokat, az Európa Tanács 2019-ben a nyomozás súlyos hiányosságaira világított rá.[500] Már a kezdetektől több hivatalos vagy félhivatalos összeesküvés-elmélet kapott szárnyra. A gyilkosság kivizsgálására felállított hivatalos bizottság szóvivője, Vlagyimir Markin szerint radikális iszlamisták támadhattak Nyemcovra, egyfajta „szakrális áldozati" bosszúként a *Charlie Hebdo* francia szatirikus hetilap korábbi támogatása miatt.[501] Markin szavahihetőségét legalábbis kérdőjelessé teszi az a tény, hogy egy alkalommal az amerikai holdra szállás valódiságát firtató nemzetközi testület felállítására is javaslatot tett.[502]

A vizsgálóbizottság elnöke, Igor Krasznov dandártábornok orosz szélsőjobboldali csoportokat sejtett a háttérben.[503] A legvadabb, egyébként hivatalos forrásokra támaszkodó magyarázatokat az abortuszellenes *Life News* híroldal szolgáltatta. Ők azzal a magyarázattal álltak elő, hogy Nyemcov ukrán barátnőjének abortusza miatt a család számolt le a politikussal (a nő Nyemcov mellett volt a gyilkosság pillanatában, de a rá nem adott le lövést a merénylő. Egy másik elmélet az orosz államhatalom megdöntésére készülő ukrán „háborúpárt" által elkövetett gyilkosságról szól: eszerint Nyemcov a pénzügyi támogatás ellenére tudta elérni[504] a kívánt eredményeket az „orosz társadalom megosztásában", és ezért kellett meghalnia. A kormányzathoz köthető magyar sajtóorgánumok gyakorlatilag megismételték az orosz elméletek egyikét-másikát, miközben próbálták azokat a nyugati ízléshez hangszerelni. Az Echo TV-n például Bayer Zsolt[505] a Nyemcov barátnőjének abortuszáról szóló konteót egy „ukrán féltékeny szeretővel" tette hihetőbbé, míg a *Magyar Hírlap* egyenesen a nyugati titkosszolgálatokat vádolta a merénylet elkövetésével – a szerző szerint a CIA-nak a politikus „többet ért politikai halottként, egyfajta mozgósító orosz ál-Kennedyként".[506]

4. *Fehérorosz terroristák Brüsszelben*

2016. március 22-én három robbantás rázta meg Brüsszelt: két pokolgépet a repülőtéren, egyet pedig a Maelbeek metróállomáson robbantottak fel az Iszlám Államhoz köthető merénylők. A támadásnak 32 halálos áldozata volt. A brüsszeli merényletek után a magyar közszolgálati média is felkapta az orosz kormányzati hírportálról, a Sputnikról származó hírt, amely szerint a támadások elkövetői iszlám hitre áttért fehéroroszok voltak.[507] Ezzel az álhírrel a Kreml vélhetően üzenetet kívánt küldeni a Moszkva szerint akkoriban túlzottan Nyugat felé kacsintgató belorusz vezetésnek, amelynek épp sikerült elérnie az ellene irányuló nyugati szankciók többségének feloldását.[508] A teória célja lehetett továbbá az is, hogy a terrorizmus elleni összefogás előmozdítása révén sikerüljön oldani az Oroszország külpolitikai hazárdjátékai nyomán kialakult nemzetközi elszigeteltséget. Ennek tükrében különösen érdekes, hogy miért vette át a magyar média ezt az egyértelműen kizárólag Moszkva geopolitikai érdekeit szolgáló teóriát. A Híradó[509] mellett a *Magyar Idők*[510] is lehozta ezt az elméletet, kiemelve, hogy az orosz különleges szolgálatok korábban már figyelmeztették a belga hatóságot a veszélyre – ezzel arra utalva, hogy az orosz titkosszolgálatok felderítése jóval hatékonyabb, mint a nyugati.

5. *A* Panama Papers *mint amerikai provokáció*

2016 áprilisában, több éven át tartó oknyomozó munka eredményeképpen, olyan cikkek kerültek nyilvánosságra, amelyek offshore cégek több millió kiszivárgott irataira épültek.[511] Ezekben az iratokban számos ország politikusairól és közeli

munkatársairól derült ki, hogy offshore cégeken keresztül tisztázatlan eredetű pénzek kapcsolhatók hozzájuk. A gyanúba keveredett szereplők között találunk volt argentin elnököt, grúz miniszterelnököt, de Putyin elnök közeli barátai és munkatársai is kompromittálódtak,[512] sőt Hillary Clinton kampánycsapatának a pénzügyi igazgatója is gyanúba keveredett.[513] A Panama Papers tehát arra szolgált bizonyítékul, hogy a politikai elit tagjai világszerte előszeretettel fordulnak „adóoptimalizáló" megoldásokhoz. Mivel a dokumentumok Putyin elnök közvetlen üzleti környezetét is offshore pénzmosás gyanújába keverték, az orosz kormányoldalon gyorsan beindult az összeesküvéselmélet-képzés, amely az elnök esetleges érintettségét igyekezett elkenni. Ebben külső szereplők is segítséget nyújtottak – például a WikiLeaks, amelynek nyilatkozata szerint Washington sejthető az orosz elnököt célzó szivárogtatás hátterében –, a hírt természetesen az orosz állami média is átvette.[514] Maga Putyin szerint az iratok csak egy az Egyesült Államok által indított dezinformációs kampány részei, amelyek célja az orosz vezetés meggyengítése az orosz közvélemény manipulációja révén a 2016. őszi orosz dumaválasztás előtt.[515] Andrej Szoldatov orosz újságíró szerint Putyin részéről ez nemcsak retorikai fogás volt, hanem őszinte meggyőződés. Értesülései szerint az elnök valóban úgy gondolja, hogy a kiszivárogtatást – a 2011–2012-es moszkvai tüntetéssorozathoz hasonlóan – maga Hillary Clinton szervezte, aki akkor az Egyesült Államok külügyminisztere volt. Olyannyira hitt ennek az összeesküvés-elméletnek a hitelességében, hogy Szoldatov feltételezése szerint végső soron ez szolgált *casus belli*ként ahhoz, hogy Oroszország beavatkozzon az ame-

rikai elnökválasztásba, amelyben Hillary Clintont próbálták gyengíteni.[516] Az elmélet azért is abszurd, mert a Panama Papers Hillary Clintonnak személyesen is sokat ártott – Bernie Sanders az előválasztási kampányban többször is ezekre az iratokra hivatkozva intézett támadást ellene.[517] Érdemes megemlíteni, hogy a magyar kormánypárti média egy része is átvette az Oroszországot és Putyin elnököt áldozatnak beállító narratívát. A magyar nyilvánosságban így a Kreml szóvivőjének az a nem túl életszerű magyarázata[518] terjedt el,[519] amely szerint Vlagyimir Putyintól amerikai tisztségviselők már az iratok kiszivárogtatása előtt bocsánatot kértek, ezzel is elismérve a bűnösségüket.

9. Konspirációs kultúra az Egyesült Államokban

Paranoid stílus a tömegkultúrában és az amerikai politikában

Az összeesküvés-elméletek természetesen nem csak az orosz bel- és külpolitikában élnek és virulnak. Sőt, vélhetően még csak nem is Oroszország az összeesküvés-elméletek leghatékonyabb globális terjesztője. És természetesen a dezinformáció sem csak Keletről jön.

„Legnagyobb exporttermékünk a paranoia" – fogalmazott találóan Ray Pratt, a Montana Állami Egyetem politológia-professzora az amerikai filmekben megjelenő összeesküvéses képzetekről írt könyvében.[520]

A *post-truth* legalább annyira nyugati, mint keleti jelenség – maga a fogalom is Amerikából származik. Az amerikai paranoid képzeteket azonban nem a kormányzat által finanszírozott és központilag koordinált politikai propagandagépezet terjeszti.

Nem mintha az Egyesült Államok nem költene arra, hogy saját értékeit és nézőpontját terjessze a világban. Az amerikai adófizetői pénzből külföldre sugárzó Szabad Európa Rádió vagy éppen az Amerika Hangja csatornák azonban, szemben például a Russia Todayjel és a Sputnikkal, nem állami dezinformációs gépezetek – még ha értelemszerűen mutatnak is

elfogultságot az amerikai állam és értékek irányában. Naivitás lenne persze azt gondolni, hogy az Egyesült Államok és számos másik demokrácia időnként ne folyamodna a dezinformáció eszközéhez más országok közvéleményének, politikai folyamatainak befolyásolása érdekében.[521] Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy a demokratikus elszámoltathatóság az ilyen praktikáknak részben gátat szab, és az amerikai külpolitikának ez főleg a hidegháború idején volt bizonyíthatóan jellemző eszköze.[522]

Az amerikai paranoid kultúra és az összeesküvés-elméletek globális terjesztését elsődlegesen a szórakoztatóipar végzi. Az amerikai film és a populáris kultúra bővelkedik a konteókban. Ennek egyik oka egyszerűen az, hogy az összeesküvés-elméletek maguk is izgalmasak, így könnyen formálhatók jól eladható termékké – gondoljunk csak a már említett példákra: Oliver Stone *JFK* című filmjére, az *X-akták* című sorozatra, *A Da Vinci-kód*ra vagy éppen a *Stranger Things*re.

Az összeesküvés-elméletek rendkívüli elterjedtsége az Egyesült Államokban nemcsak politikai, hanem mélyen gyökerező kulturális jelenség is,[523] amely a popkultúra egészét és különösen a filmeket itatja át.[524] Ray Pratt a témáról szóló könyvében olyan filmeket említ példaként, mint a *Játsz/ma*, *A közellenség* vagy éppen *A hálózat csapdájában*. Szerinte a hatalommal szembeni erős bizalmatlanságnak és félelemnek az amerikai gondolkodásban mélyen gyökerező történelmi és kulturális okai vannak, mint például a mindent átitató erős individualizmus. Ezt az attitűdöt történelmi tapasztalatok is erősítették: a világháborúk utáni Amerikában a paranoid képzetek elszaporodása a filmművészetben és filmiparban Pratt szerint egyfajta tudattalan kollektív szimbolikus reakció is az állami kontrollnak az élet újabb és újabb területeire történő túlterjeszkedésére.[525]

Az összeesküvés-elméletek az Egyesült Államokban nemcsak a kisebbségek és a hatalomtól megfosztottak csoportjaiban, hanem az egész amerikai társadalomban széles körben elterjedtek.[526] Ezek jellege ugyanakkor különbözik az autoriter rendszerekben terjesztett konteókétól, amelyek jellegzetesen külső (vagy ellenséges belső) szervezkedéseket láttatnak. A jól működő konteók mind tartalmilag, mind terjedésük mechanizmusait és dinamikáját tekintve az adott társadalom jellegzetességeit viselik magukon. Így egy demokratikus, szabad nyilvánosságban az összeesküvés-elméletek is másként működnek, mint a centralizált autokráciákban.

Az individualista amerikai kultúra a központi hatalomra alapvetően veszélyes, ellenséges képződményként tekint.

A központi kormányzattal szembeni gyanakvás már magában az Egyesült Államok alkotmányában megjelenik – illetve egészen pontosan annak kiegészítéseiben. Néhány évvel azt követően, hogy egyes államok ratifikálták a föderális amerikai államszervezetet és annak hatalmi struktúráját megalapozó alkotmányt, 1791-ben az első alkotmánykiegészítéseket is elfogadták. Ezek a kiegészítések gyakorlatilag a polgárok alapvető szabadságjogait szavatolják az állam esetleges hatalmi túlterjeszkedéseivel és visszaéléseivel szemben. A központi hatalommal szembeni gyanakvás egyértelműen kitűnik a kiegészítések megfogalmazásából:

„A kongresszus nem alkot törvényt vallás alapítása vagy a vallás szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában; nem csorbítja a szólás- vagy sajtószabadságot; nem csorbítja a népnek a békés

gyülekezéshez való jogát, valamint azt, hogy a kormányhoz forduljon panaszok orvoslása céljából" (1. cikk). „Mivel egy jól szervezett milícia szükséges a szabad állam biztonsága szempontjából, nem lehet a népnek a fegyverek birtoklásához és viseléséhez való jogát csorbítani" (2. cikk). „A népnek a személy, lakóház, okmányok és a tulajdonban lévő tárgyak biztonságához való, megalapozatlan házkutatások és lefoglalások elleni jogát nem lehet megsérteni, és ilyen parancsokat csak valószínűsített, esküvel vagy fogadalommal alátámasztott ügyben lehet kibocsátani, és részletesen meg kell jelölni a házkutatás helyét és a lefoglalandó vagy letartóztatandó dolgot, illetve személyt" (4. cikk).

Itt érdemes emlékeztetni egy fontos alapelvre, amelyről már korábban is volt szó: a hatalom birtokosaival szembeni szkepszis, a gyanakvás és a rossz szándék feltételezése, sőt a gyanú intézményesülése a demokratikus működésmód egyik alapfeltétele.

Ebben a gondolatmenetben egyesek egészen odáig eljutnak, hogy az összeesküvés-elméleteknek mint kulturális reakcióknak komoly szerepük lehet az amerikai demokrácia megerősítésében, mivel az általános bizalmatlanság légkörében jobb és átláthatóbb kormányzást követelnek ki.[527]

Az ezredforduló környékén számos olyan kötet jelent meg az Egyesült Államokban, amely a második világháború után elharapózott és a politikát is mélyen meghatározó amerikai konspirációs kultúráról szól. Ezt a jelenséget egy szerző „kiszolgáltatottság pánikjának" nevezte el.[528] Ennek jelentése: „intenzív szorongás az autonómia látszólagos elvesztésétől;

meggyőződés, hogy az egyén tevékenységei mások irányítása alatt állnak, illetve hogy az egyén életét nagy hatalmú, külső szereplők irányítják és határozzák meg. Ez a félelem a szerző, Timothy Melley szerint a második világháború utáni Amerikát jól jellemző kulturális jelenség – az amerikaiak egyéni autonómiáról, egyéniségről és individualizmusról alkotott hagyományos felfogásának válsága. A hidegháborús Egyesült Államokban ez a folyamat még inkább felerősödött, és a részben valós, részben képzelt külső-belső ellenségek a politikai folyamatok állandó szereplőivé váltak.[529] Melley ennek kapcsán arra a felismerésre jut, hogy az összeesküvéselmélet-gyártás révén az egyén éppen a rá nehezedő elnyomás ellen tiltakozik, az összeesküvés „felismerése" pedig az első lépés az önvédelem irányába: az egyén visszaszerzi a saját maga feletti ellenőrzést a társadalmi rendszertől.[530]

Az Egyesült Államok nemcsak a filmeken keresztül terjeszt paranoiát, hanem a politikában is. Ugyanakkor az orosszal szemben az amerikai politikai konspiracionizmus kevésbé exporttermék, sokkal inkább belső használatra készül: elsődleges közönségét az amerikai választók képezik. Olyan rendkívüli időszakokban, mint például a hidegháború, ez persze globális jelentőségre tehet szert. Richard Hofstadter történész a hatvanas években briliáns elemzését[531] adta az amerikai jobboldalon a második világháborút követően a politikában elharapózott paranoid stílusnak, többek között Joseph R. McCarthy retorikájának és politikájának elemzése révén. 1947 és 1957 között McCarthy szenátorként a kommunizmus elleni hazai küzdelem híres-hírhedt alakja és egyben szimbó-

luma volt az amerikai belpolitikában. A „mccarthyzmus" a modern kori boszorkányüldözés szinonimájává vált: a szenátor mindenhová kommunista összeesküvést vizionált, és harcában nem válogatott az eszközökben. Nem csak a politikán és az állami adminisztráción belül üldözte tűzzel-vassal az ellenséget, de az egyetemeken, a hadseregben és a médiában, sőt a szórakoztatóiparban is. Keresztes hadjárata során azonban olyan messzire ment ellenfelei lejáratásában (Lester C. Hunt wyomingi szenátor például öngyilkos lett a saját irodájában, mert McCarthy megfenyegette, hogy fia homoszexualitását használja majd fel ellene a kampányban), hogy a szenátus hivatalosan is megrovásban részesítette.

A paranoia politikai elterjedését ugyanakkor Hofstadter elsősorban nem a hidegháborúnak tulajdonítja, hanem annak, hogy a demokraták és a mérsékelt konzervatívok (mint Roosevelt, Truman, Eisenhower) uralma alatt az amerikai radikális jobboldalon elharapózott az a nézet, hogy az alapvető tradicionális amerikai értékeket, mint a szabad verseny, az USA önállósága és a nemzetbiztonság, kozmopoliták és kommunisták összeesküvése fenyegeti. Hofstadter ezt a paranoid stílust így végső soron az amerikai politikai rendszerben és társadalomban végbement mély változásokból, a demokraták politikai erősödéséből, illetve az amerikai jobboldal ennek nyomán előálló szubjektív politikai deprivációjából, azaz a hatalomtól való megfosztottság érzéséből vezeti le.

Az összeesküvéses képzetek az ezredfordulón is felerősödtek az Egyesült Államokban. A millenarista mozgalmak ideológiájában az apokaliptikus víziók jellegzetesen összekapcsolód-

tak az amerikai jobboldal hagyományos, államellenes összeesküvés-elméleteivel és a különféle „ufológiai" irányzatokkal. Mindez pedig, mint azt még látni fogjuk, végül a mainstream politikára is megtermékenyítőleg hatott.

Az amerikai jobboldalon manapság az összeesküvéses képzetek egyáltalán nem csak akkor burjánzanak, amikor a demokraták vannak hatalmon. Donald Trump elnöksége alatt jelent meg például az amerikai politika egyik legbizarrabb, de igen nagy hatású összeesküvés-elmélete, a QAnon. Ennek az összeesküvés-elméletnek a kiindulópontja a hosszú hagyományokra visszanyúló és Trump által személyesen is sokat emlegetett „mélyállam" („deep state") elmélete. Eszerint az elnökkel szemben ellenséges, demokrata érzelmű állami tisztségviselők egy csoportja összeesküvést sző az elnök ellen, és szabotálja a demokratikusan megválasztott vezető döntéseinek végrehajtását.[532]

A QAnon szerint ezek a tisztségviselők olyan figurákkal szövetkeznek, mint Bill Gates, Oprah Winfrey vagy éppen Soros György, hogy elejét vegyék annak, hogy leplezzék és elszámoltassák sátánista, pedofil, gyermekkereskedelemből profitáló szektájukat. Az elmélet egyes verziói szerint a háttérhatalmi szervezkedés résztvevői a gyerekek agyalapi mirigyéből kinyert adrenokrómmal kábítják magukat, sőt akár gyerekeket is esznek.[533] Az összeesküvésről elvileg egy rejtélyes, magas pozíciót betöltő állami tisztségviselőtől, bizonyos Q-tól tudhatunk, aki belülről szivárogtat ki szupertitkos információkat a nyilvánosságnak. Egyes feltételezések szerint azonban a magát kormányzati insiderként feltüntető Q valójában a

szélsőjobbon népszerű, 8chan nevű internetes platform megalapítója, Jim Watkins üzletember, aki egyébként „mélyállamellenes" (vagyis QAnon-hívő) csoportosulást is szervezett konzervatív politikusokból.[534]

Az elmélet befolyását egyrészt népszerűsége mutatja. Az amerikaiak közel fele ismerte az elméletet 2020 szeptemberében – jellemzően a politikailag tájékozottabb szavazók. Azon szavazók egyötöde, akik hallottak az elméletről, hajlamosak voltak elfogadni is az állításait – de ez az arány a republikánusok körében jóval negyven százalék feletti volt. A QAnon-teória elsősorban a közösségi médiában és azon belül is a YouTube-on terjedt leginkább[535] – azóta azonban a veszélyes álhírek elleni kampány keretében a Facebook, a YouTube és a Twitter is igyekszik eltávolítani az elméletet népszerűsítő tartalmakat és oldalakat.

Hogy ennek az elméletnek milyen hatása van a politika főáramára, jól mutatja, hogy a legutóbbi kongresszusi választásokon összesen huszonkét jelölt terjesztette maga is az összeesküvés-elméletet.[536] Sőt, ketten pozícióhoz is jutottak a szövetségi képviselőházban: Lauren Boebert Coloradóból,[537] illetve Marjorie Taylor Georgiából[538] – mindketten republikánus színekben.

Ezek az elméletek jelentős nemzetközi karriert is befutottak. A „mélyállamelmélet" a magyar kormányoldalon is népszerű lett, különösen akkor, amikor a magyar kormánnyal szemben egyébként többnyire baráti gesztusokat gyakorló Trump-adminisztráció kritikákat fogalmazott meg egyes lépések kapcsán.[539] A kormánypárti sajtó egy részében, amely

Joe Bident is a „mélyállam emberének" titulálta,[540] az lett a bírálatok magyarázata, hogy valójában nem is az elnök, hanem a *deep state* demokrata összeesküvői áskálódnak a magyar kormány ellen. Az európai Covid-tagadó tüntetéseken is rendre megjelentek a QAnon-elmélet európai képviselői, akik a vírus miatti korlátozásokat is a háttérhatalom aknamunkájaként, illetve figyelemelterelésként értelmezték.[541]

Az összeesküvés-elmélet mint kampányüzenet

A 2016-os amerikai elnökválasztási kampányban az egyébként józan, visszafogott imázzsal kampányoló Hillary Clinton nem kis feltűnést keltett, amikor több interjúban is meglepő megjegyzéseket ejtett el a választók előtt. Kijelentette, hogy alaposan ki kell vizsgálni, mi is történt a nevadai 51-es körzetben, ahol széles körben elterjedt elképzelések szerint néhány évtizede földönkívülire bukkantak az amerikai kormányzat emberei, csak a titkosszolgálatok eltitkolták az információt a lakosság elől. Clinton azt is kijelentette, hogy nem tudja, vannak-e földönkívüliek, de túl sok történet kering ebben a témában – ő pedig nem gondolja, hogy az emberek „a konyhában ülve találnák ki ezeket".[542] Azt természetesen nem tudjuk, hogy mindezt személyes meggyőződésből mondta-e, vagy politikai számításból. A felvetés azonban mindenképpen népszerű: egyes kutatások szerint az amerikaiak csaknem fele hisz valamilyen formában a földönkívüliek létezésében.[543] Az azonban biztos, hogy ezekkel a kijelentéseivel minden korábbi elnökjelöltnél látványosabban felkarolta a témát. Sikerült is fellelkesítenie az ufóhívők szervezeteit, ennek ellenére még csak a közelébe sem sikerült férkőznie ellenfelének az össze-

esküvéselmélet-gyártás terén – sem a 2016-os kampányban, sem pedig azóta.

Donald Trump már az amerikai politikában való felbukkanása előtt is lelkes híve volt egyes összeesküvés-elméleteknek. 2016-os elnökjelölti kampánya során[544] pedig szinte minden népszerű politikai összeesküvés-elméletet felkarolt.[545] Az előválasztási küzdelemben Trump arra utalgatott egyik republikánus ellenfelével, Ted Cruzzal kapcsolatban, hogy annak édesapja részt vett a Kennedy-gyilkossággal megvádolt Lee Harvey Oswald kivégzésében, hiszen van olyan fotó, amelyen a merénylet előtt ott állt Oswald mellett. (Ezt az állítást egyébként azóta sem sikerült bizonyítania.) Trump azt is meggyőződéssel hitte korábban (és egyes információk szerint hiszi a mai napig is[546]), hogy Barack Obama nem az Egyesült Államok területén született, hanem Kenyában, és a születési anyakönyvi kivonatát csak meghamisították. Egy 2013. decemberi tweetben például így fogalmazott: „Milyen érdekes, hogy az az állami egészségügyi igazgató, aki igazolta Obama születési anyakönyvének valódiságát, ma meghalt egy repülőbalesetben! Mindenki más életben maradt."[547]

Amikor 2016-ban Antonin Scalia, a legfelső bíróság konzervatív bírája 79 éves korában természetes halált halt, Trump egy rádióinterjúban így fogalmazott: „Állítólag egy párnával az arcán találták meg, ami elég szokatlan hely egy párna számára"[548] – egyértelműen utalva arra, hogy az ikonikus konzervatív bírót meggyilkolhatták.

Donald Trump az egyik legnépszerűbb (azóta a Facebookról és a Twitterről is kitiltott) összeesküvéselmélet-iparosnál, Alex Jonesnál is vendégeskedett egy alkalommal, akinek a műsorát kifejezetten kedves szavakkal dicsérte.[549] Sőt, Alex

Jones, akinek szavahihetőségével kapcsolatban persze joggal merülhet fel bennünk némi gyanú, 2018 januárjában azt állította, hogy Donald Trump már háromszor is hívta őt telefonon, amióta elnökké választották.[550] Trump – főleg elnöki ciklusa elején – egyébként is szívesen vette körbe magát további összeesküvéselmélet-hívőkkel. Michael Flynn, az elnök első nemzetbiztonsági tanácsadója például nemcsak a korábban már említett, pedofíliavádakról szóló *pizzagate* összeesküvés-elméletet terjesztette Twitteren, hanem azt is, hogy Clinton megválasztása esetén egy ENSZ-rendelkezés alapján betiltják a kereszténységet Amerikában, továbbá hogy a floridai demokraták be akarják vezetni a saríát.[551]

Az azonban biztos, hogy Trump összeesküvés-elméletei a kormányzására is nagyban hatottak. 2012-ben például kijelentette, hogy a „globális felmelegedés" valójában a kínaiak kitalációja, amelynek célja az amerikai ipar földbe döngölése.[552] Ezzel összhangban elnökként később kilépett a párizsi klímaegyezményből, csökkentette a klímavédelmi kutatások költségét, és intézkedései többségével alapvetően az olajipart támogatta.[553] Egy hetvenöt éves férfit, aki egy békés, buffalói Black Lives Matter-tüntetésen löktek fel a rendőrök 2020-ban, Soros György és az Antifa provokatőr ügynökének nevezett.[554] Emellett népszerűsítette a *Diamond and Silk* című műsort[555] (amelynek sugárzását a Fox News a koronavírussal kapcsolatos összeesküvés-elméletei miatt szüntette be), az MSNBC egyik újságíróját pedig gyilkossággal vádolta meg.[556]

Persze itt sem tudjuk pontosan, mekkora szerepe van a történetben az összeesküvés-elméletekben való őszinte hitnek, és mennyi a politikai célú manipulációnak, mások cinikus meg-

vezetésének. Trump vajon szándékosan terjesztett dezinformációt, amikor a *Britain First* menekültellenes álhíreit retweetelte, kisebb diplomáciai botrányt okozva Nagy-Britanniával?[557] Nem biztos, hiszen az elnök is ember, és tudjuk, hogy a nagyon erős elfogultság általában is hajlamosít az álhírek elfogadására. Ha valaki valamiben nagyon szeretne hinni, a kritikai érzéke könnyen kikapcsolhat – ezért az álhírek ugyanúgy megvezethetik a terjesztőiket, mint a befogadókat.

Az összeesküvés-elméleteknek a politikába való beáramlása ugyanakkor természetes, rendszerszintű folyamat is. Ezek az elméletek népszerűek és szórakoztatóak, egyúttal kifejezik az állampolgárokban erősen munkálkodó elitellenességet, így nem meglepő, hogy ennyire hatékonyan meg lehet velük szólítani a választókat. A politika elbulvárosodásának egyenes következménye a popkultúra felé való közeledés – amely a jelenkori populizmus egyik jellegzetes vonása. Hillary Clinton és még inkább Donald Trump részben épp azért használta az összeesküvés-elméleteket, mert népszerűek, hatásosak és frappánsak, így azokat is meg tudják szólítani, akiket egyáltalán nem érdekel a politika. Donald Trump, aki korábban sikeres valóságshow-műsort is vezetett, a szórakoztató, drámára és csavarokra épülő logikát emelte be a politikába – és ennek részét képezték az összeesküvés-elméletek is. Ezért is igen valószínű, hogy a konteók elburjánzása a politikában nem fog átmeneti jelenségnek bizonyulni, hanem tartósan velünk marad.

Érdekes például, hogy 2018-ban sokan Oprah Winfrey népszerű televíziós sztárban látták meg a lehetőséget, hogy Donald Trump kihívója legyen a 2020-as amerikai elnökválasztáson. Az, hogy ez a lehetőség egyáltalán szóba kerülhetett, a

politikai elbulvárosodásnak és az elitből való kiábrándulásnak ugyanolyan tünete, mint Donald Trump elnöksége. Egy újszerű vezető hatalomba kerülése mindig törvényszerűen felerősíti a „tűzzel a tűz ellen" típusú okoskodást. Esetünkben ez azt jelentené, hogy Trumpot csak a saját pályáján lehet legyőzni: egy közismert és népszerű, a média és az emberek nyelvén beszélni tudó televíziós személyiséggel. És persze volt már sikeres amerikai elnök, aki a szórakoztatóiparból érkezett: Ronald Reagan.

Oprah Winfrey ugyanakkor maga is ugyanannyira *post-truth* jelenség, mint maga Trump: műsoraiban teret engedett teljesen tudománytalan „gyógymódokat" terjesztő sarlatánoknak és az oltásellenes mozgalom egyes szereplőinek is – sőt utóbbiakat még anyagilag is támogatta.[558] Érdekes, hogy azok közül, akik Trump elnökségét – talán nem minden alap nélkül – a politika színvonaleséseként élik meg, egyesek éppen Oprah Winfrey-t emelték volna korábban pajzsra.

Ugyanakkor a *post-truth* logikának az amerikai politikában tapasztalható elhatalmasodása mögött egyéb tényezők is állnak. Az USA-ban az álhírek burjánzásának kedvező politikai polarizáció az elmúlt évtizedekben egyre erősödött, az utóbbi néhány évben pedig ez a folyamat látványosan felgyorsult.[559] Mindeközben hasonló természetű eszkaláció figyelhető meg a konzervatív és a liberális média közötti, egyre nyíltabbá váló háborúban is. Ennek eredménye az egyes médiatermékek presztízsének tudatos és rendszerszintű rombolása. Ahogy az összeesküvés-elmélet, úgy a *fake news* is elhasznált stigmává vált egy politikai háborúban, amelyet sokszor éppen leginkább az álhírek terjesztői használnak előszeretettel. Nem véletlenül

tweetel Donald Trump – aki részben az álhíreknek köszönheti elnökségét – olyan sokat a CNN-ről, az MSNBC-ről vagy a *The New York Times*ról. Az egykori elnök azzal fordította ki és relativizálta az álhír kifejezést, hogy ezeket a sajtótermékeket következetesen *fake news media*ként emlegette, minden, neki nem kedvező tudósítás kapcsán azok alapvető hitelességét és szakmaiságát megkérdőjelezve. Trump hivatali ideje alatt a *fake news* kifejezés összesen több száz alkalommal jelent meg az elnök tweetjeiben, a legtöbbször ezekkel a médiumokkal összefüggésben.[560] Ez nagyon tudatos stratégiának tűnik a részéről, amelyet egyáltalán nem a személyes indulat vezérelt. Sokkal inkább arról a törekvésről van itt szó, hogy a másik oldal nyilvánosságát egyfajta szellemi karanténba zárva megóvjuk a saját oldalunk szavazóit a potenciálisan ártalmas információktól. Olyan módszerről van szó, amelyet Amerikán kívül számos másik országban, így Magyarországon is előszeretettel utánoznak.

Elnöki dezinformáció

A 2016-os elnökválasztást követően általános volt a félelem, hogy az orosz (kínai, iráni stb.) dezinformáció igyekszik majd megkérdőjelezni a 2020-as amerikai elnökválasztás tisztaságát, és aláásni az amerikai demokrácia nemzetközi megítélését.[561]

A választást megelőző és követő időszak azonban egyértelműen bebizonyította: Donald Trump mellett nincs szükség nemzetközi, ellenséges államok dezinformációs kampányaira. Trump maga tett aktívan azért a választást megelőzően és követően, hogy az amerikaiak (és a világ jelentős része) azt gondolja, hogy az amerikai választások nem tisztességesek.

Donald Trump már a kampányt megelőzően (számítva arra, hogy a levélszavazatok nagyobb arányban támogatják majd Joe Bident) agresszív támadásokat indított az amerikai szövetségi postahivatal ellen, mely korábban – részben politikamentessége, részben megbízhatósága okán – az egyik legnépszerűbb intézmény volt az Egyesült Államokban.[562] Miután a legutóbbi választáson – részben a koronavírusnak is köszönhetően – minden korábbinál nagyobb arányban adtak le levélszavazatokat a választók, több csatatérállamban is kezdetben Donald Trump tűnt győztesnek, majd a levélszavazatok számlálása hozta ki Bident győztesnek. Donald Trump már a választások éjszakáján a szavazatok számlálásának leállítását sürgette, amikor éppen ő állt nyerésre – ami nagyjából azzal egyenértékű, mintha a hetvenedik percben azért akarná az egyik csapat lefújni a focimeccset, mert éppen ő vezet.

Miközben egyre több csatatérállamban (Wisconsin, Minnesota, Pennsylvania, Georgia, Nevada, Arizona) fordult a kocka a több napig tartó számlálási folyamatban, az elnök, vezető republikánus politikusok és a jobboldali média egy része elképesztő intenzitású kampányokban terjesztették a végül rendre valótlannak bizonyult állításokat, mely szerint halott szavazók tömegesen „adták le" a voksukat Joe Bidenre, hogy Michiganben szoftveresen manipulálták a választási adatokat, Arizonában olyan tollakat osztogattak Trump-szavazóknak, amelyek nem hagynak nyomot a papíron, valamint hogy a republikánus szavazatszámlálók nem vehettek részt a voksoláson.[563] Trump még decemberben is fenntartotta állítását, hogy a 2020-as az amerikai történelem „legelcsaltabb választása" volt,[564] és valójában ő nyerte a választásokat – amikor valójában 306 elek-

tori szavazattal Joe Biden lett a nyertes, míg Trump csak 232 elektori szavazatot tudott összehozni. Trump és ügyvédcsapata annak ellenére is fenntartotta állításait, hogy a választás lebonyolításáért felelős szervek vezetői közös közleményben cáfolták, hogy a választások során tömeges visszaélésekre sor került volna.[565] Olyan csatatérállamok republikánus kormányzói is ellentmondtak a tömeges csalásokról szóló híreszteléseknek, ahol Joe Biden lett a győztes, mint Georgia és Arizona – utóbbi kormányzója sajtótájékoztatóján magát egyébként Trump-szimpatizánsként mutatva be.[566] A választások tisztasága elleni elképesztő erejű támadás pedig nem maradt hatástalan: egy a választás után készült kutatás eredményei szerint a republikánus szavazók 70 százaléka[567] (!) meg volt róla győződve, hogy a választásokat tisztességtelenül bonyolították le, és sor került csalásokra. A választási csalás elmélete végigkíséri majd Joe Biden elnökségét, ezzel mozgósítva a republikánus tábort, és téve lehetővé Trump számára, hogy ne kelljen elnökségének kudarcaival szembesülnie.

Az amerikai elnökválasztással kapcsolatos álhíreket tehát maga az elnök terjesztette leghangosabban. A trumpi dezinformációs hadjárat így két közkeletű elképzelést is cáfol az álhírekről és összeesküvés-elméletekről: az egyik, hogy a megvezető információk főleg a politika főáramán túl terjednek, a másik, hogy a nyugati világra leginkább kívülről (például Oroszország, Kína irányából) leselkedik dezinformációs fenyegetés.

10. Koronavírus és dezinformáció: ördögi kör. Túszul ejtve*

Ahogy arról már a korábbi fejezetekben részletesen szó volt, az összeesküvés-elméletekre és a téves híresztelésekre kiemelten fogékonnyá tesznek minket a válsághelyzetek és katasztrófák. A már említett Allport–Postman-képlet[568] értelmében minél fontosabb egy esemény és minél kétértelműbb az információs környezet, annál inkább szárnyra kelnek a megalapozatlan információk és híresztelések. Sőt, minél jelentősebb és minél bizonytalanabb a helyzet, annál több és vadabb teória terjedhet el a társadalomban. Különösen akkor igaz ez, ha valami új, ismeretlen fenyegetéssel állunk szemben. Gyorsan és sokat akarunk tudni valamiről, amivel kapcsolatban még túl kevés és túl ellentmondásos információ áll rendelkezésre – ilyenkor pedig másokkal közösen „ötletelve" tömjük be az információs lyukakat.

A 2019–2020-ban a világra szakadt koronavírus-járvány sok szempontból ilyen új jelenségnek tekinthető. A kór gyakorlatilag ismeretlen, kevés róla a tudásunk, sokáig nem is volt rá ellenszerünk. Annál több ugyanakkor vele kapcsolatban az ellentmondásos információ. Nem csoda, hogy a világjárvány

* A fejezet társszerzője Hegedűs Andrea.

nyomán példátlanul elburjánzottak az álhírek, tévhitek, összeesküvés-elméletek, amelyek olykor magára a vírus terjedésére is hatással voltak. A dezinformáció nem csupán követte a járványt, hanem formálta is azt. Megakadályozta a vírus kordában tartását, ami által még súlyosabbá és halálosabbá tette azt. Ahol felütötte fejét a tömeges dezinformáció, ott rendre megugrottak a fertőzésszámok is.[569] A vírus és az információs járvány, a pandémia és az „infodémia" egymást ördögi körként erősítve kezdték ki addigi életünket és intézményeinket.

A koronavírus 2019 novemberében, Kínában ütötte fel a fejét. Akkor még senki sem gondolta (vélhetően a vírust kezdetben minden eszközzel titkolni igyekvő vuhani hatóságok sem), hogy ebből világméretű járvány lesz. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 2020 márciusában nyilvánította világjárvánnyá a koronavírust. 2020. december 1-jén világszerte összesen 62,3 millió igazolt koronavírus-fertőzöttet tartottak nyilván.[570]

Maga a megbetegedés a Föld lakosságának még így is csak relatíve kis hányadát érinti. A járványügyi intézkedések azonban, ha változó mértékben is, szinte az összes, a vírus által sújtott országban megváltoztatták az emberek mindennapi életének menetét. 2020 márciusának végére közel 3 milliárd ember, vagyis a föld lakosságának több mint egyharmada kényszerült szigorúbb vagy enyhébb keretek közt az idejének nagy részét az otthonában tölteni, ami az életterük rendkívüli beszűkülésével, tömeges munkanélküliséggel, elmagányosodással és egyéb mentális problémákkal járt együtt.[571] Vagyis a huszonegyedik században példátlan korlátozások fizikai és pszichológiai szempontból egyaránt jelentős hatást gyakoroltak a világ társadalmaira.

A vírus és a korlátozására hozott intézkedések lehetetlenné tették a személyes kapcsolattartást, sőt sok esetben a munkavégzést is, a gazdasági megtorpanás pedig sok száz millió ember anyagi biztonságát is veszélybe sodorta. A saját magunk és hozzátartozóink megbetegedésétől való félelem, valamint a járvány által nagymértékben sújtott országokban a személyes tragédiákkal való megküzdés miatt a halál gondolata körüllengte a mindennapokat. A szorongás pedig, ahogy arról korábban szó volt, maga is nagyban elősegíti a megalapozatlan információk terjedését. Ha ugyanis félünk vagy szorongunk, nyitottabbá válunk a félelem- és szorongáskeltő információkra.[572]

A járvány olyan alapvető emberi szükségleteink kielégülését nehezítette, mint a másokhoz való kapcsolódás igénye, a biztonságra való vágy vagy a körülöttünk lévő világra gyakorolt kontroll érzete. Nem meglepő tehát, hogy a koronavírus minden érintett területen a legfontosabb beszédtémává vált. Erős feszültség és szorongás időszakaiban az egymással folytatott kommunikáció a helyzettel való megküzdés módja is lehet – amikor azonban a személyes találkozás akadályoztatva van, a fő témát pedig a szorongás fő forrása, a vírus szolgáltatja, akkor az egyre intenzívebb kommunikáció nem feltétlenül a megnyugvást, hanem akár épp a szorongás fokozódását eredményezheti.[573]

A helyzet érdekessége, hogy a megváltozott feltételek magára a kommunikáció folyamatára is hatással voltak. A személyes találkozások és beszélgetések helyett az online kommunikáció vette át a főszerepet a másokkal való kapcsolattartásban és a hírfogyasztásban: a járvány hatására az internethasználat világszerte drasztikusan megugrott.[574] Az aggódó, új információkra éhes, frusztrált, de otthon egyfolytában a számítógépén

és telefonján híreket fürkésző emberek tömege kiváló célpontot jelent a dezinformáció terjesztői számára. Ahogy azt a brit dezinformációs szakértő, David Patrikarakos a Political Capital egyik rendezvényén megfogalmazta: a koronavírus túszul ejtett bennünket a számítógépünk előtt, és a rabsággal járó zaklatottság lerombolta az álhírekkel szembeni immunitásunkat.[575]

Amikor ilyen nagy a kereslet az új, „kreatív" magyarázatok iránt, a kínálati oldal sem marad rest. Ahogy a koronavírussal kapcsolatos félelmek egyre inkább eluralják a világ közvéleményét, úgy válnak egyre hatékonyabbá és veszélyesebbé az erre épülő dezinformációs kampányok is. Az álhírterjesztésbe a kattintásvadász álhíroldalak, az információs káosz erősítésében érdekelt nemzetközi szereplők (leginkább Oroszország és Kína), saját szavazóik megvezetésén dolgozó populista politikusok, de akár nagyobb figyelemre vágyó celebritások is beszállnak. A hiszékenység vámszedői számára kiemelkedően jövedelmezők az ilyen időszakok.[576]

Kedvenc történeteink

A koronavírussal kapcsolatos tévhitek és dezinformációk alapvetően két nagyobb csoportba sorolhatóak: a „bagatellizáló" és a „hiszterizáló" narratívák közé.

Az első csoport magát a járvány létezését tagadja vagy annak súlyosságát kérdőjelezi meg. Fontos hozzátenni, hogy itt egyáltalán nem egyértelműek a határok. Teljességgel legitim dolog például arról vitázni, hogy a politikai döntéshozóknak elsősorban mivel kellene foglalkozniuk: a megbetegedések és a halálozások számának kordában tartásával, vagy pedig a

lezárások okozta gazdasági visszaesés, illetve az ebből fakadó pszichológiai-társadalmi problémák közvetett hatásainak kezelésével. Azon vélemény mögött, hogy a túl szigorú lezárásokat azok kedvezőtlen társadalmi-gazdasági hatásai miatt kerülni kell, még nem azonos a vírustagadással.

Akadnak azonban olyan, közismert sarlatánok és celebek által hangoztatott nézetek, amelyek bőségesen kimerítik a tévhit, sőt akár a dezinformáció fogalmát. Ilyen például az a „jó tanács", amely szerint akár bele is lehet feküdni egy kád koronavírusba,[577] hogy a maszkviselés kifejezetten káros,[578] vagy például az az összeesküvés-elmélet, amely szerint a koronavírus valójában nem is létezik, csak a háttérhatalom eszköze a nyugati társadalmak irányítására.[579] Ezek a nézetek ráadásul rendkívül kártékonyak: ahol széles körben elterjednek a koronavírus súlyosságát megkérdőjelező vélemények, ott általában a halálozások száma is gyorsan növekszik, hiszen az állampolgárok kevésbé veszik komolyan a járvány elleni védekezést. Erre példa az Egyesült Államok, ahol egy 2020. júliusi felmérés szerint a lakosság egyharmada gondolta, hogy a Covid-19 halálozási statisztikái túlzóak.[580] Ennek is jelentős szerepe lehetett abban, hogy az Egyesült Államok világelsővé vált mind a megbetegedések, mind a halálozások számát tekintve.

Logikailag ehhez a csoporthoz sorolhatók a vágyteljesítő, a vírus különféle csodás „ellenszereiről" szóló cikkek is, amelyek már a gyors, fájdalommentes gyógyulás, illetve védettség reményét vetítik előre. Egyes cikkek például az ősi kínai készítmények vagy módosított cukormolekulák gyógyerejéről

írtak mint a koronavírus lehetséges ellenszeréről.[581] A magyar sajtóban is nagy karriert futott be az egyik orosz vakcina, a Sputnik-V mindenhatóságáról szóló elmélet – már amikor az orosz hatóságok idő előtt, a klinikai tesztelés első fázisát követően engedélyezték. Ráadásul később komoly kételyek merültek fel a tesztadatok megbízhatóságával kapcsolatban.[582]

A koronavírus hatásait eltúlzó, hiszterizáló tévhiteknek és dezinformációknak szintén széles a tárházuk. Sokan találkozhattak az interneten a Vuhan utcáin fekvő hullákat ábrázoló képsorokkal. Az ilyen képekről azonban rendre kiderült, hogy máshol és máskor készültek: például Sencsen utcáin alvó embereket vagy éppen egy frankfurti élőszobor-performance résztvevőit mutatták.[583]

Az összeesküvés-elméletek a koronavírus mögé kerítettek rémisztő történeteket. Egyes konteók szerint a vírus a világelit terveinek a része,[584] hogy csökkentsék a föld lakosságát. A világszerte az egyik legnépszerűbb elméletcsokor szerint maga Bill Gates felelős[585] a járványért, és arra akarja felhasználni, hogy mindenkibe mikrocsipet ültessen, illetve csökkentse a föld népességének létszámát. Hogy miért? Egyrészt mert egy 2015-ös, egyébként nyilvános TED-talkban előrevetítette egy nagy globális járvány veszélyét. Másrészt mert a Bill Gates Alapítvány által támogatott tanulmányban kutatók olyan megoldásra tettek javaslatot,[586] hogy a beoltottság ellenőrzésére a védőoltásokba egyfajta markert kellene elhelyezni, mert így az orvosok dokumentumok nélkül is ellenőrizhetnék, hogy valaki be van-e oltva. Bár ennek semmi köze a „mikrocsipekhez" (a megoldás sokkal inkább egyfajta belső „tetováláshoz" hasonlítható), az elmélet, hogy Bill Gates mikrocsipet

akar belénk ültetni, egy felmérés szerint kifejezetten népszerű: az amerikaiak 28, a republikánusoknak pedig 44 százaléka hisz benne.[587]

A fentiekre rímelnek a „biológiaifegyver"-elméletek is, amelyek azt állítják, hogy a vírust vagy az angolszász országok állították elő, hogy egy „harmadik világháború keretében" felhasználják Kína ellen – ezt a magyarázatot kínai diplomaták is nyíltan terjesztették. Vagy éppen ellenkezőleg, egy vuhani biológiai laborból szabadult el – ami az amerikai jobboldal körében vált kedvelt elméletté. Maga Trump is következetesen csak „kínai vírusként" hivatkozik a koronavírusra, és mind ő, mind külügyminisztere, Mike Pompeo számos utalást tett arra (az amerikai titkosszolgálatok egységes véleményével szembemenve), hogy a vírus mesterségesen előállított lehet, és egy vuhani laborból szabadulhatott ki.[588] Olaszország után Magyarországon is terjedt egy olyan videó, amely egy 2015-ös, a SARS-vírussal kapcsolatos orvosi kísérletekről szóló olasz tévéműsorra hivatkozva „bizonyítja", hogy a koronavírust már jóval 2019 előtt állították elő mesterségesen.[589] Ezek az elméletek annak ellenére is nagy népszerűségnek örvendenek, hogy tudományos kutatások alapján egyértelműen bebizonyosodott: a vírus természetes eredetű.[590]

A pánikkeltő „világvége"-elméletek egyenesen az emberiség teljes kihalását vizionálják. Az ilyen rémhírek terjesztői a vírusszkeptikusokkal ellentétben éppenséggel azt állítják, hogy a hatóságok szándékosan alábecsülik a megbetegedések és a halálozások számát. Olyan apokaliptikus képekkel is találkozhattunk a dezinformációs oldalakon, amelyek szerint polgárháború készül Vuhan városában, „fertőzöttek százai

»ostromolják« a Vuhanból kivezető ellenőrző pontokat", illetve több ezer halott lehet az utcákon.[591] A pánikkeltő dezinformáció sem játék: az ehhez hasonló álhírek Ukrajnában például már erőszakos utcai konfliktusokhoz is vezettek.[592]

Világjárvány és internet

Triviális, de a járvány kapcsán mégis fontos emlékeztetni arra, hogy az utóbbi évtizedben milyen mértékben eluralta információfogyasztásunkat a közösségi média. Egy felmérés szerint például a közösségi média különböző felületeit az amerikai felnőttek több mint kétharmada használja arra, hogy értesülhessen a legfrissebb hírekről. E célból a legnépszerűbb platform már a 2010-es években egyértelműen a Facebook volt,[593] de az évtized végére már a YouTube és a Twitter is kezdett felzárkózni.[594]

Már a koronavírus előtt is megfigyelhető volt, hogy a betegségekkel kapcsolatos információk máshogy terjednek ebben a más típusú nyilvánosságban, ahogy az is, hogy mindez hogyan hat vissza a betegség terjedésére. A 2009-es H1N1-vírusjárvány esetében is kimutatható volt, hogyan jelennek meg és sokszorozódnak a Twitteren keresztül a betegséggel kapcsolatos aggodalmak – sőt, ezen adatok alapján a vírus terjedésének mintázatát is előre lehetett jelezni.[595] A sertésinfluenzával kapcsolatos kulcsszavakat (például sertés, influenza, H1N1) tartalmazó tweetek területenkénti gyakorisága alapján olyan modelleket sikerült létrehozni, amelyek képesek voltak előre jelezni a tényleges megbetegedések felbukkanását. A közösségi média később, a 2014-es ebola-, majd a 2016-os zikajárvány idején is az információ (és a dezinformáció) terjedésének egyik legfontosabb terepévé vált.[596]

A 2020-as járvány során hamar a védekezés egyik fő eszközévé vált a fizikai távolságtartás, ezért az emberek a fizikai érintkezés helyett kénytelenek voltak másképp kielégíteni kapcsolódási szükségleteiket. Így a személyek közti kommunikáció egyre nagyobb része helyeződött át az online térbe. Már 2020 tavaszának elején hamar evidenciává vált, hogy a közösségi média alapján minden korábbinál pontosabb és hasznosabb előrejelzéseket lehet tenni a járvány terjedésével kapcsolatban.[597] Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a közösségi média vált a tudományosan nem alátámasztott információk elburjánzásának fő platformjává is.[598] A vírus *hot topic*ká válása a mémkultúrában is jól nyomon követhető volt. A kifejezetten az interneten megjelenő, általában szórakoztatási céllal készülő humoros képek, szövegek vagy rövid videók – azaz a mémek – terjedése is hasonlít egy vírus terjedéséhez: emberek adják át egymásnak egyre gyorsuló ütemben, közösségben terjed, sőt időnként mutálódik is, mivel tartalmát és formáját tekintve folyamatosan változik, és képes reagálni a környezet változásaira. Ezt sokszor a nagyvállalatok is kihasználják: a „vírusmarketingnek" mint kampányfogásnak is ez a modellje.

Az internet természetesen a koronavírussal kapcsolatos hiteles információk forrásaként elvben kifejezetten meg is könnyíthetné a vírussal szembeni védekezést. Kétélű fegyverként azonban olyan tartalmak terjedését is katalizálta, amelyek sok esetben minden tényalapot nélkülöztek, ezáltal pedig a védekezés hatékonyságát ásták alá. Azért is volt újszerű a helyzet, mert a koronavírus-járvány kapcsán terjedő téves informá-

ciók elsődleges gyűjtőhelyévé épp a közösségi média vált. Sok esetben nem eldönthető persze, hogy téves információról vagy szándékos megvezetésről van-e szó – az azonban biztos, hogy a közösségi médiában terjedő hírek jelentős része nem állta ki a valóság próbáját. Egy twitteres tartalmakat vizsgáló kutatásból[599] például az derült ki, hogy a járvánnyal foglalkozó posztok több mint egyharmada tartalmaz téves vagy nem igazolható információt. Egy brit vizsgálat eredményei alapján mindehhez hozzátehetjük, hogy bár a félrevezető tartalmak jelentős részét hétköznapi emberek terjesztették, a legnagyobb hatású összeesküvés-elméletek, tévhitek és álhírek rendre politikusoktól és celebritásoktól származtak.[600]

Ahogy azt korábban például a HIV-vírus kapcsán keletkező konspirációs elképzelések esetében is megfigyelhettük, a téves információk veszélyes döntésekhez, például a maszkviselés vagy a társas távolság megtartásának elutasításához vezethetnek, ráadásul a politikai döntéseket is befolyásolhatják.[601] Ugyanez a hatás figyelhető meg a koronavírussal kapcsolatban keringő tévhitek esetében is: egyes oldalak fehérítő vagy metilalkohol fogyasztására buzdították a felhasználókat, vagy például a maszkhasználattól és a higiénés szabályok betartásától próbálták eltántorítani őket, amivel indirekt módon veszélyeztették az emberek életét.

Persze épp az álhírekről szóló nyilvános diskurzus erősödésének hatására a közösségi médiában megosztott tartalmakkal szemben is erősödik a szkepszis – ami akár jó hírnek is tekinthető. Ahogyan az álhírek jelensége egyre közismertebbé válik, a fogyasztók a közösségi médián megjelenő információkkal szemben is egyre kritikusabbak lesznek, és nagyobb

arányban tekintik azt potenciálisan pontatlan, kevésbé megbízható forrásnak.[602]

A dezinformáció azonban akkor is hatással lehet ránk, ha nem akarjuk, vagy ha nem adunk neki hitelt. Ennek oka részben az emlékezet működése: az elménk sokszor egyszerűen nem képes teljesen figyelmen kívül hagyni vagy kiszűrni azokat az információkat, amelyekről úgy gondoljuk, hogy nem lesznek hasznunkra a jövőben. Így annak ellenére, hogy adott esetben eldöntjük, hogy az adott információval nem akarunk foglalkozni vagy nem érdekel bennünket, a tudatunk mélyén valamiképp mégis megőrizzük azt. Ha később ismét találkozunk vele, már ismerős lesz; és ezáltal hajlamosabbak is leszünk igaznak tekinteni azt, amit korábban elvetettünk – már csak azért is, mert könnyedén megfeledkezünk róla, hogy hol találkoztunk először az adott információval.[603] Az tesz bennünket sérülékennyé, hogy rendszerint jobban emlékszünk arra, hogy *mit* olvastunk, mint arra, hogy *hol*, ahogy az is mélyebb nyomot hagy bennünk, hogy *mit* hallottunk, mint az, hogy *ki* mondta.

Azt, hogy milyen információkat őrzünk meg vagy szelektálunk ki az emlékezetünkből, bizonyos szociális hatások is jelentős mértékben befolyásolják.[604] Alapvető evolúciós haszonnal jár, ha nagyjából hasonló tudásbázissal rendelkezünk, illetve hasonló sémákban és fogalmakban gondolkodunk a velünk egy csoportba tartozókkal. Ebben pedig napjaink digitalizált valóságában kifejezetten segítenek minket a közösségi média algoritmusai és véleménybuborékjai. Eli Pariser,[605] a „véleménybuborék" fogalmának megalkotója szerint a különböző közösségimédia-felületeken működő algoritmusok úgy

szelektálják az információkat, hogy mindig csak a saját véleményünkkel egyező hírekkel találkozzunk, így megnehezítik annak lehetőségét, hogy felülvizsgálhassuk vagy tágíthassuk nézőpontjainkat, és szélesebb körű információra tegyünk szert. A zárt csoportokban ezek a folyamatok még halmozottabban hathatnak.

A koronavírus eredményeképpen a már egyébként is igen aktívan működő, különböző közösségimédia-platformokon kialakult közösségek a már létező elméletek továbbfejlődésének és -terjedésének melegágyává váltak. A zárt csoportok alkalmasak voltak arra, hogy tagjaikat kizárólag olyan információkkal lássák el, amelyek illeszkednek a csoport egészét összetartó alapgondolathoz. Így például a chemtrailhívők esetében ahhoz, hogy a nagyhatalmak valamiféle támadást intéznek az emberek ellen, és a repülőkből terjesztik a koronavírust. A nyugati orvoslásban kétkedők vagy az oltásellenes mozgalom hívei esetében az alapfeltevés az volt, hogy ismét csak a gyógyszerlobbi vagy éppen a maszkgyártók próbálnak hasznot húzni az új típusú koronavírus terjedéséből és az ahhoz kapcsolódó intézkedések bevezetéséből. Az 5G-vel kapcsolatos összeesküvés-elméletek is új erőre kaptak, és egészen bizarr formákban jelentek meg: például megjelent egy kontéó, amely szerint az 5G-tornyok sugárzása fogja aktiválni a koronavírus-vakcinában a szervezetbe juttatott mikrocsipeket és tesz minket ezáltal a háttérhatalom irányítható-programozható eszközévé. A koronavírus-relativizáló, maszktagadó közösségeknek mindehhez volt egy különösen erős, közösségképző üzenetük: a „birkamentalitás" elutasítása, a kritikus, racionális gondolkodás erényének kisajátítása és a szabadság kinyilvánítása a „hiszékeny tömegekkel" szemben.

A koronavírus kapcsán általában is azt tapasztaltuk, hogy a vélemények egyre inkább polarizálódtak, ennek nyomán pedig információs „törzsek" jöttek létre, amelyeken belül a konformizmus vált a meghatározó mentalitássá.[606] Fontos azonban látni, hogy ebben az esetben sem maguk az algoritmusok okozzák a bajt – ezek csupán kiszolgálják eleve létező kognitív elfogultságainkat és társas reflexeinket. Ezek eredménye lesz az egyre homogénebb információ a hírfolyamunkban – és a fejünkben.

Természetesen a koronavírus-járvány kapcsán is voltak törekvések a kontrollálatlanul terjedő álhírek megfékezésére. A különféle közösségimédia-platformok belső szabályozásokkal és ellenőrzésekkel próbáltak reagálni, de csak változó hatékonysággal voltak képesek ellenőrzés alatt tartani a megjelenő tartalmakat. A Twitteren a nyilvánosan elérhető státusban maradt posztok több mint fele tartalmazott valamilyen cáfolható információt a koronavírus kapcsán; ugyanakkor némi optimizmusra ad okot, hogy a Facebookon vagy a YouTube-on megjelenő tartalmaknak ez például csak körülbelül a negyedére volt igaz.[607]

A bizonytalanság mint hajtóerő

A bizonytalan helyzetekkel nemritkán együtt járó információhiány erőteljes motivációs erőt is hordoz. Nem véletlen, hogy magát a kifejezést nemcsak a magyarban, de például az angolban *(uncertainty)* vagy a szláv nyelvekben is, például az oroszban (неопределенность) fosztóképzővel ellátott szóalakkal fejezzük ki, ezzel is szemléltetve, hogy egy bizonytalan helyzet mindig valamiféle hiányállapot. Ez az érzet életre

hívja azokat a viselkedéseket és gondolatokat, amelyekkel ez az alapvetően averzív állapot megszüntethető, tehát a bizonyosság, biztonság, egyértelműség helyzete megteremthető, és a kialakult stressz csökkenthető.

A koronavírus gyorsabban terjedt, mint az azzal kapcsolatos érdemi tudásunk. Így – különösen a vírus kezdeti időszakában – sok olyan információ látott napvilágot akár hivatalos forrásokból is, amelyek később leegyszerűsítőnek vagy éppen tévesnek bizonyultak. A maszkviseléssel kapcsolatban például nagyon mást kommunikáltak a hatóságok a válság elején, amikor a maszk hiánycikknek számított, mint később. Eleinte maga a WHO is óva intett attól, hogy mindenki maszkot viseljen,[608] később azonban már mindenki számára javasolta azt,[609] miközben ezt a döntését azóta sem indokolta érdemben. A statisztikák elemzéséből igen hamar kiderült, hogy a vírus alapvetően az idősebb korosztályt fenyegeti, de nagy számban lehetett olvasni olyan cikkeket is, amelyek a fiatalok fokozott veszélyeztetettségét hangsúlyozták, vagy akár a gyerekkori megbetegedések rejtélyes és súlyos szövődményeire hívták fel a figyelmet. Ezek az ellentmondásos információk később az összeesküvéselmélet-gyártók számára is folyamatos hivatkozási alappá váltak. Az információs bizonytalanság így az új magyarázatok keresésének, a téves értelmezések, illetve összeesküvés-elméletek gyártásának és terjedésének motorjává vált.

Persze az ellentmondó információk sokszor azt is lehetővé teszik, hogy kiválasszuk a számunkra legkedvezőbb, legkényelmesebb verziót. Erre kiváló példa a dohányzás és a koronavírus esete. Bizonyos források szerint ugyanis a dohányzás nagyban rontotta a védekezőképességet a fertőzés szövődményeként gyakran kialakuló tüdőgyulladással szemben,[610] ugyanakkor egy kutatás a nikotint mint a betegséggel szembeni védekezést segítő szert mutatta be.[611] Egy erős dohányos számára ez utóbbi magyarázat természetesen könnyen elfogadható.

Hivatalos álláspontok szerint a vírus természetes úton alakult ki, majd egy szerencsétlen véletlenből kifolyólag terjedt el: egy nem kellően jól megfőtt denevér vagy tobzoska miatt. Kognitív rendszerünkbe azonban – amelynek célja az lenne, hogy a világról érthető, rendezett és kiszámítható képet kapjuk – a véletlen jelenségek igen nehezen beilleszthetők. Korábbi kutatások már igazolták,[612] hogy a kontrollvesztettség élménye elősegíti az összeesküvés-elméletek elfogadását: hiszen megmagyarázhatóvá teszi a jelenség okát, az összeesküvésben hívők pedig végre felületet és tárgyat kapnak ahhoz, hogy a negatív érzelmeket, feszültségeket kivetíthessék valamilyen konkrét külső tényezőre. Azáltal, hogy értelmet találok, és megismerem az ok-okozati összefüggéseket a körülöttem történő események láncolatában, csökkentem a helyzetből fakadó, jelentős mértékű bizonytalanság érzését. A stresszcsökkentő hatást csak erősítik azok a konspirációs teóriák, amelyek arról szóltak, hogy a vírus valójában nem létezik, csupán valamilyen nagyhatalom célja, hogy az emberek bezárva legyenek – mivel az ezekbe az elméletekbe vetett hit megszünteti a járványhelyzettel kapcsolatos félelmek egyik fontos központi elemét: magától a betegségtől való félelmet.

Előzetes véleményeink és a tekintélybe vetett hit

A társadalmi rendet fenyegető tényezőkre általában igyekszünk olyan értelmezéseket keresni, amelyek anélkül adnak

magyarázatot a fenyegetésre, hogy meg kellene kérdőjeleznünk a körülöttünk kialakult rendszert: a fennálló autoritást és azt a berendezkedést, amely azt legitimálja.[613] Politikailag polarizált társadalmakban a járványhoz hasonló kivételes helyzetekben azért is erősebb a széttartás, mert a különféle meggyőződésű csoportok teljesen eltérő előfeltételezésekből jutnak teljesen különböző konklúziókra. Az a társadalmi csoport például, amelynek tagjai bíznak az aktuális autoritásban, nagyobb valószínűséggel fog olyan összeesküvés-elméletekben hinni, amelyek a számára elfogadott vezetés ártatlanságát bizonyítják, illetve az általa kialakított vagy fenntartott rendszert igazolják – erre jelentenek példát az előző fejezetben említett QAnon-elmélet hívei. Ezt a hatást fokozza az is, hogy a különböző fenyegetésekért ezek a csoportok hajlamosak valamiféle „érdekköröket", kisebb csoportokat okolni, egyszerűen azért, mert ez kényelmesebb magyarázat a kialakult kellemetlen helyzetre, mint hogy elfogadjuk a véletlen hatalmát vagy akár a saját rendszerünk hibáit. Ez a reflex nyilvánult meg számos, Magyarországon is megjelent konspirációs teóriában is: például abban, amely szerint Magyarországon a „Soros György által irányított bevándorlók" felelősek a járvány begyűrűzéséért, vagy amely szerint az Egyesült Államokban a demokraták terjesztették el a vírust (vagy annak hírét), hogy ezáltal a republikánus elnököt, Donald Trumpot félreállíthassák a következő választásokon.

Az ilyen összeesküvés-elméletek elsődleges magyarázata a választott vezetőkbe vetett határtalan hit: a saját tábor feltétlen lojalitása akadályozza meg, hogy bármiféle kritika megfogalmazódhasson a „törzs" vezetőivel szemben – akkor is, ha

racionális szempontból ez lenne az egyetlen kézenfekvő reakció. Ez történik akkor is, amikor például egy vezető elutasítja a járvány elleni védekezéshez elengedhetetlen, tudományos alapokon nyugvó alapelveket – ahogyan azt például Brazília elnöke, Jair Bolsonaro tette, amikor bagatellizálta a járványt, majd később megelőzésképpen demonstratíve beszedett egy, a vírus ellen nem bizonyítottan hatásos, ám jelentős mellékhatásokkal rendelkező szert.[614] Az ilyen vezető nem csupán a járvány terjedését lassító intézkedések meghozatalának elmulasztásával okoz közvetlen életveszélyt, de az emberek veszélytudatára és ezáltal a viselkedésükre gyakorolt hatásával is – mégis gyakori, hogy a legelkötelezettebb hívek az elszabaduló tragédiáért nem őt, hanem titkos összeesküvőket tesznek felelőssé.

A hatalmi pozíciókban lévők észlelt moralitása is meghatározza, hogy bizonytalan helyzetekben hogyan tekintünk egy vezetőre: egyszerűbben megfogalmazva az, hogy a vezetőket tartjuk erkölcsileg hitelesnek.[615] Az, hogy valakit morálisan kikezdhetetlennek vagy megkérdőjelezhető erkölcsűnek tekintünk-e, azt is befolyásolni fogja, hogy milyen valószínűséggel osztjuk rá a gonosz összeesküvő szerepét, illetve hogy mennyire leszünk hajlamosak hinni olyan konspirációs elméletekben, amelyekben az adott autoritás maga is része a fenyegetésnek. Amennyiben a hatalomba és annak morális értékeibe vetett bizalmunk sérül, az szabálykövetési hajlandóságunkra is hatással lesz. Egy magyar mintán végzett kutatás ezzel kapcsolatban érdekes eredményre jutott. A felmérésben részt vevők 96 százalékára jellemző volt a szolidaritás és az önzetlen viselkedésre való hajlandóság, vagyis a kitöltők nagy része motivált-

nak tartotta magát a saját maguk és mások védelmét szolgáló magatartási minták követésére. Ugyanakkor a válaszadók 43 százaléka azt is bevallotta, hogy a maga részéről nem követi a járványügyi korlátozásokra vonatkozó hatósági utasításokat. Az adatok elemzéséből úgy tűnik, hogy a szabályok betartására való hajlandóság elsősorban a tekintélyekbe vetett bizalommal függött össze – például azzal, hogy a válaszadó egyetértett-e a kormány intézkedéseivel, illetve hogy általában kormánypárti volt-e, vagy sem.[616] Az egyes tekintélyekbe vetett bizalom érdekesen ellentmondásos mintázatokat rajzolt ki a korlátozó intézkedések elfogadásával kapcsolatban. A tudományos eredményekbe vetett hit a kormánypártiak körében csökkentette az engedelmességre való hajlandóságot és növelte a korlátozások kritikájára való fogékonyságot, míg a baloldaliaknál éppen ellenkezőleg: az engedelmességet növelte, miközben csökkentette a kritikus hangok hatását.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy nem mindig feltétlenül az aktuálisan regnáló hatalom élvez egy adott csoport szemében védettséget a felelősség alól. Az álhír címkét például egyre gyakrabban épp a „hivatalos" forrásokból érkező információkra aggatják az összeesküvéses valóságmagyarázók, különösen akkor, ha azok valamilyen konteó által hibáztatott csoporttól – például az „orvosi kasztról", a „politikai elittől" vagy a „mainstream médiából" – származnak. A tudományos véleményekkel szemben sokszor olyan szereplők válnak megkérdőjelezhetetlen alternatív autoritássá, mint például ellenzéki csoportosulások vezető politikusai (ilyenek mások mellett a szélsőjobboldali pártok európai vezetői, mint Matteo Salvini, az olasz Lega elnöke), vallási vezetők (például a román ortodox egyházban vagy éppen az ultraortodox zsidó

közösségekben),[617] vagy éppen népszerű konteóterjesztők, mint Alex Jones vagy náluńk Gődény György – akik gyakran épp a „hivatalos" magyarázatok hitelességének megkérdőjelezésével, „leleplezésével" alapozzák meg saját népszerűségüket. A különféle alternatív magyarázó elméletekben így jelennek meg gonosz ágensként a tudományos élet szereplői, tudományosan megalapozott, hiteles adatok pedig dezinformációként vagy tévhitként. Az tehát, hogy mit tekint valaki összeesküvés-elméletnek vagy álhírnek, nagyban függ már előzetesen meglévő véleményétől, illetve attól, hogy milyen tekintélyeket fogad el hiteles forrásnak.

11. Élni és túlélni
A *post-truth* korszakban

Az álhírterjesztés elviselhetetlen könnyűsége: médiahackek tegnap és ma

Dezső András újságíró több mint tíz évvel ezelőtt szervezett olyan médiahackeket, amelyekben újságírókon keresztül ártalmatlan, ugyanakkor hamis információkkal vezette meg a nyilvánosságot. Az egyik esetben például egy nem létező kutatóintézet nevében adott ki közleményt egy kongói magyar („madzsar") törzsről, amelynek tagjai magyar népszokásokat követnek, és jellegzetes magyar ételeket esznek. „A genfi székhelyű Africa Research Institute (ARI) munkatársa, Varga Gábor szerint a Kongói Demokratikus Köztársaság területén olyan törzs él, amely rokonságban lehet a szudáni és egyiptomi magyarábokkal"[618] – szólt az eredeti hír. A híradás szerint a törzs nyelve és zenéje hasonló a magyarhoz, ismerik a paprikát, és fokhagymával főznek.

Közhely, hogy manapság azért is terjed könnyen a dezinformáció, mert a közösségi média korában nincsenek meg azok a „kapuőrök" (leginkább a szerkesztők a mainstream médiában), akik ellenőrzik és megszűrik az információkat. A „kapuőrök" azonban már a hagyományos média fénykorában sem mindig voltak túlzottan éberek. A fenti álhírt például átvette többek között a Bloomberg hírügynökség (!), az index.hu, az

Inforádió, az RTL Klub, a *hirszerzo.hu*, a *Világgazdaság Online* és a *Magyar Nemzet Online* is. A történet egészen addig vígan élte életét a magyar nyilvánosságban, míg egy indexes újságíró gyanút nem fogott, és le nem leplezte a történetet. De „Varga Gábor" még ezután is kapott médiamegkereséseket – amelyeket sajnos egytől egyig visszautasított.

Dezső András egy másik hasonló akció keretében lakodalmas-rock-dalszövegíró tanfolyamról szóló honlapot[619] készített, amelyről aztán sajtóközleményt adott ki. „Magyarországon elsőként a Verzión Bt. tagjai, Vécses Zoltán és Párkányi Gusztáv (vagy ahogy zenésztársai nevezik: »Casio« Guszti) alapított lakodalmas rock dalszövegíró tanfolyamot, 2005 februárjában! Az eddig megtartott tanfolyamok azt bizonyítják, hogy szükség volt egy ilyen »alma máterre« a szakma fejlődése szempontjából." A után megfogalmazott promóciós szöveg épp arra a hajlamunkra játszik rá, amely miatt az álhírekről és összeesküvés-elméletekről is szívesen hallunk: mindig jó érzés más emberek butaságáról olvasni – hiszen ezáltal saját magunkat láthatjuk okosabbnak. Ez az elv ebben az esetben a manipuláció fő eszközévé vált. A hírt közvetítette a Magyar Televízió, tudósított róla az akkor még létező, *Napi Ász* című bulvárlap, továbbá a két legnézettebb kereskedelmi csatorna, a TV2 és az RTL Klub is beszámolt róla. Lényeges persze, hogy a kapuőrök figyelme itt úgy hagyott ki, hogy annak nem lehetett komoly következménye: ezek az álhírek ugyanis teljességgel ártalmatlanok, hiszen marginális jelentőségű eseményekről szólnak – így szinte mindegy is, hogy igazak-e, vagy sem. Ha ugyanezek a szerkesztőségek arról kaptak volna közleményt, hogy az Egyesült Államok elnöke ellen merényletet követtek

el, továbbközlés előtt vélhetően többször is ellenőrzik a forrás és a hír hitelességét. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a legnépszerűbb bulvárlapok legtöbb híre tartalmában sokkal közelebb áll a fenti médiahackek „lényegtelen" híreihez, könnyen éljuthatunk a felismeréshez, hogy a bulvársajtóban keringő népszerű, de nem igazán fontos hírek jelentős része akár koholt is lehet. Mégis mennyiben változtat a világ működésén, ha az egyik állatkertben született egy törpenövésű zsiráf, ahhoz képest, ha ez nem történt meg?[620]

Ha több mint egy évtizeddel ezelőtt ennyire könnyű volt álhírekkel etetni az embereket az újságírók manipulálása révén, mennyire lehet veszélyes a helyzet napjainkban?

A közelmúltban a Political Capitalnél kollégáimmal magunk is megdöbbentünk azon, mennyire könnyű manipulálni a nyilvánosságot. Elterjesztettünk egy hírt a nemzetközi sajtóban, amely arról szólt, hogy a – természetesen nem létező – Szuperhős-rajongók Világkongresszusa (*World Congress of Superhero Fans*, WCSHF) Budapest mellett tette le a voksát, vagyis Budapesten fogják felállítani a világ legmagasabb szuperhősszobrát. A szervezetnek honlapot is készítettünk, majd sajtóközleményt adtunk ki a nevében.

A sajtóközlemény arról szólt, hogy a világszervezet szerint hazánkban vannak a legnagyobb veszélyben azok az értékek, amelyeket a szuperhősök képviselnek: például a szolidaritás és a szabad, demokratikus értékek. Ezt a szöveget két olyan oldalnak küldtük el, amelyek (néhányszor tíz dollárért) segítenek online felületeken terjeszteni sajtóközleményeket.

Az egyik mindjárt tovább is küldte a hírt, amely ennek köszönhetően több mint negyven helyen meg is jelent. Ezt

az olvasó is ellenőrizheti: ha beírja a Google-ba, hogy „World Congress of superhero fans", számos találatra bukkanhat. Aki egy kicsit utánanézett a hírnek, semmi gyanúsat nem találhatott, hiszen a világszervezet „létezett" – legalábbis volt saját honlapja és elérhetősége. Így a közleményt olyan oldalak is lehozták, mint például a meglehetősen népszerű és komoly híreket is közlő Business Insider[621] – sőt, az általunk gyártott álhír a mai napig is ott díszeleg az oldalukon. Igazi *post-truth*-élmény megtapasztalni, hogy egy ténylegesen nem létező jelenség pusztán az internetes jelenlétnek köszönhetően menynyire valóságosnak tűnik. Az interneten böngészve sokszor önkéntelenül is úgy okoskodunk, hogy ami sok helyen lejön, az biztos igaz – de a mennyiség sajnos nem feltétlenül korrelál az igazságtartalommal.

Ezt a szándékosan ártalmatlan álhírt mi találtuk ki és terjesztettük el, hogy a segítségével rámutassunk, mennyire könnyű manipulálni az online nyilvánosságot. A probléma az, hogy az álhírterjesztők számottevő része nem mentes a rossz szándéktól.

De hogyan sikerült elterjesztenünk az álhírünket? Több külföldi online hírszolgáltatónál is próbálkoztunk, hogy hozzák le közleményünket a szervezetről, amely hamarosan szobrot fog állítani Budapesten. Egyetlenegy fogott gyanút – a többiek mind közölték a „hírt". Kisebb nehézségek után a Facebookon is létre tudtunk hozni egy oldalt, sőt még szavazást is szerveztünk a szoborról. Néhány nap alatt 38 ezer felhasználót tudtunk elérni az álhírrel.

Ekkor azzal a dilemmával szembesültünk, hogy az addig főként angolszász oldalakon tároló hírt a magyar sajtóban is terítsük-e – ehhez elegendő lett volna néhány hazai médium

figyelmét felkeltenünk. Mi azonban úgy döntöttünk, hogy ezen a ponton megállunk. Ha továbbmegyünk, soha nem tudtuk volna lemosni magunkról az „álhírgyáros" jelzőt. Miután „lelepleztük" magunkat, a téves információt megpróbáltuk eltüntetni az internetről. Ekkor szembesültünk azzal, amit elméletben mi is tudtunk: hogy mennyivel könnyebb álhírt terjeszteni, mint cáfolni azt. Aki ugyanis felül az álhírnek, az utólag inkább igyekszik csendben maradni, mintsem beismerni a hibáját.

Miután értesítettük róla az érintett angolszász hírszolgáltatókat, hogy ártatlan, kísérleti célú átverés áldozatai lettek, alig néhányan törölték a hírt. A többség válaszra sem méltatta a levelünket. Az a felület, amely korábban némi pénz fejében elterjesztette az álhírünket az interneten, a cáfolatát már nem volt hajlandó közölni, ezúttal még pénzért sem – nyilvánvalóan attól féltek, hogy a hiba beismerése miatt értékes ügyfeleket veszíthetnek.

Így tehát a szuperhős-okosszoborról szóló hír szándékaink ellenére továbbra is számos helyen olvasható – szomorú mementójaként annak, hogy az internetes nyilvánosság menynyire könnyedén és olcsón manipulálható. Az akcióról videóösszefoglalót is készítettünk,[622] abban a reményben, hogy a történet ismertetésének tanulsága ellensúlyozza azt a kárt, amely az egyébként ártalmatlan tévinformáció terjesztéséből származik.

Akik leközölték az álhírt, ugyanolyan felszínesen jártak el, mint korábban a madzsar törzsről olvasgató szerkesztők. A történet egyik fő tanulsága, hogy az internetes tartalomközlés a gyorsasága miatt manipulálható még inkább. Ahogy 2018-ban egy beszélgetésünkben Dezső András fogalmazott,

az online olvasói szokásoknak és a közösségi médiának köszönhetően az újságírás olyan mértékben változott meg az utóbbi években, hogy illúzió lenne azt gondolni, hogy vissza lehet tömködni a szellemet a palackba. Nem lehet már visszatérni a korábbi, a mainstream média dominanciáján alapuló médiamodellhez – amely, mint láttuk, szintén nem volt teljesen védett a manipuláció ellen, de a legfontosabb kérdésekben azért továbbra is fontos szűrőként tudott működni.

Az újságírás egyre inkább kattintásvadászattá válik, a hírek pedig a tájékoztatás helyett egyre inkább egyes csoportok előzetesen meglévő véleményének megerősítéséről, az elfogultságok kiszolgálásáról szólnak. Bizonyos szempontból nincs más lehetőség, mint adottságként és kortrendként elfogadni az új, manipulációra épülő médiakörnyezetet. A dezinformációs piacon egyre több a szereplő, az újságírók egyre inkább igyekeznek kiszolgálni az olvasók előítéleteit, a fogyasztók egyre inkább a véleményüket megerősítő információkra vágynak. A közösségi média pedig még a korábban működő szűrőket is kikapcsolja.

A médiahackek, valamint a dezinformációs és álhírterjesztő kampányok azt a hajlamunkat használják ki, hogy nem számítunk rá, hogy a hírekkel megpróbálnak becsapni minket. A nekünk szolgáltatott információt alapvetően hitelesnek fogadjuk el, és mivel a dezinformáció beépül a memóriánkba, már nyomot hagy a gondolkodásunkon, így változtatni is nehéz rajta.[623] Az emberi elme ennyire könnyű manipulálhatósága összefüggésben állhat azzal, hogy a törzsfejlődés során a környezetünkből közvetlenül kapott információk esetében többnyire az szolgálta a túlélésünket, ha hittünk a saját érzékszerveinknek. Ez az ősi hajlam nem igazodik a mai korhoz,

amikor a legtöbb információt közvetetten szerezzük, és a szövegeket, a képeket, illetve a hangot egyaránt könnyebb manipulálni, mint korábban bármikor. Az álhírekkel mindenki megvezethető: még a fenti újságírók is, akikre mindig nagy nyomás nehezedik, hogy gyorsan és jó sztorikat szállítsanak a közönségüknek; ez motiválja őket arra, hogy elhiggyék az ilyen információkat.

A kutatások azt igazolják, hogy egyre inkább a közösségi média veszi át a vezető szerepet a hírfogyasztásunkban.[624] Ez azt is jelenti, hogy már nincs is feltétlenül szükség a média manipulációjára, hiszen a hírfogyasztókat már közvetlenül is el lehet érni, ők pedig készségesen hagyják magukat manipulálni a véleményükkel egyező hírekkel. És bár a közösségi médiában természetesen megalapozott és hiteles információk is terjednek, az álhírek is itt támadnak a legnagyobb erővel – sőt amint azt az amerikai példában is láthattuk, olykor teljesen át is vehetik az uralmat a nyilvánosságban.

És miközben az álhírek mindenkit képesek megvezetni, mindenki meg van győződve róla, hogy ő a leginkább kritikus hírfogyasztó, akit sosem etethetnének meg álhírekkel. Ez egyébként a *post-truth* korszak egyik nagy paradoxona: a manipuláció ellen éppen az egészséges szkepszis és gyanakvás vértezheti fel az újságírókat és az állampolgárokat. Azonban a mindent eluraló, cinizmusba forduló szkepszis ad lehetőséget a közvélemény összeesküvés-elméleteken keresztüli manipulációjára, hiszen, ahogy Weiss és Pomerantsev megfogalmazta, ebben a világban „semmi sem igaz, de minden lehetséges", és egyre kevésbé vagyunk biztosak bennek, hogy egyáltalán vannak tények.

Ha valaki senkiben és semmiben nem hisz, végül mindennel

megetethető lesz, ami a szkepszisre épül. Láttuk már ezt korábban is, amikor a lelkes konteóhívők egyszerre hitték el, hogy Oszáma bin Láden és Lady Diána korábban halt meg, mint amit a hivatalos verzió állít, de azt is, hogy még ma is élnek.

De beszélhetünk-e a gyanakvás ideális, „egyensúlyi szintjéről"? Milyen a „jó" és milyen a „rossz" gyanakvás? Lehet-e erősíteni a dezinformációval kapcsolatos tudatosságot? Lehet-e, kell-e valamit tenni a *post-truth* jelenségek ellen? Hogyan vértezzük fel magunkat mi, állampolgárok? Az alábbiakban ezt próbáljuk megvizsgálni.

A *post-truth* lét elviselhető könnyűsége

Az első és talán legfontosabb szempont: az emberi gondolkodás csak korlátozottan racionális, és a hétköznapi életben szükségünk van mítoszokra. Ezért el kell fogadnunk, hogy a valóságnak nyilvánvalóan ellentmondó gondolatokra mindig is lesz igény. Az emberi lét elválaszthatatlan velejárója,[625] hogy életünket nemcsak a megfigyelhető és természettudományi értelemben megragadható valóságban éljük, hanem alternatív, elképzelt világokat is teremtünk magunknak.[626] Ahogy a mítoszok, a babonák, a vallás, a természetfelettiben való hit és a képzelet is az emberi létezés természetes velejárói, úgy a nem létező társadalmi-politikai jelenségekbe vetett hit is természetesnek tekinthető.

Lehet és kell is ugyanakkor különbséget tenni a mítoszok és a dezinformáció között. Míg előbbi nem ölti magára a tényszerűség álcáját, az utóbbi igen. Fiktív történeteket vagy transzcendens képzeteket nem érdemes a „valóság" mércéivel mé-

ricskélni – a dezinformációt azonban igen, hiszen a lényege épp az, hogy ténynek láttatja magát, miközben nem az. Ezért különösen veszélyes az a relativizáló hozzáállás, amely szerint ami valakinek álhír, az a másik számára valóság, a tények pedig ritkán sziklaszilárdak – ezért álhír mint olyan nem is létezik.

Az mindenesetre biztos, hogy az álhírek és összeesküvés-elméletek nélküli világ olyan utópia, amelyre nem érdemes törekedni. A probléma ott kezdődik, amikor a reneszánsz és a felvilágosodás eszméit – amelyek a mai nyugati civilizáció elidegeníthetetlen részét képezik – hátrahagyjuk, és hagyjuk, hogy visszavonhatatlanul elmosódjék a határvonal a képzelet által konstruált, illetve a valóságos világ között.

Az álhírek cáfolatának elviselhetetlen nehézsége

A határvonal elmosódásához pedig adottak az előfeltételek: a tömeg- és főleg a közösségi média a virtuális világ teremtésének olyan lehetőségeit nyitotta meg, amelyekre az emberi megismerés rendszere egészen egyszerűen nincs felkészülve. A képzelt és a valóságos világ teljes összemosódása számos veszélyt rejt magában, a „tudományosan igazolt" fajelmélettől kezdve az orvostudományt tagadó, de utánzó alternatív medicinák világáig.

A dezinformációt főképp azért fogadjuk el, mert nap mint nap ki vagyunk téve neki, és mert jól megerősíti már létező vélekedéseinket. Minél többször találkozunk valamilyen, akár közismerten hamis információval, annál inkább hajlamosak vagyunk elhinni azt. Az „igazság illúziója" ismert szociálpszichológiai jelenség: éppen arról szól, hogy azt, ami számunkra ismerős,[627] összekeverjük azzal, ami igaz. Kísérletekből is kiderül, hogy az elterjedt összeesküvéses teóriák (például hogy a

globális felmelegedés csak „kamu") cáfolata milyen komoly nehézségekbe ütközik. A téves hiedelmek ezért sokszor a cáfolatot követően is fennmaradnak.[628] Ez a támadó élű, negatív politikai álhírekre is igaz, amelyekről sokszor bebizonyosodott már, hogy a tényszerű korrekciók ellenére is hajlamosak vagyunk hinni bennük. Sőt, a cáfolat még meg is erősítheti az eredeti véleményt – ezt a jelenséget nevezzük „hiedelemvisszhangnak".[629]

A konspirációs teóriák meggyőződéses hívőinek gondolkodását megváltoztatni különösen nehéz, sokszor szinte lehetetlennek tűnő feladat. Minél fontosabb egy elmélet az ember számára, minél inkább központi részét képezi a meggyőződésének, annál nehezebb cáfolni, mert az egyénnek túl sokat kellene feladnia az eredeti elképzeléseiből.

A bizalmatlanság és a cinizmus bázisán burjánzó összeesküvés-elméletek és álhírek körül önvédő érvek egész védelmi rendszere építhető ki. Ilyen például az a reflexszerű hárítás, hogy azok a politikusok, akik a konteók állításait cáfolják, maguk is a rendszer részei. A tudósokra e narratíva szerint ugyanez vonatkozik: manipulatív, a nagyvállalatok által fizetett kutatásaik éppen azt a célt szolgálják, hogy elfedjék a valóságot. Az újságíró persze maga is a rendszer része: politikai és üzleti érdekcsoportok bábja, ezért ha a mainstream média valamit cáfol, az csak igazolja az elméletet. Ha olyan esemény történik, amely ellentmond az összeesküvés-elméletnek, annak természetesen csak az az oka, hogy az összeesküvés különösen professzionálisan van megszervezve: eltüntették a nyomait, elterelik a figyelmünket, miközben továbbra is a háttérben zajlik, és épp ezért nem látunk belőle semmit.

Így válhat a bizonyíték hiánya vagy az elmélet cáfolata a leghitelesebb bizonyítékká. A világnézetté merevedett ösz-

szeesküvéses gondolkodás gyakorlatilag kikezdhetetlen, mert olyan védelmi mechanizmusokkal van körbebástyázva, amelyek minden ellenérvet visszavernek. A *post-truth* logikában a tények egyszerűen nem tudnak ellentmondani az álhírnek és az összeesküvés-elméletnek, hiszen a kiindulópont az, hogy az elméletemet cáfoló „tényeket" is a háttérhatalom állítja elő.

A tudatos információfogyasztás elviselhető nehézsége

A könyvtárak és könyvtárosok nemzetközi szervezete, az IFLA hat pontban foglalta össze azokat a tudnivalókat, amelyek segíthetnek a dezinformáció azonosításában – elsősorban a hírfogyasztók számára. Ezekkel a javaslatokkal jó eséllyel e könyv olvasóinak többsége találkozott – még ha nem is mindig forrásmegjelöléssel.[630]

- Vedd figyelembe a forrást! Ha nem azonosítható, próbálj máshonnan információt szerezni az oldalról, annak céljáról és arról, kapcsolatba lehet-e velük lépni. Ne higgy az azonosíthatatlan forrásból jövő információnak!
- Ellenőrizd a szerzőt! Ha nincs szerző, az önmagában is beszédes, egy Google-keresés azonban sokat felfedhet az illető hátteréről.
- Ellenőrizd a dátumot! A több évvel ezelőtti, újraposztolt hírek nem feltétlenül relevánsak ma is.
- Ellenőrizd a saját elfogultságaidat! Nem csak azért hiszel-e a cikknek, mert megerősíti korábbi vélekedéseidet?
- Olvass bele a cikkbe! A címek gyakran szándékosan szenzációhajhászak, és nem fedik le a cikk tartalmát.

- Támogató források? Ellenőrizd, milyen forrásokra hivatkozik a cikk, és hogy a belinkelt tartalmak valóban alátámasztják-e az állításokat.
- Kérdezz meg egy szakértőt! Egy könyvtárost vagy egy tényellenőrző *(fact-checker)* oldalt.

Bár az utolsó tétel első része némileg életszerűtlennek tűnhet (elég elfoglaltak lennének a könyvtárosok, ha minden, bizonytalan valóságtartalmú internetes oldal ügyében hozzájuk fordulnánk!), a javaslatok összességében hasznosak – még ha pofátlanul triviálisnak tűnnek is. Bármennyire magától értetődőek ugyanis, ezeket az alapelveket mégsem vesszük figyelembe a hétköznapokban, amikor az információkat habzsoljuk. Emlékezzünk egy korábban említett eredményre: a felhasználók a Twitterre posztolt cikkek minimum egyharmadát olvasatlanul, csak a címük alapján osztják tovább. Ha az internetes tartalmak fogyasztói a fenti ökölszabályokból átlagosan akár csak egyet is következetesen alkalmaznának, az álhírek terjedése vélhetően drasztikusan visszaszorulna. Az azonban bizonyos, hogy még ebben az esetben sem tűnne el teljesen – hogy miért, arról a zárszóban írok majd bővebben.

A dezinformáció elleni fellépés tényleg elviselhetetlen nehézsége

Sok éve követem az álhírek visszaszorításának lehetőségeiről szóló vitákat és felvetéseket, és annyi bizonyosan elmondható: nincs még meg a varázsszer. Sőt, a felvetések sokszor megrekednek a közhelyek puffogtatásának szintjén.

Érdemes ebből a szempontból megvizsgálni azt a dokumentumot, amely az Európai Bizottság által megbízott, álhírekkel és összeesküvés-elméletekkel foglalkozó szakértői testület javaslatait összegzi[631] az alábbi pontokban:

- Az online hírek forrásainak és finanszírozásának átláthatóbbá tétele.
- A média- és információs készségek fejlesztése az álhírek visszaszorítása érdekében, illetve azért, hogy a felhasználók könnyebben eligazodjanak a digitális médiakörnyezetben.
- A közösségimédia-felhasználók és az újságírók felvértezése a dezinformáció elleni eszközökkel, valamint a gyorsan fejlődő információs technológiákkal való pozitív kapcsolat erősítése.
- Az európai média sokszínűségének és fenntarthatóságának védelme.
- A dezinformációval és az ellenlépések hatékonyságával kapcsolatos folyamatos kutatás, valamint a válaszok ezeknek megfelelő finomhangolása.

Nehéz nem egyetérteni ezekkel a javaslatokkal, ugyanakkor attól a benyomástól sem könnyű szabadulni, hogy dezinformációt és összeesküvés-elméleteket terjeszteni sokkal egyszerűbb, mint hatékony stratégiákat alkotni, illetve fellépni velük szemben.

A megoldás tekintetében a nyugati világ még az ötletelés és a próba-szerencse alapú kísérletezgetés szakaszában van. Szinte nincs olyan javaslat vagy gondolat, amely ne képezné vita tárgyát. Egyes tekintélyes közírók például a fent említett tényellenőrző logikát is támadják,[632] arra hivatkozva, hogy az nem

alkalmas az álhírek visszaszorítására vagy éppen arra, hogy megváltoztassa a szavazói viselkedést.[633] Fontos ugyanakkor – és ez leginkább a könyvem első kiadása óta eltelt két év fejleménye –, hogy a kormányzatok, a közösségimédia-szolgáltatók és a média szereplői egyaránt egyre több intézményes intézkedést vezetnek be az álhírek visszaszorítása érdekében.

Hogy jobban átláthassuk a javaslatok kaotikus sokféleségét, egyszerű rendszerezésre teszek javaslatot,[634] amely két szempont alapján összesen négyféle lehetséges fellépési módot javasol.

A módszerek egyrészt lehetnek „támadóak", azaz célozhatják a kínálatot, vagyis a dezinformáció forrását; vagy védhetik a keresleti oldalt, a (dez)információt fogyasztó állampolgárokat. A beavatkozás másrészt lehet utólagos, és irányulhat a már elterjedt tévhitek és összeesküvés-elméletek megváltoztatására; vagy megelőző jellegű, a dezinformációval való találkozás esélyét csökkentve.[635]

	Utólagos kezelés (gyógyítás, ártalomcsökkentés)	**Prevenció**
Kínálati oldalt célzó (támadó) beavatkozások	Válaszcsapás	Megelőző csapás
Keresleti oldalt célzó (védő) beavatkozások	Gyógyítás	Immunizálás

Ennek alapján a dezinformáció elleni fellépés négy típusát különböztethetjük meg egymástól: a megelőző csapást, a válaszcsapást, a gyógyítást és az immunizálást.

Megelőző csapás (előzetes kínálatcsökkentés)

Az álhírek és dezinformációs törekvések elleni fellépés legelterjedtebb módja az, amikor a hatóságok, civil szervezetek vagy legújabban maguk a techplatformok megpróbálják szűkíteni azoknak az álhíroldalaknak, illetve azok egyes vitatott posztjainak elérését, amelyek képesek befolyásolni a közvéleményt.

Ide sorolhatók a nyugati kormányzatok vagy éppen kábelszolgáltatók által hozott intézkedések például a *Russia Today*-jel szemben, amelynek elérését igyekeznek jelentősen korlátozni – különösen Nagy-Britanniában. Ide tartoznak továbbá azok az intézkedések, amelyeket a Twitter foganatosított a 2016-os amerikai elnökválasztás után a már említett *Russia Today* mellett a *Sputnik* ellen:[636] ez a két orosz propagandaadó azóta sem hirdethet a Twitteren. A Twitter,[637] a Facebook,[638] illetve a YouTube[639] számos oldalt távolított el az utóbbi években például azért, mert oltásellenes tartalmakat propagáltak vagy koronavírussal kapcsolatos dezinformációt terjesztettek. Az online térben a tartalomalapú korlátozás olyan módon is történhet, hogy egy posztot vagy éppen egy oldalt „eltemetnek" – azaz radikálisan csökkentik annak esélyét, hogy a felhasználó találkozzon vele.

A gyakorlati érvek egyértelműen az ehhez hasonló megközelítések mellett szólnak. Sok, korábban már említett kutatás mutatta be, hogy a dezinformáció mindenképpen nyomot hagy bennünk – ha azonban sikerül elkerülni a dezinformációval való találkozást, akkor a probléma megszűnik. A kínálatcsökkentő beavatkozásokkal kapcsolatban azonban több elvi jellegű, de gyakorlati jelentőségű dilemma is felmerül. Az első általános: szabad-e egyáltalán bizonyos típusú vélemény

megjelenését bármilyen megfontolásból tartalmi alapon tiltani – ami a szólásszabadság részleges korlátozását jelenti? A második dilemma: ha a korlátozhatóság mellett tesszük le a voksunkat, milyen kritériumok jelölik ki annak határát? Ha például a dezinformáció és az általa feltételezhetően okozott konkrét fizikai sérelem között nem bizonyítható közvetlen kapcsolat, akkor milyen alapon léphetünk fel vele szemben? Mit tekintünk elég nyomós indoknak ahhoz, hogy védhetőnek tartsuk az egyik legalapvetőbb szabadságjog, a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozását?

Ezeknek a dilemmáknak a kimerítő kitárgyalásához ennek a könyvnek a terjedelme nem ad lehetőséget. Az alábbiakban röviden amellett fogok érvelni, hogy a mai információs környezetben, amelyben az információt hatékonyan lehet fegyverként alkalmazni akár háborús célok érdekében is, egyszerre fontos a szólás- és véleményszabadság védelme mint civilizációs és demokratikus alapérték, illetve a szólásszabadságon túlmutató biztonsági szempontok figyelembevétele.

Ha a szólásszabadságot tekintjük a nyilvánosság működését szabályozó fő értéknek (és a demokratikus világban ennek egyelőre nincs alternatívája), a tartalmak szabályozását, főleg pedig bármifajta korlátozását mindig alaposan indokolni kell, illetve explicitté tenni azokat az értékeket, melyek alapján a beavatkozás történik. Fontos, hogy ez az értékalapú szempont a szólásszabadság bármiféle korlátozása esetén megjelenjen, történjen az akár állami eszközökkel, akár közösségimédia-oldalak tartalomszabályozása részeként.

Először is érdemes meghatározni azoknak a dezinformációknak a körét, amelyek esetében a tartalmi korlátozást mérlegelni érdemes. Ebben a könyvben olyan álhírekkel foglalkozunk,

amelyek másokra nézve veszélyesek – abban az értelemben is, hogy valaki vagy valakik számára fizikai sérelmet okozhatnak –, és széles körben fejtik ki befolyásukat. Az ilyen teóriák terjedésének szelektív, arányos és körültekintő módon történő korlátozása mellett szólnak elvi érvek – ilyen mindenekelőtt a súlyos és tömeges károkozás elve, amely az álhírek vonatkozásában különös jelentőségre tesz szert az internet és a közösségi média uralta nyilvánosság korában. Az oltásellenesség például bizonyítottan emberéleteket követel, így ennek a tényszerűen megalapozatlan véleménynek a mindenáron való védelmezése gyermekek százainak vagy ezreinek életébe kerülhet. Ha valaki – ahogy az Iránban történt – olyan álhírt terjeszt, hogy a metil-alkohol hatásos szer a koronavírus ellen, szintén százak életét sodorhatja veszélybe. Vannak, akik a szólásszabadság korlátozásának már az elvi lehetőségére is cenzúrát kiáltanak. Fontos ugyanakkor észrevenni, hogy teljesen korlátlan szólásszabadság még a legliberálisabb angolszász jogrendben sem létezik, hiszen más alapjogok (például az élethez való jog) sérelme mindenhol alapként szolgálhat például az uszítás vagy a gyűlöletbeszéd szankcionálásához.[640] Nehéz is lenne amellett érvelni, hogy miért kellene bármilyen intézménynek védenie a rémhírterjesztésen keresztül történő tőzsdei meggazdagodást vagy azt a gyűlöletbeszédet, amely konkrét etnikai csoportok kiirtására szólít fel.

Persze nem minden esetben egyértelműen megállapítható a közvetlen oksági kapcsolat egy veszélyes gondolat és egy szélsőséges tett között. A hétköznapokban felmerülő dilemma valójában éppen az, hogy szabad-e korlátozni olyan közlést, amely nem egyértelműen vagy bizonyíthatóan vezet erőszakos vagy más szempontból veszélyes tettekhez. A legtöbb

esetben nincs teljességgel megbízható eszközünk arra, hogy eldöntsük, melyik tartalom eredményez erőszakot, és melyik nem – így ezek a döntések a gyakorlatban többnyire előzetes feltételezéseken alapulnak, amelyek jó esetben összhangban vannak a vonatkozó közösségi irányelvekkel.

Amikor például a közösségimédia-szolgáltatók eltávolították a QAnon-elméletet propagáló oldalakat, nem volt rá egyértelmű bizonyítékuk, hogy az elmélet képviselői erőszakos tetteket követnek el. Az FBI egyik belső feljegyzése korábban terrorveszélyre hívta fel a figyelmet a QAnonnal összefüggésben,[641] sőt több terrorgyanús merénylet, emberrablási kísérlet mögött is felsejlett a QAnon-teória,[642] egyelőre nem született olyan jogerős ítélet, mely egyértelműen ezzel az elmélettel hozott volna kapcsolatba bármiféle erőszakos bűncselekményt. A közösségimédia-szolgáltatók azonban így is az efféle tartalmak eltávolítása mellett döntöttek. A közösségi médiában másodpercek alatt terjedhetnek el a veszélyes, virális tartalmak – az álhírek ráadásul, ahogy korábban láttuk, sokszor még gyorsabban is terjednek, mint a megalapozottak. A közösségimédia-szolgálhatók így nem várhatnak sok évet egy jogerős bírósági döntésre azzal kapcsolatban, mi vezethet erőszakhoz, és mi nem, hanem a feltételezett veszély alapján járnak el.

A Twitter példája különösen érdekes, ugyanis a cég évekig a klasszikus szólásszabadságérvekre hivatkozva zárkózott el attól, hogy tartalmat távolítson el a felületéről. 2012-ben például komoly felzúdulást okozott, hogy a Twitter sokáig nem távolított el a Franciaországban terjedő antiszemita kommenteket,[643] ma azonban már kidolgozott szabályzata van a dehumanizáló beszéddel szembeni fellépésre.[644] Ez a példa azt

is mutatja, hogy intézményes szinten visszaszorulóban van az a fajta doktriner, abszolutizáló szólásszabadság-felfogás, mely szerint minden vélemény szent és sérthetetlen. Ez pedig azért is fontos tendencia, mert a mai információs környezetben különösen elégtelen és félrevezető, ha csak ezt az elvet vesszük alapul. A tartalomszabályozás persze sosem lesz teljesen következetes, és mindig lesznek benne ellentmondások. A Twitter például néhány hónappal e könyv megjelenése előtt ideiglenesen eltávolította a magyar kormány hivatalos Twitter-oldalát – hogy utána érdemi magyarázat nélkül, hibára hivatkozva visszaállítsák. Abból ugyanakkor, hogy a tartalomszabályozás tökéletlen – ekkora, automatizáltan nem feldolgozható információtömegnél ez mindig így lesz –, nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a beavatkozás maga lenne a probléma.

Ha a korlátozással kapcsolatos elvekben egyetértésre lehetne jutni (ahogy nem lehet), akkor sem lenne könnyű megállapodni bizonyos technikai kérdésekben. Erre is jó példa a közösségimédia-szabályozás. A platformok alapelveket és gyakorlati eljárásokat dolgozhatnak ki, illetve szabályokat alkothatnak a felületükön megjelenő tartalmak korlátozására. Ezek a szabályok persze elvileg nem állhatnának ellentétben a nemzetállami jogszabályokkal, és ahogy a hagyományos média működését is jogi korlátok kötik (részben épp a véleménymonopóliumokat megakadályozandó), úgy elvben a közösségi médiát is lehet szabályozni. Erre ma egyre több törekvés irányul (az Európai Unió részéről is), a gyakorlati nehézséget ugyanakkor az okozza, hogy a közösségi médiában megjelenő tartalmakról sokszor egyáltalán nem lehet eldönteni, melyik ország jogrendjét is kellene alkalmazni rájuk.

Napjainkban nagyban torzítja például a vitát, hogy sokszor azok az államok hivatkoznak a leghangosabban a szólásszabadság elvére, amelyek nagyipari méretekben terjesztik a dezinformációt, ráadásul saját területükön sokkal kevésbé tartják érvényesnek ezt a normát és általában a demokratikus alapelveket. Az orosz kormány például minden esetben cenzúrát kiált, amikor egyes országok vagy közösségimédia-szolgáltatók korlátozzák állami propagandaadói (például a Russia Today és a Sputnik News) elérését vagy hirdetési tevékenységét. Ugyanakkor Oroszországban már évek óta szigorúan korlátozzák a külföldi média sugárzását. Az amerikai adófizetői pénzből működő Szabad Európa Rádiót és az Amerika Hangját például néhány évvel ezelőtt külföldi ügynöknek nyilvánították,[645] és az orosz törvények 20 százalékban maximálták a média tulajdonosi struktúrájában a külföldi szereplők által irányítható tulajdonrészt.[646] Az interneten megjelenő tartalmakat egyre szigorúbb szabályok alapján korlátozzák.[647]

Itt pedig el is érkeztünk egy fontos dilemmához, amely különösen a Nyugat, illetve Kína és Oroszország versengésében válik különösen aktuálissá. Ez pedig az, hogy milyen paradigmában gondolkodunk az információs térről: a háború vagy a béke paradigmájában-e. Békében a szólásszabadság olyan alapérték, amelyet csak extrém esetben lehet korlátozni. Ha a háború paradigmájában gondolkodunk, akkor a más országokból származó információ veszélyes fegyvernek is minősülhet. Az Oroszország és a Nyugat között zajló „hibrid" hadviselés természetéhez persze hozzátartozik, hogy erre a kérdésre nehéz egyértelmű választ adni, hiszen nemzetközi jogi értelemben nincs háború – ennek ellenére ellenséges tevékenység és kisebb-nagyobb összecsapások bőven akadnak – méghozzá

épp dezinformációs és kiberfronton. Olyan országokban, amelyeket Oroszország közelsége közvetlenebbül fenyeget – például Moldovában vagy éppen Lettországban –, épp az információs befolyás jelentette biztonsági veszélyre hivatkozva hoztak korlátozó intézkedéseket az orosz tulajdonú médiával szemben. Ez a logika ugyanakkor egyre inkább megjelenik demokratikus kontextusokban – így például Nagy-Britanniában vagy az Egyesült Államokban –, még ha az eszközök mások is.

Kérdés, hogy a „béke" paradigmája a mai információs környezetben és geopolitikai viszonyok között tartható-e – vagy pedig csak megszorításokkal. Különösen ott, ahol az autokráciák mintha már döntést hoztak volna, és a háború paradigmájában gondolkodnának. Egyértelműnek tűnik, hogy nemzetbiztonsági szempontok figyelembevétele nélkül nem lehet érdemben kezelni a dezinformációs kihívást; márpedig érdemben reagálni kell a geopolitikai információs fenyegetésre. Ígéretes közbülső lépés ebből a szempontból az a gyakorlat, amit a Twitter foganatosított: az államilag finanszírozott médiaszolgáltatók (például China Daily, Russia Today) címkézése. Ennek a gyakorlatnak a kritikusai ugyanakkor részben joggal mutattak rá arra, hogy ez a gyakorlat sem teljesen következetes: például a szintén állami pénzzel támogatott (de sokkal nagyobb szerkesztői szabadsággal bíró) amerikai Szabad Európa Rádió vagy az Amerika Hangja például nincs államilag kötődésű információforrásként azonosítva.[648]

A háborús logikának persze szintén megvan a maga veszélye, hiszen szinte bárminek az igazolására felhasználható. Nyilvánvaló, hogy az álhírek ellen hirdetett harcot is lehet ürügyként használni a politikailag nem tetsző vélemények el-

hallgattatására, demokratikus és autokratikus környezetben is, arra hivatkozva, hogy azok emberéleteket veszélyeztetnek. Számos országban láthattuk például, hogy a demokratikusan nem elkötelezett kormányzatok örömmel használták ürügyként a koronavírus körüli dezinformációkat arra, hogy véleményformálókat vagy éppen lapokat hallgattassanak el, illetve hogy újságírókat félemlítsenek meg.

Egyelőre kevés a valóban sikeres példa ez „előzetes" keresletcsökkentésen alapuló tartalomszabályozásra. Ebből a szempontból érdemes lesz figyelemmel kísérni a francia szabályozást. Talán éppen azért, mert Macron elnök 2017-ben személyesen is ki volt téve a Kreml dezinformációs támadásainak, a francia választások időszakában éppen ő állt elő átfogó javaslatcsomaggal[649] az álhíreket terjesztő források blokkolására vonatkozóan. Ez a csomag kétségtelenül tartalmaz megfontolásra érdemes elemeket, különösen azért, mert nem kizárólag állami szervezetek, hanem független szakértői csoportok is részt vennének a korlátozásra ítélt oldalak azonosításában. A javaslat továbbá erős önkorlátozásra kényszeríti a közösségimédia-szolgáltatókat, amelyeknek saját maguknak kell gondoskodniuk arról, hogy a választók megbízható információkhoz jussanak. Lehetővé tenné továbbá, hogy a külföldi államok által finanszírozott, dezinformációt terjesztő fórumok működését átmenetileg felfüggesszék. A 2018-ban elfogadott javaslatcsomag[650] valódi próbája a 2022-es francia elnökválasztás lesz.

Peter Pomerantsev meggyőzően érvel[651] amellett, hogy a szólásszabadságérvek mögött meghúzódó egyik, angolszász világban különösen elterjedt klasszikus előfeltételezés, nevezetesen, hogy az „eszmék szabadpiacán" a versengésből a

legrátermettebb és a közösség számára legjobb vélemények kerülnek ki győztesen – a mai, algoritmusokkal és dezinformációs gépezetekkel torzított információs környezetben bizonyosan nem érvényesül. Fontos ebből a szempontból azt látni, hogy a közösségi médiában az algoritmusok például eleve megszűrik, rangsorolják az elénk kerülő információt – de pontosan nem tudjuk, milyen elvek mentén. Pomerantsev szerint tehát a régi elv nem működik, új pedig még nincs, ezért az új információs környezet szabályozásához mindenekelőtt új elméleti megközelítésre, új filozófiára lenne szükség. Ebből is látszik, hogy a jó megoldások megtalálásához még nagyon komoly szellemi munka van hátra.

Válaszcsapás (utólagos kínálatcsökkentés)

Mivel sokszor igen nehéz előzetesen azonosítani az álhírek forrásait, a kamuoldalakkal kapcsolatos fellépés sokszor utólagos és legfeljebb kármentő jellegű lehet: már azután történik, hogy az álhír széles körben elterjedt. Az álhírek igazságtartalmára épülő *fact-checking* (tényellenőrző) eljárások hivatalosan éppen azt a célt szolgálják, hogy a valótlan állítások valótlansága az olvasó számára rögtön egyértelművé, a megcímkézett állítás és annak forrása pedig hiteltelenné váljon.

Az olyan *fact-checking* oldalak, mint az *urbanlegends.hu*, a *snopes.com*, az *euvsdisinfo.eu* vagy éppen a *stopfake.org*, illetve a Facebooknak is dolgozó Poynter-hálózat rendkívül hasznosak lehetnek ahhoz, hogy újságírók és a politikával professzionálisan foglalkozók számára ténybeli információkat szolgáltassanak olyan hírekről, amelyek megbízhatóságával kapcsolatban kételyek merülnek fel. A tényellenőrzők munkáját a közösségimédia-cégek arra is hatékonyan használhatják, hogy a valótlan és veszélyes állításokat eltávolítsák vagy éppen „eltemessék" (nehezebben hozzáférhetővé tegyék) az interneten. Több kutatás is kimutatta, hogy a tényellenőrzés kedvező hatással lehet a választók döntéseire – legalábbis ha nincs kifejezetten erős előzetes elköteleződésük.[652]

A tényellenőrzés persze távolról sem mindenható. Először is, nagyon jellemző, hogy a tényellenőrzés is átpolitizálódik, és a tényellenőrző oldalak információiból a választók kicsemegézik a számukra kedvezőket, miközben elutasítják a nekik ellentmondókat.[653] A cikkek álhírként vagy hiteltelenként való címkézése vissza is üthet, például előfordulhat, hogy nem csökkenti, inkább növeli a megbízhatatlan tartalmak elérését.[654] Az *ABC News* például számos sztorit cáfolt már a Facebookkal való együttműködés keretében.[655] Ennek ellenére ezeknek a legendáknak a jelentős része (mint például hogy Obama puccsra készül, és szobrot állíttatott magának a Fehér Házban) továbbra is vígan terjedt az interneten. Sőt, egyes kamuportáloknak a *The Guardian*nek nyilatkozó vezetői kifejezetten hálásak voltak a Facebooknak és a mainstream médiának azért, hogy kamuhírként címkézték a cikkeiket, hiszen ezek után csak nőtt az elérésük – vélhetően épp azért, mert sokan úgy érezték, a „háttérhatalom" el akarja őket hallgattatni.

A címkézésben célravezető megoldás az is, amelyet már a YouTube és a Twitter is kiterjedten alkalmaz: a YouTube-on a videóknál a jövőben megjelölik, ha tudvalevőleg állami forrásból finanszírozzák azokat (a Russia Today például rendkívül sikeresen terjeszti ott a videóit),[656] abban a reményben, hogy ez majd távol tartja az olvasókat ezektől a hírektől.

Az utólagos kínálatcsökkentésre egyébként az egyik legjobb megoldás a szlovák *konspiratori.sk*[657] kezdeményezése. Ennek lényege, hogy az álhír- és összeesküvés-elméleti oldalak azonosítása után a hirdetőket veszik rá arra, hogy ne hirdessenek Google-hirdetéssel ezeken az oldalakon, így kiapasztva az ártalmas tartalomszolgáltatók anyagi forrásait – és mivel ezek jó része kifejezetten profitorientált, értelmetlenné téve működésüket. Az álhíroldalak „demonetizációja" (pénzügyi forrásaik elvágása) a megelőzés felé is fontos lépés lehet.

Gyógyítás (utólagos keresletcsökkentés)

Ha egy álhír már elterjedt egy adott közösségben, hatékony ellenérvekkel is meg lehet próbálni semlegesíteni a hatását. Ez azonban sokszor kínkeserves feladat, különösen akkor, ha az adott hiedelem már széles körben elterjedt. Kiváló szociálpszichológus kollégákkal végzett elemzéseink[658] azt mutatják, hogy az ellenérvekkel folytatott küzdelem sem teljesen reménytelen. Több mint nyolcszáz fős, véletlenszerűen kiválasztott emberekből álló mintán végzett vizsgálatunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy az alábbi három fő meggyőzési stratégia közül melyik lehet hatékony az összeesküvés-elméletek semlegesítésében:

- A racionális, adatokra, tényekre és logikára épülő érvelés (sok szám, adat, logikusan felépített érvek).
- Az összeesküvés-elméletek és az azokban hívők nevetségessé tétele (például: aki hisz ebben az elméletben, az a gyíkemberekben is hisz).
- Az empátia bevetése: a démonizálás és a bűnbakkeresés veszélyeinek kiemelése és az érzelmekre hatás: „Én is lehetek összeesküvés-elméletek céltáblája."

A kísérletben részt vevők először meghallgattak egy összeesküvés-elméletet a Magyarország elleni zsidó összeesküvésről, amely az EU és a bankrendszer irányításán keresztül igyekszik leigázni a világot, de azon belül is elsősorban a magyarságot. Ezt követően a fenti érvtípusokat külön-külön bevető cáfolatokat kaptak.

Az eredmények bizonyos szempontból minket is megleptek. A közvélekedés és több kutatás szerint is a józan ész, de még a tapasztalati tények is teljesen hatástalanok az összeesküvés-elméletekkel ellen. Kutatásunk alapján azonban azt állapítottuk meg, hogy az észérvek igenis hatásosak voltak – sőt ezek bizonyultak a leghatásosabbnak a három módszer közül. A nevetségessé tétel főként azoknál működött, akik előzőleg csak gyenge vagy közepes hajlandóságot mutattak a konspirációk elfogadására. A konteók harcos, legelfogultabb támogatóinak esetében azonban ez a megközelítés a visszájára sült el, és inkább csak megerősítette őket a hitükben. Az empátia felébresztése érdekes módon mindegyik csoportnál teljesen hatástalannak bizonyult.

Érdekes és fontos eredmény tehát, hogy mind a logikus érvelés (vagy legalábbis annak látszata), mind a nevetségessé tétel hatékony módszernek bizonyult az összeesküvés-elméletek ellen – még ha csak korlátozott mértékben is. Ez egybevág azokkal a kutatási eredményekkel is, amelyek szerint az analitikus gondolkodás felvértezhet minket az összeesküvés-elméletek ellen.[659]

A *post-truth* korszak tehát nem azt jelenti, hogy logikus érveléssel soha ne lehetne hatást elérni. Más kérdés, hogy a logikusnak tűnő érvelés, a nem létező vagy torzított számok és adatok idézése az összeesküvés-elméletek és álhírek gyár-

tóinak is igencsak kedvelt módszerük: a *post-truth* érvelés gyakran operál „alternatív tényekkel" és nem létező adatokkal. Fontos, hogy a nevetségessé tétel (amely persze nem a legelegánsabb érvelési módszer) inkább a narratívát támadja, mint magát a személyt. Az összeesküvés-elméletek hívőivel szembeni személyes támadás visszafelé is elsülhet, és csak feldühítheti azt, akit nevetség tárgyává tettek. Különösen a fiatalok esetében azonban talán fontos szempont lehet, hogy senki nem akar baleknak vagy hiszékenynek tűnni és ezért röhejessé válni, hiszen ez a csoporton belüli helyzetét rontaná.

Persze sok múlik az ellenérvek forrásán is. Különösen lényeges kérdés, mi ebben a folyamatban az állam és a hatóságok szerepe. Az összeesküvés-elméletek hivatalos források (kormányzati és egyéb tisztségviselők, szakértők stb.) által és hivatalos csatornákon (például tömegmédia, tudományos kutatások) keresztül nem nagyon hitelteleníthetők, mivel éppen az ezen intézményekben való bizalmatlanságra épülnek. Sokszor nem is kell jobb módszer egy összeesküvés-elmélet megerősítéséhez, mint hogy a hatóságok elkezdjék cáfolni azt. A konteók tehát felülről lefelé sokkal nehezebben cáfolhatóak, mint egyfajta „vízszintes" viszonyrendszerben – amint azt saját kutatásainkban is láttuk.

Az állam kiemelt aktivitására vonatkozó felvetések is könnyen bumerángként üthetnek vissza, és adott esetben csak tovább tüzelik a legvadabb teóriákat. Erre kiváló példa Sunstein és Vermeule[660] cikke az összeesküvés-elméletek ellenszereiről. Ebben a nagy hatású írásban a szerzők amellett érveltek, hogy a konteókkal szemben fontos szerep juthat a személyes (vagy a közösségi médián keresztül történő) úgynevezett „kognitív

beszivárgásnak". Ezalatt olyan információk terjesztését értik, amelyek a kortársak irányából érkeznek, és nem provokatív módon kérdőjelezik meg a csoportokban kialakult véleménykonszenzust, illetve azt a zárt világképet, amelyet az összeesküvés-elméletek hívői saját magukban és a csoportjukon belül erősítenek. Egy militáns szélsőjobboldali csoporton belül például azt a mindenki által elfogadott véleményt, hogy a világot egyfajta cionista világkormány irányítja.

Idáig logikusnak (bár kissé talán túlzottan idealistának) tűnik a gondolatmenet, ugyanakkor a szerzőpáros (amelynek egyik tagja, Cass Sunstein korábban Obama tanácsadója volt médiapolitikai kérdésekben) amellett érvel, hogy adott esetben akár az államnak kell gondoskodnia erről a „kognitív infiltrációról" – tehát gyakorlatilag beavatkozni az összeesküvéselmélet-hívők beszélgetéseibe. Bár mindannyian sejtjük, hogy ilyen gyakorlatok régóta léteznek, talán nem meglepő, hogy ez a folyóiratban publikált állítás az összeesküvéselmélet-hívők kedvelt hivatkozási alapjává vált, sőt még külön konteós könyvet is inspirált.[661] Megvan ugyanis a bizonyíték, méghozzá a legmagasabb politikai szintről: „az állam az ügynökeivel akar közénk férkőzni".

Immunizálás (előzetes keresletcsökkentés)

A kutatások többsége[662] egyértelműen arra utal, hogy sokkal könnyebb az elméleteket még azelőtt cáfolni, hogy elterjedtek volna. Az álhír és az összeesküvés-elmélet mindenképpen nyomot hagy az emlékezetben, az előzetes figyelmeztetés és a szociálpszichológiai „beoltás" azonban működhet.

Több, már idézett kutatási eredmény is arra utal, hogy a tévhiteket sokkal könnyebb kialakítani, mint cáfolni. Például azért, mert hívőik monologikus rendszerben gondolkodnak,

és ebből fakadóan az emberek logikailag egymást kizáró összeesküvés-elméletekben is hajlamosak hinni. Ráadásul minden információból kiolvassák a saját álláspontjuk támogatását, így azok a viták során sem módosulnak.[663] Ennek alapján úgy tűnik, az összeesküvés-elméletek meggyőződéses hívőinek gondolkodását valószínűleg reménytelen vállalkozás gyökeresen megváltoztatni. Realisztikusabb célkitűzés lehet esetleg azoknak az egyéneknek a meggyőzése vagy immunizálása, akik még nem elkötelezett követők, de azzá válhatnak. Az előzetes keresletcsökkentési eljárások éppen azt a célt szolgálják, hogy felvértezzék a dezinformáció ellen azok potenciális fogyasztóit.

A legáltalánosabban elterjedt megközelítés szerint a „kritikai gondolkodás" az összeesküvés-elméletek és az álhírek elleni fellépés legfontosabb eszköze. Ez azonban a gyakorlatban rendszerint jóval nehezebb, mint ahogy elméletben hangzik. Bár előszeretettel bélyegezzük a teóriák kiötlőit és hívőit hiszékenynek, ők rendszerint azzal védekeznek, hogy a kézenfekvő, mainstream, hivatalos magyarázattal szemben alakítanak ki vagy fogadnak el elutasított magyarázatokat, éppen azért, mert nem olyan hiszékenyek, mint a többség. Akik hisznek ezekben az elméletekben, általában kritikusabb gondolkodásúnak tartják magukat, és nem a legnagyobb blődséget is elfogadó „birkanyáj" részének. Az összeesküvés-elméletek és álhírek elfogadása mögött felfedezhető ilyen „kritikai" attitűd: tudatosan a dolgok mögé nézni, megkapargatni a triviális felszínt.[664] Éppen ezért a kritikai gondolkodást érdemes körültekintően fejleszteni: nem érdemes mindenhez ugyanannyira kritikusan viszonyulni, és bizonyos információforrásoknak (így például magánkézben levő, nagy

presztízsű hírügynökségeknek, tudományos intézményeknek, egyes szakmák elismert képviselőinek) meg lehet előlegezni némi előzetes bizalmat. Nem üres tekintélytiszteletből, hanem egyszerűen azért, mert az ő szempontjukból a téves információk közlése, a valóság meghamisítása rövid távon is hatalmas veszteséget okozhat: csökkenő bevételeket, illetve derékba tört tudományos karriereket.

Kutatások szerint az analitikus gondolkodás fejlesztését célzó feladatok hatékonyak lehetnek mind az általános összeesküvés-elméleti gondolkodás visszaszorításában, mind a konkrét összeesküvés-elméletekkel szembeni kritikai attitűd felélesztésében.[665] A konteókkal való „beoltás" (összeesküvés-elméletekkel való megismertetés és ezek módszeres, személyre szabott leleplezése)[666] szintén hatékony módszer lehet – különösen tényalapú állításokon keresztül. A személyes bevonódás fontosságát saját oktatói tapasztalataim is megerősítik: hallgatóimnak akkor sikerült igazán megérteniük az összeesküvés-elméletek abszurditását, amikor véletlenszerűen kiválasztott újságcikkekből saját teóriákat kellett „gyártaniuk".

Ahogy azt korábban már említettük, az álhíreknek, összeesküvés-elméleteknek való kitettség mindenképpen növelheti elfogadásuk valószínűségét. Demokratikus rendszerekben azonban az ilyen teóriák teljes kiiktatása a közbeszédből nyilvánvalóan nem oldható meg – és morálisan sem lenne igazolható. Korábbi kutatásokból azt is tudjuk, hogy a bizonytalanságérzés, a hatalomnélküliség, a kontrollérzet és a logikus gondolkodás hiánya, valamint a mágikus gondolkodás hajlamosít az összeesküvés-elméletek és álhírek elfogadására, ezért ezek visszaszorítása is védettebbé tehet a dezinformá-

ciók ellen. Az oktatás mellett a politikai közbeszéd szerepe is meghatározónak tűnik; egyértelmű, hogy a múltbeli kollektív sérelmeket, illetve a külső fenyegetéseket hangsúlyozó áldozati identitás és kollektív narcizmus,[667] valamint az „ostrommentalitás"[668] bátorítást ad az összeesküvés-elméleteknek és a dezinformációknak. A politikai vezetők szerepe alapvető lehet abban, hogy a dezinformációk és az álhírek mennyire tudnak elterjedni.

A kutatások tehát eddig összességében azt mutatják, hogy a *post-truth* világ elleni fellépés éppen nem *post-truth* eszközök bevetésével a leghatékonyabb. Az elemző gondolkodás képességének fejlesztése, az ellenérvek megfogalmazása, a tények által történő cáfolat szerepe éppen ezt mutatja. Fontos ezért, hogy belássuk: a dezinformáció ellen nem még több dezinformációval kell felvenni a versenyt, mint azt sokan sugallják. Talán nem kell erre jobb bizonyíték, mint a 2020-as amerikai elnökválasztás eredménye, amelyen a *post-truth* logika is hatalmas pofont kapott.

Nagyon fontos ugyanakkor, hogy tudatosítsuk: a dezinformáció terjedéséért a fogyasztók ugyanúgy felelősek, mint a kibocsátók. Könnyű mindig bűnbakot találni: Oroszország és az álhíreket terjesztő politikusok, valamint az álhíreknek nagy teret biztosító közösségimédia-platformok természetesen mind felelősek a jelenlegi helyzetért. Ne feledkezzünk meg azonban a befogadói oldalról. Az állampolgároknak maguknak kell felvérteződniük az álhírekkel és a megvezetéssel szemben. Ha mindenki hülyíteni akar minket, akkor nincs más lehetőség, mint hogy nekünk kell többet gondolkodnunk és gyanakvóbbnak lennünk. A mi felelősségünk, hogy milyen információt hiszünk el és terjesztünk. A gyorsabb információáramlás azt az érzetet adja, mintha mindenről lehetne egy kis tudásunk. Ne féljünk meghúzni a saját kompetenciánk határait, merjünk kevesebbet, de biztosabban tudni! Fogadjuk el, hogy nem tudhatunk mindenről, és ha valamit nem tudunk, akkor ne higgyük, hogy ha valaki hangosan mondja, akkor igaza van! Legyünk tudatában annak, hogy elfogultságaink miatt mindannyian megvezethetők vagyunk – és éppen ezért legyünk nyitottak a miénktől különböző véleményekre és az előfeltételezéseinknek ellentmondó hírekre! Attól, hogy egy hír nem tetszik nekünk, még nem biztos, hogy *fake news* – de persze az is lehet.

A dezinformáció elleni önvédelem alapszabálya így foglalható össze: Kezdj gyanakodni, amikor valahonnan ismétlődően olyan hírt olvasol, amelynek nagyon örülsz vagy amitől nagyon dühös leszel. Az elfogult, tényeket nem tisztelő újságírás, a dezinformáció és az álhíripar éppen az erős, elfogult vélemények kiszámíthatóságán keresztül tesz minket érzelmileg manipulálhatóvá. Ne higgy annak a forrásnak, ahonnan csak „jó", a világképedet megerősítő információkat kapsz! De annak se, amely következetesen az érzelmeid felkorbácsolására, az indulataid gerjesztésére épít. A valóság összetettebb és ellentmondásosabb annál, mint hogy mindig kielégítse az elvárásainkat, a reményeinket vagy éppen a felháborodásra való hajlamunkat, netán egyfolytában megerősítse az előzetes véleményünket. Törődjünk bele: a valóság többnyire szürke és hétköznapi, és az összeesküvés-elméletek minden drámáját nélkülözi.

Utószó

A dezinformációtól a törzsi mítoszig

Álhírekről szóló előadásaimon sokszor fel szoktam tenni a kérdést: ki az a hallgatóságból, aki bedőlt már álhíreknek? Átlagosan a közönség fele szokott jelentkezni. Ilyenkor a hallgatóság másik felét is ki szoktam ábrándítani: biztos, hogy ők is dőltek már be megalapozatlan információnak. Ha az olvasó illúzióit eddig nem sikerült eloszlatnom, akkor most megteszem: ő sem lehet kivétel a szabály alól.

Ha esetleg az olvasó emlékszik olyan esetre, amikor becsapták valamilyen dezinformációval, gondoljon vissza rá, mi volt ez az eset! Pontosan milyen álhírnek dőlt be? Tovább is osztotta a közösségi médiában? Miért hitte el, amit olvasott? Nagy valószínűséggel azért, mert *szerette volna,* ha az adott hír igaz lenne. Az álhírek pont azért tudnak sikeresek lenni, mert valamilyen előnyt szolgáltatnak nekünk: kielégítik a vágyainkat, megerősítik a félelmeinket, vagy éppen kiszolgálják az előítéleteinket.

A saját kérdésemre válaszul én magam is fel szoktam emelni a kezemet: természetesen én sem vagyok kivétel. 2017-ben például a Lukasenka belarusz elnök ellen éppen zajló tüntetések kapcsán terjedt egy kép a közösségi oldalakon. A fotó egy meztelenül futó férfit ábrázolt, kezében egy belarusz zászlóval,

széles mosollyal az arcán, miközben egy rendőr gumibottal kergeti. Nem is kell szebb, patetikusabb kép, amely hatásosabban kifejezné, hogyan lehet a szabadság nevében gúnyt űzni egy elnyomó hatalom erőszakgépezetéből. A kép hitelességét erősítette, hogy több, a posztszovjet térséggel foglalkozó szakértő ismerősöm is megosztotta. Én is nagy örömmel tettem így.

Kár, hogy a kép nem volt valódi. A „hír" valójában csak ügyes montázs volt: a meztelenül futó férfi eredetileg nem Minszk utcáin szaladgált, és nem is volt a kezében belarusz zászló. Amikor észrevettem a tévedésemet, kiírtam, hogy a kép nem valódi, majd gyorsan eltávolítottam a képet a közösségi oldalam faláról. Ha követem a korábban e könyvben is szereplő jó tanácsokat – ellenőrizd a forrást, keress rá, hogy más, hiteles forrás is idézi-e stb. –, jó eséllyel nem osztottam volna meg, ahogy a posztszovjet térséggel foglalkozó elemző barátaim sem tették volna.

A szkepszisre és kételkedésre nevelt szakértők ugyanakkor – ha komolyan veszik szakmájukat – legalább érdekeltek abban, hogy időről időre felülvizsgálják a véleményüket, és tanuljanak a hibáikból. A hétköznapi emberre, különösen, ha politikáról van szó, ez nem feltétlenül igaz. Az ember „motivált taktikus", amikor a szellemi energiáival gazdálkodik. Ha olyat olvasunk, ami ellentmond a véleményünknek, hajlamosak vagyunk sokkal erősebben mozgósítani a kritikai gondolkodásunkat, mint amikor olyasmivel találkozunk, ami egybevág a véleményünkkel. Felszínes információfeldolgozásunk mögött is sokszor elfogultságaink húzódnak meg. És ha a legtöbb esetben semmiféle hátrány nem ér minket, amikor elfogultságaink miatt bedőlünk a dezinformációnak, ugyan miért akarnánk korrigálni a téveszméinket?

Sőt, az álhírekben, összeesküvés-elméletekben való hit mind az egyén, mind a csoport számára előnyös is lehet. Mivel elfogultságaink sokszor csoportalapúak, a politika világa az álhírek talán legtermékenyebb táptalaja. Minél megosztottabb, polarizáltabb egy politikai közeg, annál könnyebben szökkennek szárba és szaporodnak el az álhírek, illetve összeesküvés-elméletek.[669] Ez ráadásul önerősítő folyamat: az álhírek, összeesküvés-elméletek (különösen a közösségi média visszhangkamráin keresztül) csak tovább erősítik a politikai megosztottságot, ami még inkább befogadóvá tesz bennünket az ilyen típusú tartalmakra – és így tovább.[670]

A dezinformáció közelebb hozhatja a közösség céljainak elérését – például a választási győzelmet. Szélsőségesen megosztott közegben, ahol a felek antagonisztikus törzsi logikájú konfliktusként fogják fel a politikát, a dezinformáció kifejezetten hasznos eszköz is lehet – és nemcsak a törzs vezetői és a mítosz terjesztői, de a törzs tagjainak számára is. Várhatjuk-e például, hogy Donald Trump szavazói, akik 2016-ban elhitték és terjesztették a pizzagate-elméletet (lásd a 9. fejezetet), vagy a Fidesz szavazói, akik 2018-ban elhitték, hogy Soros György irányítja a teljes hazai közéletet, a választás után a homlokukra csapnak, és belátják a tévedésüket?

Nem, hiszen részben épp ezek a dezinformációk és az azokban hívő tömegek segítették győzelemre pártjaikat. Ha a törzsi mítosz hatékony, miért kellene megválnunk tőle? Éppen ezért téves az a megközelítés, amely az álhírek „fogyasztóit" a meggyőzés folyamatának ártatlan áldozataiként láttatja. Lehet, hogy a dezinformációt az elit gerjeszti, de az elitek és a „nép" együttműködnek egymással a törzsi mítoszok előállításában és fenntartásában. Az utószót így a törzsi politika jelenségének szentelem – illetve annak, hogy ez a jelenség hogyan függ össze a dezinformációval. Nem kimerítően, csak néhány általános alapelvet és dilemmát felvillantva – a témát majd önálló kötetben szeretném feldolgozni.

A tribalizmus mint korszellem

A „tribalizmus", azaz a törzsi politika kifejezés véleményem szerint pontosabban ragadja meg a mai politikai trendeket, mint a „populizmus". Különösen igaz ez akkor, ha a választók gondolkodását és véleményeit vizsgáljuk. A populizmus fogalma előfeltételezi az elitellenességet, illetve az egységesnek, homogénnek feltételezett nép akaratának abszolutizálását. Lengyelországban, Magyarországon vagy éppen Szerbiában a kormányon lévő „populista" pártok szavazói azonban éppen hogy támogatóbbak a helyi elittel szemben, a népakaratot pedig kevésbé tartják fontosnak.[671] Megfigyelhető ugyanakkor körükben egy jellegzetes véleményegyüttes: a fekete-fehér, manicheus gondolkodás, a pluralizmusellenesség, illetve a tekintélyelvűség kombinációja. A tribalizmus a politikát Jó és Gonosz harcaként értelmezi, és megkérdőjelezhetetlen normává teszi a felsorakozás kényszerét saját törzsünk vezetője mögött. Törzsi háborúban ugyanakkor a véleménykülönbségeknek sincs helyük: az ellentmondás árulás. Ahol a törzsi logika uralja el a politikát, ott rendszerint mindkét politikai oldalon felüti a fejét ez a mentalitás. Hazai vizsgálataink alapján például a Fidesz mellett a DK szavazótáborában is erősek voltak a törzsies attitűdök.

A politikusok erőfeszítései egyre több országban arra irányulnak, hogy a többség meggyőzése helyett hangos, jól szervezett szurkolótábort építsenek maguk köré. Az „oszd meg, és uralkodj" elv erősebb, mint a második világháború óta bármikor. Ennek eszközei (a felhasznált politikai témák, az ellenségképek, a politikai üzenetek) szinte mindenhol ugyanazok. Sokszor tapasztalhatjuk, hogy a politikai folyamatok irányítását – Cas Mudde gondolatát[672] idézve – a hangos kisebbségek veszik át, akik közben a „csendes többségnek" nevezik magukat. A politika ma már a demokratikus országokban is egyre kevésbé a centrum megszólításáról, a többség meggyőzéséről szól, sokkal inkább a hangos, törzsies egységbe kovácsolt kisebbségek mozgósításáról. Ez történt a 2016-os amerikai elnökválasztáson is, amikor is Donald Trump, a kevésbé népszerűnek mért jelölt tudott győzni, összességében több mint hárommillióval kevesebb szavazattal, mint Hillary Clinton. De ez történt a brexitszavazásnál is, amikor a közvélemény-kutatások szerint számosabb maradáspárti tábort győzte le az EU-ból távozást követelő, aktívabb tábor. A demokratikus többség megszerzésének hagyományos centrista útja és a néppárti logika részben a politikai megosztottság meghaladásáról szól, a törzsi politika azonban a szimbolikus megosztottságokat fűti és abszolutizálja. A politikai tábor összetartásában, mozgósításában egyre kevésbé a társadalmi törésvonalak és materiális politikai érdekek számítanak, hanem arra megy ki a verseny, hogy ki képes a másik törzzsel való riogatással és apokaliptikus víziókkal annyira ráijeszteni a saját törzsére, hogy a félelemtől és a gyűlölettől hajtva megnyerje a választásokat. Így lehet képes a számszerű kisebbségből is politikai többséget kovácsolni törzsi mítoszok terjesztésével. Ezek a törzsi mítoszok ugyanakkor sokszor a demokratikus működés kereteit biztosító jogállami normákat és intézményeket kezdik ki. Bár a demokratikus politika törvényszerűen konfliktusos, a törzsi indulatokat szító és azokra építő politika minden olyan lépést igazol, amely közelebb hozza az ellenséges törzs legyőzésének lehetőségét.

A törzsi politika a nyugati világ jelentős részében a politika alapvető szervező elvévé vált.[673] Ez annyiban nem meglepő, hogy a törzsi szembenállás bizonyos szempontból a politika természetes állapota – és csak az aktuális demokratikus normák ereje határozza meg, mennyire képes politikaszervező erővé válni.

A törzsiség az emberi közösségek megszervezésének legősibb módja: a hierarchikus csoportokba való szerveződés az emberiség túlélését segítette a munkamegosztás gördülékenyebbé tétele és a törzsek közti konfliktusokban való hatékonyabb helytállás miatt.[674] Ez az archaikus szervező elv életünk mai keretei között is fennmaradt. A politika természetes logikája, a barát-ellenség szembeállítás ugyanis állandó és egyetemes.[675] A modern, demokratikus normák ezt igyekeznek felülírni vagy legalábbis enyhíteni – olykor több, olykor kevesebb sikerrel. A demokrácia mint mesterséges képződmény olyan bevonat, máz az archaikus minták körül, amely addig képes fékezni a törzsi szembenállást, amíg erre vonatkozóan fennáll egyfajta elitkonszenzus.[676] Ahogy azt a mai Egyesült Államokban is láthatjuk, ezt a konszenzust sokszor az egyik oldalon gerjesztett törzsi mítosz bontja le – például az elcsalt elnökválasztásról. A törzsi politika elutasítása arról is szól, hogy elfogadom azokat a tényeket, amelyek nekem nem

tetszenek, elfogadok olyan tekintélyeket, amelyek a politikai szembenállás logikáján kívül állnak, nem áldozok fel minden morális elvet, nem vetek be minden eszközt a politikai háború megnyeréséért. Ha ez a konszenzus szertefoszlik, akkor ismét a törzsi reflexek kerekednek felül a közéletben.

A demokrácia modern, de mesterséges, vagyis bizonyos szempontból „természetellenes" intézményrendszere az erőszakmentes politikai versengés eszményképét szem előtt tartva igyekszik háttérbe szorítani az erőszakot sem elvető törzsi logikát. Lengyelországban és Magyarországon is azt találtuk, hogy a törzsies gondolkodású választók elnézőbbek, sőt támogatóbbak az erőszakkal szemben. És bár sokkal inkább tűnik ez a jelenség korszellemnek, mintsem regionális jelenségnek, a tribalizmus a közép- és kelet-európai országok demokratikus rendszereire különösen pusztító hatással lehet, hiszen a fiatal intézmények itt törékenyebbek, és a demokratikus normák is gyengébbek.

A mindenkori politikai vezetés felelőssége, hogy mennyire épít a törzsi gondolkodást erősítő attitűdökre, ami egyébként (ahhoz hasonlóan, ahogy Freud kultúraelmélete írja le[677] a civilizációs normák és az ősi ösztönök konfliktusát) mindig visszatüremkedne, és visszakövetelné a „természetes" politikai konfliktusok létjogosultságát. A törzsi politizálás természetesen nem csak a nyugati jobboldalon van jelen, sőt az utóbbi évtizedekben a liberális és baloldalon is erőssé vált a (kisebbségi) csoportidentitásokon keresztüli mozgósítással összefüggésben.[678] Ugyanakkor a jobboldalnak természetes előnye van ezen a téren. Amikor mindennapossá és természetessé válnak az olyan üzenetek, mint például hogy „az idegenek elfoglalják a hazánkat", „elveszik a kultúránkat"; „megerőszakolják az asszonyainkat"; „támadják az identitásunkat", illetve „a bennünket kritizálók az idegenek pártján állnak", „az ilyeneket börtönbe kéne csukni", akkor a törzsi politika logikáját látjuk visszaköszönni.

A második világháború borzalmainak kollektív emléke sokáig akadályozta, hogy az indulatokat szabadjára engedő törzsi politika meghatározóvá válhasson – ez az óvatosság különösen a szélsőjobboldal „karanténba" szorításában játszott fontos szerepet. Ha megjelentek szélsőséges pártok és politikusok, elegendő volt visszautalni a háború szörnyűségeire. Ahogy azonban időben távolodunk ettől a kollektív élménytől, mintha véget érne ez a kegyelmi állapot.

Kutyaharapást szőrivel?

Az univerzális érvényű igazságokat és normákat relativizáló, törzsi mítoszokra építő tribalizmus sokak szerint olyan jelenség, amelyet csak a saját térfelén és a saját eszközeivel lehet legyőzni: aki a törzsi politikai logika uralma idején választást akar nyerni, alkalmazkodnia kell ehhez a közeghez. A tribalizmus és a *post-truth* jelenségek kéz a kézben járnak: erős vezetővel rendelkező törzsek tudnak erős törzsi mítoszokat alkotni és fenntartani. Így a fenti érvelés gyakran jut arra a végkövetkeztetésre, hogy aki fel akarja venni a harcot a *post-truth* jelenségekkel, annak magának is *post-truth* eszközökhöz kell nyúlnia. A dezinformáció ellen a leghatékonyabb eszköz az „ellendezinformáció".

Ez a logika azonban szükségszerűen alapvető normáink relativizálásához, illetve azok szelektív alkalmazásához vezet. A törzsi logika hol kimondva, hol kimondatlanul, de tagadja

az univerzális erkölcsi normákat; hiszen ha nem így tenné, saját magát sem tudná kivonni az érvényességük alól. Ahol a végső Jó érdekében minden eszköz megengedhető, ott maga a végső Jó kérdőjeleződik meg. Ezen a morális aspektuson túlmenően azonban ott van a gyakorlati is. A törzsi logikában és a politikai mítoszok teremtésében, a dezinformációban erős politikai vezetőket általában nem lehet a saját térfelükön megverni. Nem kevésbé lényeges, hogy bár a törzsi politikának a monológ a műfaja, a demokráciáé nem lehet az. Nem lehet liberális demokráciát törzsi logika alapján működtetni, és közben az értékeit védelmezni – a kettő egyszerűen nem fér össze egymással.

A kötet elején feltettem a kérdést: van-e határa a valóságot korlátlanul konstruáló-felülíró *post-truth* logikának? Most épp ehhez a kérdéshez érkeztünk vissza. Nem kérdés, hogy az elmúlt években sok vonatkozásban a *post-truth* és a törzsi politika előretörését tapasztaltuk. A legtöbb dezinformációt manapság világszerte a valóságot szinte korlátlanul hajlítani képes törzsi vezetők terjesztik. Vannak ugyanakkor arra utaló – és ezért reménykeltő – jelek is, hogy nem ez az egyetlen út a politikai győzelem felé. 2017-ben, a francia elnökválasztáson a szélsőjobboldal jelöltje, Marine Le Pen a törzsi politizálás és mozgósítás szinte teljes eszköztárát bevetette, ráadásul a kampányát még orosz hekkerek hada és egy jól kidolgozott dezinformációs hadjárat is megtámogatta. Emmanuel Macron azonban harcos, de alapvetően centrista politikával mégis fölényes győzelmet tudott aratni felette. Az Egyesült Államokban 2020-ban lezajlott elnökválasztási kampány bizonyos szempontból a masszív dezinformációra épülő törzsi

politizálás és egy hagyományos, centrista progresszív politika versengése is volt – amelyből megint csak nem az előbbi, hanem az utóbbi került ki győztesen.

Nem igaz tehát, hogy a tényalapú, mérsékelt, demokratikus politizálás korának *szükségszerűen* leáldozott volna. A válság nap mint nap tapintható, a veszélyek pedig mindenki számára érzékelhetők, aki csak egy kicsit is érdeklődik a politika eseményei iránt. A küzdelem azonban nem ér véget, az elmúlt évek eseményei pedig azt bizonyították, hogy van is értelme folytatni. Azt pedig az elkövetkező évek fogják eldönteni, hogy a törzsies, *post-truth* politika tartósan visszaszorul-e, vagy a kisebb vereségekből is csak megerősödve tér vissza.

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

Jegyzetek

1. Dobos Zoltán: Valóban rákot okoz a naptej? És miért hiszik el annyian? Alfahír, 2018. július. https://alfahir.hu/2018/07/29/kreko_peter_alhirek_osszeskuves_elmelet_recenzio.
2. Yad Vashem: Why did so many of the jews in Antwerp Perished in the Holocaust? https://www.yadvashem.org/articles/academic/why-did-so-many-of-the-jews-in-antwerp-perish-in-the%C2%A0holocaust.html.
3. Harari, Y. N. (2015) *Homo Sapiens*. Ford. Torma Péter. Bp., Animus.
4. Ronald Reagan második elnöki ciklusa alatt az Egyesült Államok egy titkos projekt keretében, a szandinista kormány ellen harcoló nicaraguai jobboldali ellenállókat (kontrákat) Iránnak illegálisan eladott fegyverekből támogatta. A CIA bevonásával zajló akció számos szövetségi törvényt sértett.
5. Oxford Dictionaries Word of the Year 2016 is... POST-TRUTH. *oxforddictionaries.com*. https://www.oxforddictionaries.com/press/news/2016/12/11/WOTY-16.
6. Krekó P. Kollektív, önkéntes agymosás? – Az álhírek szociálpszichológiája. *Mindennapi Pszichológia* 2017. június.
7. Keyes, R. (2004) *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. St. Martin's Press. 27. (saját fordítás)
8. Conway: Press Secretary Gave 'Alternative Facts'. nbcnews.com. 2017. január 7. https://www.nbcnews.com/meet-the-press/video/conway-press-secretary-gave-alternative-facts-860142147643.
9. US Election 2020: Five viral vote claims fact-checked. 2020. november 9. BBC. https://www.bbc.com/news/election-us-2020-54811410
10. Merriam-Webster. The Real Story of 'Fake News'. *merriam-webster.com*. https://www.merriam-webster.com/words-at-play/the-real-story-of-fake-news.
11. Knapp, R. H. (1944) A Psychology of Rumor. *Public Opinion Quarterly* 8(1), 22–37.
12. Faragó L., Krekó P., Kende A. (in press) (n. d.) *We only believe in news that we doctored ourselves: the connection between partisanship and political fake news*. Unpublished manuscript.

13. Krekó P. (2014) *Összeesküvés-elmélet mint kollektív motivált megismerés*. Doktori disszertáció. https://ppk.elte.hu/file/krekopeter_dissz.pdf
14. Lásd például: Popper, K. (2001) *A nyitott társadalom és ellenségei*. Ford. Szári Péter. Bp., Balassi Kiadó.
15. A multi-dimensional approach to disinformation. Report of the independent high level group on fake news and online disinformation. *European Commission*, 2018. http://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=50271
16. 'Mad' Mike Hughes dies after crash-landing homemade rocket https://www.bbc.com/news/world-us-canada-51602655
17. America's flat-Earth movement appears to be growing. *Economist*. 2017. november 28. https://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2017/11/daily-chart-21
18. Paolillo, J. C. (2018) The Flat Earth phenomenon on YouTube. *First Monday*
19. *Do People Really Think Earth Might Be Flat?* https://blogs.scientificamerican.com/observations/do-people-really-think-earth-might-be-flat/
20. Democrats and Republicans differ on conspiracy theory beliefs. *Public Policy Polling*. 2013. április 2. https://www.publicpolicypolling.com/wpcontent/uploads/2017/09/PPP_Release_National_ConspiracyTheories_040213.pdf
21. Aaronovitch, D. (2010) *Vudu-történelem*. Ford. Garai Attila. Bp., HVG Kiadó, 15.
22. Jaw Dropping Shame to America! Leaked Pictures of Obama's White House Residence Will Make You Sick! (Video) *beforeitsnews.com*. 2017. május 19. https://beforeitsnews.com/alternative/2017/05/jaw-dropping-shame-to-america-leaked-pictures-of-obamas-white-house-residence-will-make-you-sick-video-3509034.html
23. 38% of Brits think Princess Diana's death ‚NOT an accident' Yougov, 2017 https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2013/09/17/38-brits-princess-dianas-death-was-not-accident
24. Half of Americans Believe in 9/11 Conspiracy Theories Livescience, October 3, 2016. https://www.livescience.com/56479-americans-believe-conspiracy-theories.html
25. Krekó, P. (2015) Conspiracy theory as motivated collective cognition. *The Psychology of Conspiracy*, eds M. Bilewicz, A. Cichocka, and W. Soral (London: Routledge), 62–76.
26. How Americans see climate change and the environment in 7 charts? https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/04/21/how-americans-see-climate-change-and-the-environment-in-7-charts/
27. Coronavirus: Bill Gates 'microchip' conspiracy theory and other vaccine claims fact-checked https://www.bbc.com/news/52847648
28. K/7170: *Meddig permetezik vegyszerekkel hazánk lakosságát, mint a csótányokat?* Korondi Miklós (Jobbik) beadványa. parlament.hu. http://www.parlament.hu/irom39/07170/07170.pdf

29. Benvenuto, S. (2004): *Városi legendák*. Ford. Csabai Márta. Bp., Gondolat Kiadó, 21.
30. Robins R. S., Post J. M. (1997) *Political Paranoia*. Yale University Press, New Haven.
31. Barkun, M. (2003) *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Berkeley: University of California Press. Wood, M. J., & Douglas, K. M. (2013) "What about building 7?" A social psychological study of online discussion of 9/11 conspiracy theories. *Frontiers in Psychology* 4, 409.
32. Interview with Dan Brown (2013) *Reading Group Guides*.
33. Saad, L. (2003) Americans: Kennedy Assassination a Conspiracy. *Gallup News Service*. 2003. november 21. http://www.gallup.com/poll/9751/americans-kennedy-assassination-conspiracy.aspx
34. Butler, L. D., Koopman, C., Zimbardo, P.G. (1995) The psychological impact of the film JFK. *Political Psychology* 16, 237–257.
35. Mark Roseman: *A végső megoldás. (A Wannsee-jegyzőkönyv)* Magyar Könyvklub 2003. *A Wannsee-jegyzőkönyv 1942. január 20.* http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/ng2586g.html
36. Goertzel T. (2010) Conspiracy theories in science. *EMBO Reports* 11, 493–499.
37. Rákot okozhat a naptej. *TV2 Tények*, 2017. június 7. https://tenyek.hu/belfold/237517_rakot-okozhat-a-naptej.html. Rákkeltő anyagok a bolti naptejekben, vigyázz, mit veszel! Ripost.hu, 2017. június 7. https://ripost.hu/cikk-rakkelto-anyagok-a-bolti-naptejekben-vigyazz-mit-veszel
38. The Surgeon General's Call to Action to Prevent Skin Cancer. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK247163/
39. Stöckert G. (2010) *Majd Xenu meggyógyít*. Index, 2010. február 10. http://index.hu/tudomany/2010/02/10/majd_xenu_meggyogyit
40. Coward, B., Swann, J. (2004) *Conspiracies and Conspiracy Theory in Early Modern Europe*. Hampshire: Ashgate
41. Winock, M. (2006) Autopsie d'un mythe, le complot „judéo-maçonnique". *Les collections de l'histoire* 33, 31–37.
42. Pipes, D. (2007) *Összeesküvések*. Ford. Szécsi Noémi. Bp., Agave, 20.
43. Robins R. S., Post J. M. (1997) *Political Paranoia*. Yale University Press, New Haven.
44. Harsin, J. (2015) Regimes of posttruth, postpolitics, and attention economies. *Communication, culture & critique*, 8(2), 327–333. Krasmann, S. (2019) Secrecy and the force of truth: countering post-truth regimes. *Cultural Studies*, 33(4), 690–710.
45. Saad, L. (2003) Americans: Kennedy Assassination a Conspiracy. *Gallup News Service*. 2003. november 21. http://www.gallup.com/poll/9751/americans-kennedy-assassination-conspiracy.aspx
46. Selected results from a Scripps poll about conspiracies. *Scripps News*, 2001. november 23. http://www.scrippsnews.com/node/28534

47. Gentzkow, M. A., Shapiro, J. M. (2004) Media, education, and anti-Americanism in the Muslim world. *Journal of Economic Perspectives* 18, 117–133.
48. *Public doubts over Diana accident*. BBC. 2006. december 8. http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/conspiracy_files/6217136.stm
49. *YouGov Survey Results*. https://d25d2506sfb94s.cloudfront.net/cumulus_uploads/ document/z8polkeuc6/Copy%20of%20 YGCambridgeResults_160214_Conspiracies.pdf
50. Study: Many Blacks Cite AIDS Conspiracy. *The Washington Post*. 2005. január 25. http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A33695-2005Jan24.html
51. *The Economist*/YouGov Poll 2016. december 17–20. https://d25d2506sfb94s.cloudfront.net/cumulus_uploads/document/ljv2ohxmzj/econTabReport.pdf; Goertzel, T. (1994) Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744.
52. Krekó P. (2015) Conspiracy theory as collective motivated cognition. *The Psychology of Conspiracy*, 62–76.
53. Az öt állítás: 1. A médiából és a hírekből sohasem tudhatjuk meg az igazságot, a lényeg mindig a színfalak mögött zajlik. 2. Az igazságszolgáltatást nem a jogszabályok, hanem kizárólag befolyásos pénzügyi-politikai körök mozgatják. 3. Titkos összeesküvések határozzák meg a gazdasági folyamatokat és szabályozzák az árakat. 4. A válság során a nagy hatalmú pénzügyi körök összefogtak, hogy romba döntsék Magyarország gazdaságát, elősegítve az ország gyarmatosítását. 5. A pártok csak látszólag ellenfelei egymásnak, a háttérben kiegyeznek egymással a hatalom és a közpénz felosztásáról.
54. Ennek a résznek a megírásában nagy segítségemre volt a nyilvánosan nem publikált dokumentum az összeesküvés-elméletek korrelátumairól, amely egy uniós tudományos network munkájának az eredménye: CA COST Action CA15101Comparative Analysis of Conspiracy Theories (COMPACT): *Psychological Research on the Causes of Conspiracy Theory Belief*. Szerzői: Michael Wood, Kosta Bovan, Aleksandra Cichocka, Biljana Gjoneska, Olivier Klein, Péter Krekó, Jasna Milosevic, Hulda Þórisdóttir, Jan-Willem van Prooijen & Iris Zezelj.
55. Lásd például: Kapur, S. (2003) Psychosis as a state of aberrant salience: a framework linking biology, phenomenology and pharmacology in schizophrenia. *American Journal of Psychiatry* 2003, 160: 13–23.
56. Jablensky, A. (2000) Epidemiology of schizophrenia: the global burden of disease and disability. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 250, 274–285.
57. Barron, D., Morgan, K., Towell, T., Altemeyer, B., & Swami, V. (2014) Associations between schizotypy and belief in conspiracist ideation. *Personality and Individual Differences* 70, 156–159. Darwin, H., Neave, N., & Holmes, J. (2011) Belief in conspiracy theories: The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Differences*

50, 1289–1293. Ramsay, R. (2006) *Conspiracy Theories*. Harpenden: Pocket Essentials.
58. McGowan, K. (2004) Conspiracy Theories Explained. *Psychology Today Magazine*, november. http://psychologytoday.com/articles/pto-20050125-000003.html
59. Összefoglalásukat lásd van Prooijen, J.-W. (2016b) Why Education Predicts Decreased Belief in Conspiracy Theories. *Applied Cognitive Psychology*, Volume 31, Issue 1.
60. Goertzel, T. (1994) Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744. Imhoff R., Bruder M. (2013) Speaking (Un-)Truth to Power: Conspiracy Mentality as a Generalized Political Attitude. *European Journal of Personality* 28, 2543. Parsons, S., Simmons, W., Shinhoster, F., & Kilburn, J. (1999) A test of the grapevine: An empirical examination of conspiracy theories among African Americans. *Sociological Spectrum*, 19(2), 201–222.
61. Gyárfášová, O., Krekó P., Mesežnikov, G., Molnár Cs., & Morris, M. (2013) The Conspiratorial Mindset in the Age of Transition: Conspiracy Theories in France, Hungary and Slovakia–Survey results. *Political Capital*. http://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/The_Conspiratorial_Mindset_in_an_Age_of_Transition.pdf
62. Kovács A. (2011) *The Stranger at Hand: Antisemitic Prejudices in Post-Communist Hungary*. Leiden: Brill.
63. Turner, P. A. (1993) *I Heard it Through the Grapevine*. University of California Press. Fenster, M. (1999) *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture*. University of Minnesota Press.
64. Roets, A. (2017) 'Fake news': Incorrect, but hard to correct. The role of cognitive ability on the impact of false information on social impressions. *Intelligence*, 65, 107–110. Pennycook, G., & Rand, D. G. (2019) Lazy, not biased: Susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning. *Cognition*, 188, 39–50.
65. Jardina, A., & Traugott, M. (2019) The Genesis of the Birther Rumor: Partisanship, racial attitudes, and political knowledge. *Journal of Race, Ethnicity and Politics*, 4(1), 60–80.
66. Például Groh, 1987, Inglehart, 1987, Kofta és Sedek, 2005, illetve Shibutani, 1966.
67. Barkun, M. (2003) *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Berkeley: University of California Press.
68. Hambrick, D. Z., Marquardt, M. Cognitive Ability and Vulnerability to Fake News. *Scientific American*. 2018. február 6. https://www.scientificamerican.com/article/cognitive-ability-and-vulnerability-to-fake-news/
69. Az elképzelés részletesebb kifejtését lásd: Uscinski, J. E., & Parent, J. M. (2014) *American Conspiracy Theories*. Oxford University Press.
70. Crocker, J., Luhtanen, R., Broadnax, S., & Blaine, B. (1999) Belief in U.S. Government Conspiracies Against Blacks: Powerlessness or System Blame? *Personality and Social Psychology Bulletin* 25, 941–953.; Abalakina-Paap, M., Stephan, W.G., Craig, T., & Gregory, W.L. (1999) Beliefs in conspiracies. *Political Psychology* 20, 637–647. Goertzel, T. (1994) Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744.
71. A look at the Americans who believe there is some truth to the conspiracy theory that COVID-19 was planned https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/07/24/a-look-at-the- -19-was-planned/
72. Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017) The psychology of conspiracy theories. *Current directions in psychological science*, 26(6), 538–542.
73. Volkan, V. (1988) *The Need to Have Enemies and Allies*. Northvale, N. J.: Jason Aronson.
74. Robins, R. S.; Post, M.D. (1997) *Political Paranoia: The Psychopolitics of Hatred*. London: Yale University Press. 80.
75. Krausz T. (2005) *„Az összeesküvés-elmélet" sztálini iskolája*. http://lakatos.free.fr/page20/Osszeeskuveselmeletek/files/page8_6.pdf
76. Cichocka, A., Marchlewska, M., & Golec de Zavala, A. (2016) Does self-love or self-hate predict conspiracy beliefs? Narcissism, self-esteem and the endorsement of conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*.
77. Crocker, J., Luhtanen, R., Broadnax, S., & Blaine, B. (1999) Belief in U.S. Government Conspiracies Against Blacks: Powerlessness or System Blame? *Personality and Social Psychology Bulletin* 25, 941–953.
78. Abalakina-Paap, M., Stephan, W. G., Craig, T., & Gregory, W. L. (1999) Beliefs in conspiracies. *Political Psychology* 20(3), 637–647.
79. Boym, S (1999) Conspiracy Theories and Literary Ethics: Umberto Eco, Danilo Kiš and The Protocols of Zion, *Comparative Literature*, 51, 2, 97–122. Magyar fordítása: http://lakatos.free.fr/page20/Osszeeskuveselmeletek/files/page8_4.pdf
80. Hofstadter, R. (1965) The paranoid style in American politics. In Hofstadter, R. (Ed.) *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Harvard University Press, Harvard. 3–40.
81. Newheiser, A. K., Farias, M., Tausch, N. (2011) The functional nature of conspiracy beliefs: examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences* 58, 1007–1011.
82. Wagner, W., Kronberger N., Seifert F. (2002) Collective symbolic coping with new technology: knowledge, images and public discourse. *British Journal of Social Psychology* 41, 323–343.
83. Festinger, L. (2000) *A kognitív disszonancia elmélete*. Ford. Berkics Mihály, Hunyady András. Bp., Osiris Kiadó.
84. Van Prooijen, J.-W. & Van Dijk, E. (2014) When consequence size predicts belief in conspiracy theories: The moderating role of perspective taking. *Journal of Experimental Social Psychology* 55, 63–73.
85. Bartlett, J., & Miller, C. (2011) A bestiary of the 9/11 truth movement: notes from the front line. *Skeptical Inquirer* 35(4)

86. McCauley, C., & Jacques, S. (1979) The popularity of conspiracy theories of presidential assassination: A Bayesian analysis. *Journal of Personality and Social Psychology* 37, 637–644.
87. Swami V., Chamorro-Premuzic T., Furnham A. (2010) Unanswered questions: a preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitve Psychology* 24, 749–761. Goertzel, T. (1994) Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744.
88. Wood, M. J., Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2012) Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science* 3 (6), 767–773.
89. Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., & Furnham, A. (2014) Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition* 133, 572–585. Van Prooijen, J.-W. (2016b) Why education predicts decreased belief in conspiracy theories. *Applied Cognitive Psychology.*
90. Coady, D. (2006) *Conspiracy Theory: The Philosophical Debate.* Hampshire: Ashgate
91. Fenster, M., 2008 (2nd edition) *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Minneapolis, University of Minnesota Press.
92. Popper, K. (2001) A nyitott társadalom és ellenségei. Ford. Szári Péter. Bp., Balassi Kiadó.
93. Uo.
94. Uo., 137.
95. Pigden, C. (2006) Popper revisited, or what is wrong with conspiracy theories? In Coady, D. (Ed.) *Conspiracy Theory: The Philosophical Debate.* Hampshire: Ashgate. 17–44.
96. Coady, D. (2006) Conspiracy theories as official stories. In Coady, D. (ed.) *Conspiracy Theory: The Philosophical Debate.* Hampshire: Ashgate. 115–128.
97. Idézi Coady, 2006, saját fordítás.
98. Keeley B.L. (1999) Of conspiracy theories. *Journal of Philosophy* 96, 109–126.
99. Basham L. (2003) Malevolent global conspiracy. *Journal of Social Philosophy* 34, 91–103.
Coady D. (2006) *Conspiracy Theories: The Philosophical Debate.* Ashgate.
100. Bíró G. (2003) *Bevezetés a nemzetközi viszonyok tanulmányozásába.* Bp., Osiris Kiadó, 56.
101. Krekó P. (2011) Összeesküvés-elméletek és bizalom. *Századvég* 4., 83–106.
102. Giglioli, P. G. (1996) Political corruption and the media: the Tangentopoli affair. *International Social Science Journal* 48, 381–394.
103. Az eredeti mondás valójában Kissingertől származik: *„Egy paranoidnak is lehetnek ellenségei."* Idézi: *Time.* 1977. január 24.
104. Deutsch, M. (1983) The prevention of World War III: A psychological perspective. *Political Psychology* 4(1), 3–31.
105. Robins, R. S.; Post, M. D. (1997) *Political Paranoia: The Psychopolitics of Hatred.* London: Yale University Press. 80

106. Ybarra, O. (2007) The Social Prediction Dynamic. In: Forgas, J. P.; Haselton, M. G.; Hippel, W. (Eds.) *Evolution and the Social Mind.* Psychology Press, New York. 75.
107. Az evolúciós pszichológiai megközelítésekben az utóbbi időben ismét teret nyert a korábban meghaladottnak vélt csoportszelekciós elmélet. Ld erről pl. Sidanius, J., & Kurzban, R. (2013) Toward an evolutionarily informed political psychology. In *The Oxford Handbook of Political Psychology.*
108. Wood, M. J., & Douglas, K. M. (2013) "What about building 7?" A social psychological study of online discussion of 9/11 conspiracy theories. *Frontiers in Psychology* 4, 409.
109. Douglas, K. M., Sutton R. M. (2008) The hidden impact of conspiracy theories: perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *The Journal of Social Psychology* 148, 210–221.
110. Barkun, M. (2006) *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America.* Berkeley, CA: University of California Press.
111. *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei. A kritikai kiadás második kiadása.* Interseas Editions, 1999., 47.
112. Goertzel, T. (1994) Belief in Conspiracy Theories. *Political Psychology* 15, 733–744.
113. Lakatos László [2006] Munkahipotézisek az összeesküvés-elméletek szociológiai elméletéhez, Lakatos László honlapja, é. n., http://lakatos.free.fr/Kutatas/page33/ files/page33_2.html
114. Swami, W.; Chamorro-Premuzic, T.; Furnham, A. (2009): Unanswered Questions: a Preliminary investigation of Personality and Individual Difference Predictors of 9/11 conspiracy Beliefs. *Applied Cognitive Psychology* 23, 1–13.
115. Bartlett J., Miller C. (2010) *The Power of Unreason: Conspiracy Theories, Extremism and Counter-Terrorism.* London: Demos.
116. Kramer, R. M. (1998) Paranoid Cognition in Social Systems: Thinking and Acting in the Shadow of Doubt. *Personality and Social Psychology Review.* 1998/2, 251.
117. Leman, P. J., Cinnirella, M. (2007) A major event has a major cause: evidence for the role of heuristics in reasoning about conspiracy theories. *Social Psychology Review* 9, 18–28.
118. Gambetta, D. (1988) Can we trust trust? In D. Gambetta (Ed.), *Trust: Making and breaking cooperative relationships* (pp. 213–238) Cambridge, MA: Basil Blackwell
119. A paranoia szent Grálja. *Nol.hu.* http://nol.hu/kritika/20110329-a_paranoia_szent_gralja-102
120. Allport, G. W., Postman, L. J. (1947) *The Psychology of Rumor.* New York: Henry Holt
121. Rosnow, R. L. (1991) Inside rumor: A personal journey. *American Psychologist*, 46(5), 484.

122. Allport, G. W., Postman, L. J. (1947) *The Psychology of Rumor.* New York: Henry Holt
123. Gershkoff, A., & Kushner, S. (2005) Shaping public opinion: The 9/11-Iraq connection in the Bush administration's rhetoric. *Perspectives on Politics,* 525–537.
124. Messinger, G. S. (1992) *British propaganda and the state in the First World War.* Manchester University Press. Lasswell, H. D. (1927) *Propaganda technique in the world war.* Ravenio Books.
Social Clicks: What and Who Gets Read on Twitter? https://hal.inria.fr/hal-01281190
125. Cantril, H. (1970) *Támadás a Marsról: tanulmány a pánik szociál-pszichológiájáról.* Bp., Magyar Rádió és Televízió, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1970.
126. Cantril, H. (1970) *Támadás a Marsról: tanulmány a pánik szociál-pszichológiájáról.* Bp., Magyar Rádió és Televízió, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1970.
127. Rosengren, K. E. & Arvidsson, P. & Sturesson, D. (2007) A barsabacki pánik. In Angelusz R. & Tardos R. & Terestyéni T. (szerk.), *Média, nyilvánosság, közvélemény.* 560–579. Bp., Gondolat Kiadó.
128. Study: 70% of Facebook users only read the headline of science stories before commenting. *Sciencepost.* http://thesciencepost.com/study-70-of-facebook-commenters-only-read-the-headline/
129. Social Clicks: What and Who Gets Read on Twitter? https://hal.inria.fr/hal-01281190
130. Sharing an article can spark conversation, so you may want to read it before you Tweet it. https://twitter.com/twittersupport/status/1270783537667551233?lang=en
131. Aki az álhírek és az áltudományos hírek területén végzett újságírói munkájaként az MTA egyik díját is megkapta: *Akadémiai újságírói díjat kapott az Index újságírója.* Index, 2017. május 5. https://index.hu/kultur/media/2017/05/08/akademiai_ujsagiroi_dijat_kapott_az_index_ujsagiroja/
132. Vendégelőadás az ELTE PPK-n, 2017. november
133. Megtévesztő magyar oldalak listája, 2018. http://www.urbanlegends.hu/2018/01/megteveszto_atveros_magyar_oldalak_kamuhirek_lista_2018/
134. Mindenegyben blog Facebook-oldala https://www.facebook.com/Mindenegybenblog/
135. Pomerantsev, P. (2019) *This is NOT propaganda: Adventures in the war against reality.* Hachette UK
136. Joshua Gillin: Fake news website starts as joke, gains 1 million views within 2 weeks. *Politifact.* 2017. március 9. http://www.politifact.com/punditfact/article/2017/mar/09/fake-news-website-starts-joke-gains-1-million-view/
137. Wineburg, S., McGrew, S., Breakstone, J., & Ortega, T. (2016) *Evaluating information: The cornerstone of civic online reasoning.* Stanford Digital Repository. https://stacks.stanford.edu/file/druid:fv751yt5934/SHEG%20Evaluating%20Information%20Online.pdf
138. A deeper look at the birthers. *Public Policy Polling.* 2009. augusztus 9. https://today.yougov.com/topics/politics/articles-reports/2016/12/27/belief-conspiracies-largely-depends-political-iden.
139. Donald J. Trump-Twitter. https://twitter.com/realdonaldtrump/status/232572505238433794
140. Pasek, J., Stark, T. H., Krosnick, J. A., & Tompson, T. (2015) What motivates a conspiracy theory? Birther beliefs, partisanship, liberal-conservative ideology, and anti-Black attitudes. *Electoral Studies* 40, 482–489. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S026137941400105X
141. Democrats and Republicans differ on conspiracy theory beliefs. *Public Policy Polling.* 2013. április 2. https://www.publicpolicypolling.com/wp-content/uploads/2017/09/PPP_Release_National_ConspiracyTheories_040213.pdf
142. Belief in conspiracies largely depend on political identity https://today.yougov.com/topics/politics/articles-reports/2016/12/27/belief-conspiracies-largely-depends-political-iden
143. Democrats and Republicans differ on conspiracy theory beliefs. *Public Policy Polling.* 2013. április 2. https://www.publicpolicypolling.com/wp-content/uploads/2017/09/PPP_Release_National_ConspiracyTheories_040213.pdf
144. Faragó L., Krekó P., Kende A. (in press) (n.d.) *We only believe in news that we doctored ourselves: the connection between partisanship and political fake news.* Unpublished manuscript.
145. Gentzkow, M. & Shapiro, J. M. (2011) Ideological segregation online and offline. *The Quarterly Journal of Economics, 126*(4), 1799–1839.
146. Facebook's Algorithm: *A Major Threat to Public Health.* https://secure.avaaz.org/campaign/en/facebook_threat_health/
147. Revealed: 50 million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach. *The Guardian.* 2017. március 17. https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election
148. Kahneman, D. (2019) *Gyors és lassú gondolkodás.* Ford. Bányász Réka, Garai Attila. Bp. HVG Kiadó Zrt.
149. Silverman, C. (2016) This analysis shows how fake election news stories outperformed real news on Facebook. *Buzzfeed.* 2017. június 9. https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/viral-fake-election-news-outperformed-real-news-on-facebook
150. Emma Jane Kirby: The city getting rich from fake news. BBC News. 2016. december 5. http://www.bbc.com/news/magazine-38168281
151. How Teens In The Balkans Are Duping Trump Supporters With Fake News. Buzzfeed. 2016. november 4. https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/how-macedonia-became-a-global-hub-for-pro-trump-misinfo?utm_term=.vbDNmy9jE#.konnMjDO3

152. In Macedonia's fake news hub, this teen shows how it's done. *CBS News*. 2016. december 2. https://www.cbsnews.com/news/fake-news-macedonia-teen-shows-how-its-done/
153. Macedonia's Pro-Trump Fake News Industry Had American Links, And Is Under Investigation For Possible Russia Ties https://www.buzzfeednews.com/article/craigsilverman/american-conservatives-fake-news-macedonia-paris-wade-libert
154. Itt a „kiborg" szó nem eredeti értelmében szerepel, vagyis nem élő és gépi elemek szimbiózisára alapuló tényleges organizmusra utal, hanem félig mesterségesintelligencia-algoritmusok, félig emberek által irányított Twitter-profilokra.
155. Ez nem a Twitteren megjelenített név – ezt úgy kell elképzelni, mint az e-mail-címet.
156. https://medium.com/dfrlab/botspot-a-botnet-is-born-e88619cc1812
157. Fighting online trolls with bots opens endless possibilities – and a few challenges. *Scroll*. 2017. január 11. https://scroll.in/article/826464/fighting-online-trolls-with-bots-opens-endless-possibilities-and-a-few-challenges
158. Shao, C., Ciampaglia, G. L., Varol, O., Flammini, A., & Menczer, F. (2017) The spread of fake news by social bots. *arXiv preprint arXiv:1707.07592*, 96, 104.
159. McLuhan, M. (2015) *Culture is our business*. Wipf and Stock Publishers.
160. Kertysova, Katarina. „Artificial Intelligence and Disinformation: How AI Changes the Way Disinformation is Produced, Disseminated, and Can Be Countered." *Security and Human Rights* 29. 1–4 (2018): 55–81.
161. Nearly half of Republicans see truth in 'Pizzagate' theory: Poll. *Washington Times*. 2016. november 28. https://www.washingtontimes.com/news/2016/dec/28/pizzagate-theory-believed-by-nearly-half-of-republ/
162. Dissecting the #PizzaGate Conspiracy Theories. *The New York Times*. 2016. december 10. https://www.nytimes.com/interactive/2016/12/10/business/media/pizzagate.html
163. Michael Flynn's troubling penchant for conspiracy theories. *Politifact*. 2017. február 14. http://www.politifact.com/truth-o-meter/article/2017/feb/14/michael-flynns-troubling-penchant-conspiracy-thoer/
164. Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015) The social, political, environmental, and health-related consequences of conspiracy theories. In Cilewicz, M., Cichocka, A., Soral, W. (Eds.) *The Psychology of Conspiracy*. Routledge, New York. 183–211.
165. Kramer, R. M. (1998) Paranoid Cognition in Social Systems: Thinking and Acting in the Shadow of Doubt. *Personality and Social Psychology Review*. 1998/2, 251.
166. Kramer, R. M., & Jost, J. T. (2002) Close encounters of the suspicious kind: Outgroup paranoia in hierarchical trust dilemmas. In D. M. Mackie & E. R. Smith (Eds) *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups*. New York: Psychology Press/Taylor & Francis. 173–189.

167. Turner, P. A. (1993) *I heard it through the grapevine*. California: University of California Press. Crocker, J., Luhtanen, R., Broadnax, S., & Blaine, B. (1999) Belief in U.S. government conspiracies against blacks: powerlessness or system blame? *Personality and Social Psychology Bulletin* 25, 941–953. Goertzel, MT. (1994) Belief in conspiracy theories. *Political Psychology* 15, 733–744.
168. Sidanius, J., Pratto, F. (2005) *A társadalmi dominancia*. Berkics Mihály, Borsfay Krisztina, Czakó Andrea. Bp., Osiris Kiadó.
169. Facebook's Russia-linked Ads came in Many Disguises. *The New York Times*, 2017. október 2. https://www.nytimes.com/2017/10/02/technology/facebook-russia-ads-.html
170. In attempt to sow fear, Russian trolls paid for self-defense classes for African Americans by Donie O'Sullivan, Drew Griffin and Curt Devine. *CNN*. 2018. október 27. http://money.cnn.com/2017/10/18/media/black-fist-russia-self-defense-classes/index.html
171. Az *aktív intézkedések* az orosz titkosszolgálatoknak (a KGB utódjaként funkcionáló legfőbb titkosszolgálatnak, az FSZB-nek, illetve a katonai titkosszolgálatnak, a GRU-nak) a szovjet időkből örökölt, jellegzetes eszköze, amelynek fő célja a politikai folyamatok befolyásolása – főképp más országokban.
172. The activity of pro-Russian extremist groups in Central-Eastern Europe. *Political Capital*. 2017. április 28. http://www.politicalcapital.hu/news.php?article_read=1&article_id=933
173. Gyárfášová, O., Krekó P., Mesežnikov, G., Molnár Cs., & Morris, M. (2013) The conspiratorial mindset in the age of transition: Conspiracy theories in France, Hungary and Slovakia-Survey results. Vásárhelyi, M. (2005) *Csalódások kora: rendszerváltás alulnézetben*. MTA Társadalomkutató Központ.
174. Zimbardo, P. G., Andersen, S. M., & Kabat, L. G. (1981) Induced hearing deficit generates experimental paranoia. *Science* 212(4502), 1529–1531.
175. Allport G. W., Postman L. J. (1947) *The Psychology of Rumor*. New York: Henry Holt.
176. Swami V., Chamorro-Premuzic T., Furnham A. (2010) Unanswered questions: a preliminary investigation of personality and individual difference predictors of 9/11 conspiracist beliefs. *Applied Cognitive Psychology* 24, 749–761.
177. Butler, L. D., Koopman, C. & Zimbardo, P. G. (1995) The psychological impact of the film JFK. *Political Psychology* 16, 237–257.
178. Mulligan, K., Habel, P. (2013) The implications of fictional media for political beliefs. *American Politics Research* 41, 122–146.
179. Newheiser A. K., Farias M., Tausch N. (2011) The functional nature of conspiracy beliefs: examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. *Personality and Individual Differences* 58, 1007–1011.
180. Douglas, K. M., Sutton, R. M. (2008) The hidden impact of conspiracy theories: perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *Journal of Social Psychology* 148, 210–221.

181. Moscovici, S. (1987) The Conspiracy Mentality. In Graumann, C.F. & Moscovici, S. (Eds) *Changing Conceptions of Conspiracy.* Springer-Verlag, New York. 151–169.
182. Park, C. L. (2010) Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychological Bulletin* 136, 257–301.
183. Volkan, V. (1985) The Need to Have Enemies and Allies: A Developmental Approach. *Political Psychology* 6, 219–247.
184. Fenster, M. (1999) *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
185. Pruitt, D. G. (1987) Conspiracy Theory in Conflict Escalation. In Graumann, C. F.; Moscovici, S. (Eds.) *Changing Conceptions of Conspiracy,* Springer-Verlag, New York. 171–190., Byford, J., & Billig, M. (2001) The emergence of antisemitic conspiracy theories in Yugoslavia during the war with NATO. *Patterns of Prejudice* 35(4), 50–63.
186. Byford, J. (2002) Anchoring and objectifying 'neocortical warfare': representation of a biological metaphor in Serbian conspiracy literature. *Papers on Social Representations* 11, 3–1.
187. MacDonald, D. B. (2010) *Balkan Holocausts?: Serbian and Croatian victim centred propaganda and the war in Yugoslavia.* Manchester University Press.
188. Berlet, C. (2009) *Toxic to Democracy.* A publication of Political Research Associates. http://www.publiceye.org/conspire/toxic2democracy/
189. Hintjens, H. M. (1999) Explaining the 1994 genocide in Rwanda. *The Journal of Modern African Studies.* 37(2), 241–286.
190. Fake news on Facebook fans the flames of hate against the Rohingya in Burma. *The Washington Post.* 2017. december 8. https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/fake-news-on-facebook-fans-the-flames-of-hate-against-the-rohingya-in-burma/2017/12/07/2c1fe830-ca1f-11e7-b506-8a10ed11ecf5_story.html?utm_term=.69223511955c
191. Robins, R. S., Post, J. M. (1997) Political Paranoia. Yale University Press, New Haven.
192. Breivik kinyilatkoztatása hozzáférhető a következő linken: http://www.deism.com/images/breivik-manifesto-2011.pdf
193. Black Flags From the Islamic State. https://www.investigativeproject.org/documents/misc/864.pdf Weiss, M., & Hassan, H. (2016) *ISIS: Inside the Army of Terror* (updated edition) Simon and Schuster.
194. Gray, M. (2010) *Conspiracy Theories in the Arab World: Sources and Politics.* New York, NY: Routledge. Pipes D. (1998) *The Hidden Hand: Middle East Fears of Conspiracy.* New York, NY: St. Martin's Press.
195. Bartlett, J., Miller, C. (2010) *The Power of Unreason: Conspiracy Theories, Extremism and Counter-Terrorism.* London: Demos.
196. Kruglanski, A. W., Fishman, S. (2009) The psychology of terrorism: Syndrome versus tool perspectives. *Journal of Terrorism and Political Violence* 18, 193–215.

197. Berlet, C. (2009) *Toxic to Democracy.* A publication of Political Research Associates. http://www.publiceye.org/conspire/toxic2democracy
198. Clarke, S. (2002) Conspiracy theories and conspiracy theorizing. *Philosophy of the Social Sciences* 32. 131–150. Fenster, M. (1999) *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
199. Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., Furnham, A. (2010) Unanswered questions. *Applied Cognitive Psychology* 24, 7499–7761.
200. Swami, V., Nader, I. W., Pietschnig, J., Stieger, S., Tran, U. S., & Voracek, M. (2012) Personality and individual difference correlates of attitudes toward human rights and civil liberties. *Personality and Individual Differences* 53(4), 443–447.
201. Douglas, K. M., Sutton R. M. (2008) The hidden impact of conspiracy theories: perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *The Journal of Social Psychology* 148, 210–221.
202. Goertzel, T. (2010) Conspiracy theories in science: Conspiracy theories that target specific research can have serious consequences for public health and environmental policies. *EMBO Reports* 11(7), 493–499.
203. Mulligan, K., Habel, P. (2013) The implications of fictional media for political beliefs. *American Politics Research* 41, 122–146.
204. Lewandowsky, S., & Oberauer, K. (2016) Motivated rejection of science. *Current Directions in Psychological Science* 25(4), 217–222. Lewandowsky, S., Gignac, G. E., & Oberauer, K. (2013) The role of conspiracist ideation and worldviews in predicting rejection of science. *PloS ONE* 8(10), e75637.
205. Goertzel, T. (2010) Conspiracy theories in science: Conspiracy theories that target specific research can have serious consequences for public health and environmental policies. *EMBO Reports* 11(7), 493–499.
206. McCright, A. M., Dunlap, R. E., & Marquart-Pyatt, S. T. (2016) Political ideology and views about climate change in the European Union. *Environmental Politics*, 25(2), 338–358.
207. Science and Technology. Eurobarometer, 2010 http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_340_en.pdf
208. DeStefano, F., & Thompson, W. W. (2004) MMR vaccine and autism: an update of the scientific evidence. *Expert review of vaccines*, 3(1), 19–22.
209. Poland, G. A., Jacobson, R. M. (2012) The clinician's guide to the antivaccinationists'galaxy. *Human Immunology* 73, 859–866.
210. https://www.who.int/news/item/05-12-2019-more-than-140-000-die-from-measles-as-cases-surge-worldwide
211. Measles. *WHO.* 2018. januar. http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs286/en/Oltasellenesek, koszonjuk!. Index, 2017. március 14. https://index.hu/tudomany/2017/03/14/kanyaro_betegseg_oltas/
212. ANTI-VACCINE BODY COUNT. http://www.jennymccarthybodycount.com/PreventableDeaths.html

213. Vaccine-preventable disease outbreaks. *Vaccine Works.* http://www.vaccineswork.org/vaccine-preventable-disease-outbreaks/
214. Karafillakis, E., & Larson, H. (2017) The benefit of the doubt or doubts over benefits? A systematic literature review of perceived risks of vaccines in European populations. *Vaccine* 35(37), 4840–4850.
215. *Kanyarójárvány van Magyarországon.* MNO.hu. 2017. március 4., https://mno.hu/belfold/az-1969-elott-szuletetteket-veszelyeztetheti-a-kanyaro-1388720
216. https://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/pc-boll-konteo-20181107.pdf
217. Idézi: Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015) The social, political, environmental, and health-related consequences of conspiracy theories. In Cilewicz, M; Cichocka, A; Soral, W. (Eds.) *The psychology of conspiracy.* Routledge, New York. 183–211.
218. Fletcher, M. A. (1996) Conspiracy Theories Can Often Ring True: History Feeds Blacks' Mistrust. *The Washington Post.* 1996. október 4. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/10/04/conspiracy-theories-can-often-ring-true/3960d4c5-593e-4b4d-b3c9-a2f9f4148c9d/?utm_term=.ad5b6677663d Klonoff, E. A., Landrine, H. (1999) Do Blacks Believe That HIV/AIDS Is a Government Conspiracy against Them?. *Preventive Medicine* 28, 451–457. Ross, M. W., Essien, E. J., Torres, I. (2006) Conspiracy beliefs about the origin of HIV/AIDS in four racial/ethnic groups. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes* 41, 342–344. Thorburn, S., Bogart, L. M. (2005) Conspiracy Beliefs About Birth Control: Barriers to Pregnancy Prevention Among African Americans of Reproductive Age. *Health Education & Behaviour.* 32(4), 474–487. Bird, S. T., Bogart, L. M. (2003) Birth Control Conspiracy Beliefs, Percieved Discrimination, and Contraception among African Americans: An Exploratory Study. *Journal.* Bogart, L. M., & Bird, S. T. (2003) Exploring the relationship of conspiracy beliefs about HIV/AIDS to sexual behaviors and attitudes among African-American adults. *Journal of the National Medical Association,* 95(11), 1057.
219. Quinn, S. C., Jamison, A., Freimuth, V. S., An, J., Hancock, G. R., & Musa, D. (2017) Exploring racial influences on flu vaccine attitudes and behavior: Results of a national survey of White and African American adults. *Vaccine* 35(8), 1167–1174.
220. Freimuth, V. S., Quinn, S.C., Thomas, S.B., Cole, G., Zook, E., Duncan, T. (2001) African Americans' views on research and the Tuskegee Syphilis Study. *Social Science and Medicine* 52, 797–808.
221. Fletcher, M. A. (1996) Conspiracy Theories Can Often Ring True: History Feeds Blacks' Mistrust. *The Washington Post.* 1996. október 4. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/10/04/conspiracy-theories-can-often-ring-true/3960d4c5-593e-4b4d-b3c9-a2f9f4148c9d/?utm_term=.ad5b6677663d
222. Oliver, J., & Wood, T. (2014) Medical Conspiracy Theories and Health Behaviors in the United States. *JAMA Internal Medicine* 174(5), 817.

223. Lahrach, Y., & Furnham, A. (2017) Are modern health worries associated with medical conspiracy theories?. *Journal Of Psychosomatic Research* 99, 89–94.
224. Tomeny, T., Vargo, C., & El-Toukhy, S. (2017) Geographic and demographic correlates of autism-related anti-vaccine beliefs on Twitter, 2009–15. *Social Science & Medicine* 191, 168–175.
225. https://www.nytimes.com/2019/04/09/nyregion/measles-vaccination-williamsburg.html
226. https://www.nbcnews.com/news/us-news/brooklyn-measles-outbreak-how-glossy-booklet-spread-anti-vaccine-messages-n993596
227. Galliford, N., & Furnham, A. (2017) Individual difference factors and beliefs in medical and political conspiracy theories. *Scandinavian Journal Of Psychology* 58(5), 422–428
228. Belief in Conspiracy Theories Associated with Vaccine Skepticism. *American Psychological Association.* 2018. február 1. http://www.apa.org/news/press/releases/2018/02/vaccine-skepticism.aspx
229. Nguyen Luu, L. A.; Borsfay K.; Kende J. (2010) *H1N1 influenzával és a vírus elleni oltással kapcsolatos attitűdök.* MPT Kongresszus, Pécs.
230. Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014) The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PloS ONE,* 9(2), e89177.
231. Jolley, D., & Douglas, K. (2017) Prevention is better than cure: Addressing antivaccine conspiracy theories. *Journal Of Applied Social Psychology* 47(8), 459–469.
232. Jolley, D., & Douglas, K. (2014a) The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PLoS ONE* 9, e89177.
233. Van Prooijen, J. W., & Krouwel, A. P. (2015) Mutual suspicion at the political extremes. *The Psychology of Conspiracy* 79.
234. Wingfield (2010) Global Warming – the biggest fraud in human history. *Website of Nick Griffin.* 2010. januar 20. http://www.nickgriffinmep.eu/content/global-warming-biggest-fraud-human-history
235. Smrčkova, M. (2009) Comparison of Radical Right-Wing Parties in Bulgaria and Romania: The National Movement of Ataka and the Great Romania Party. *Středoevropské politické studie* 11(1), 48–65.
236. https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/469539.pdf
237. https://meduza.io/en/news/2020/08/16/lukashenko-addresses-supporters-in-minsk-vows-to-guard-belarus-from-black-skinned-blonde-headed-nato-invaders A találatok és fordítások egy részét Tölgyesi Beatrixtól kölcsönöztem.
238. Lakatos László: Munkahipotézisek az összeesküvés-elméletek szociológiai elméletéhez. In Iványi Erika, Solymosi Zsuzsa (szerk.): *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára.* Bp., ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 2000. 196–239. A fogalmat lásd: Sidanius, J., Pratto, F. (2005) *A társadalmi dominancia.* Ford. Berkics Mihály, Borsfay Krisztina, Czakó Andrea. Bp., Osiris Kiadó.
239. Fenster, M., 2008 (2nd edition) *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 89.

240. Ezek összefoglalását lásd például: Silva, B. C., Andreadis, I., Anduiza, E., Blanuša, N., Corti, Y. M., Delfino, G. & Littvay, L. Executive Memo on a new Populist Attitudes Scale. Akkerman, A., Mudde, C., & Zaslove, A. (2014) How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative political studies,* 47(9), 1324–1353.
241. Castanho Silva, B., Vegetti, F., & Littvay L. (2017) The elite is up to something: Exploring the relation between populism and belief in conspiracy theories. *Swiss Political Science Review* 23(4), 423–443.
242. Ez a rész sokban támaszkodik az alábbi cikkre: Krekó P. (2017) Betegesen normális? A populizmus pszichológiája. *Mindennapi Pszichológia.* 2017/5
243. Benvenuto, S. (2004): *Városi legendák.* Bp., Gondolat Kiadó, 115.
244. Hauwert (2013) *The psychology of conspiracy theory.* http://counterpoint.uk.com/the-psychology-of-conspiracy-theory/
245. Taggart, P. (2000) *Populism. Concepts in the social sciences.* Philadelphia: Open.
246. Muis, J., & Immerzeel, T. (2017) Causes and consequences of the rise of populist radical right parties and movements in Europe. *Current Sociology* 65(6), 909–930.
247. Betz, H. G., & Johnson, C. (2004) Against the current – stemming the tide: the nostalgic ideology of the contemporary radical populist right. *Journal of Political Ideologies* 9(3), 311–327.
248. Cas, M. (2016) Can we stop the politics of nostalgia that have dominated 2016? *Newsweek.* http://www.newsweek.com/1950s-1930s-racism-us-europe-nostalgia-cas-mudde-531546
249. Mudde, C. (2010) The populist radical right: A pathological normalcy. *West European Politics* 33(6), 1167–1186.
250. Lizzie Dearden: Pro-Brexit Twitter account with 100,000 followers could be part of Russian 'disinformation campaign'. *Independent.* 2017. augusztus 30. http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/david-jones-pro-brexit-ukip-twitter-account-russia-fake-bot-troll-trump-disinformation-followers-a7920181.html
251. Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017) Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives* 31(2), 211–36.
252. Junk News and Bots during the French Presidential Election: What Are French Voters Sharing Over Twitter? *COMPROP DATA MEMO.* 2017. április 22. http://comprop.oii.ox.ac.uk/wp-content/uploads/sites/89/2017/04/What-Are-French-Voters-Sharing-Over-Twitter-v9.pdf
253. https://hu.euronews.com/2016/04/05/ujabb-csapast-merhet-az-europai-uniora-a-holland-nepszavazas
254. https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/documents/report_volume5.pdf
255. Fake news, fake Ukrainians – how Russians tilted a Dutch vote. *The New York Times.* 2017. február 16. https://www.nytimes.com/2017/02/16/world/europe/russia-ukraine-fake-news-dutch-vote.html. Erről az álhírről lásd még az álhíreket leleplező Stopfake cikkét: https://www.stopfake.org/en/?s=crucifixion
256. https://www.bnnvara.nl/zembla/artikelen/baudet-verwijst-in-apps-naar-russische-betalingen
257. Lásd például: Tlemcani, R. (2007) Electoral Authoritarianism. http://carnegieendowment.org/2007/05/29/electoral-authoritarianism-pub-19176
258. Kelet-Közép-Európában erős a „kommunista bírói kar" vádja, ami mind a magyar, mind a lengyel igazságszolgáltatási átalakítások mögött meghúzódott érvként.
259. Kaszparov, Garri: *Közeleg a tél. Miért kell Putyint és a szabad világ ellenségeit megállítani?* Ford. Hegedűs Péter, Garamvölgyi Andrea, Morvay Péter. Bp., HVG, 2015, 127–128.
260. The Tin-Foil Hats are Out in Turkey. *Foreign Policy.* 2016. szeptember 12. http://foreignpolicy.com/2016/09/12/the-tin-foil-hats-are-out-in-turkey/
261. Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., & Deravi, F. (2019) Understanding conspiracy theories. *Political Psychology,* 40, 3–35.
262. Yablokov, I. (2015) Conspiracy theories as a Russian public diplomacy tool: The case of Russia Today (RT) *Politics* 35 (3–4), 301–315.
263. Uo.
264. https://twitter.com/drogozin/status/886107329439117313?lang=en.
265. Anti-Western conspiracy theories rife in Turkey following Russian ambassador shooting. *Independent.* 2016. december 20. http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/turkey-russian-ambassador-shooting-anti-west-conspiracy-theories-andrey-karlov-a7486901.html
266. Uo.
267. Robins, R. S., Post, J. M. (1997) *Political Paranoia.* New Haven, CT: Yale University Press.
268. Geddes, B., Wright, J., & Frantz, E. (2014) Autocratic breakdown and regime transitions: A new data set. *Perspectives on Politics,* 12 (2), 313–331. Köszönet Filippov Gábornak, hogy felhívta erre a forrásra a figyelmemet.
269. Ormos M. (2003) *Hitler élete és kora.* Pannonica.
270. Krausz T. (2001) Az összeesküvés-elmélet sztálini iskolája. *Eszmélet.* 2001. április 1. http://www.eszmelet.hu/krausz_tamas-az-osszeeskuves-elmelet-sztalini-iskolaja/
271. Ennek az alfejezetnek a gondolatmenete nagyban követi egy a National Endowment for Democracy Power 3.0. blogjára írt blogposztomat.
272. The Full Text of Clinton's speech on China Trade Bill. *The New York Times.* 2000. március 9. https://partners.nytimes.com/library/world/asia/030900clinton-china-text.html
273. The Role of Social Media in Arab Uprisings. *Pew Research Center.* 2012. november 28. http://www.journalism.org/2012/11/28/role-social-media-arab-uprisings/

274. Turkey social media ban raises censorship fears. *BBC*. 2015. április 7. http://www.bbc.com/news/world-europe-32204177
275. Putin Signs Controversial Law Tightening Internet Restrictions. 2017. július 30. https://www.rferl.org/a/russia-putin-signs-vpn-law-internet/28648976.html
276. The Economist Intelligence Unit's Democracy Index, 2017. https://infographics. economist.com/2017/DemocracyIndex/
277. Freedom House Index, 2018. https://freedomhouse.org/sites/default/files/Country%20Status%20Distribution%20FIW1973-2018.xlsx
278. https://www.disinfo.eu/publications/uncovered-265-coordinated-fake-local-media-outlets-serving-indian-interests
279. https://www.justice.gov/storage/report.pdf
280. THE INTELLIGENCE AND SECURITY COMMITTEE OF UK PARLIAMENT – Russia Report. https://docs.google.com/a/independent.gov.uk/viewer?a=v&pid=sites&srcid=aW5kZXBlbmRlbnQuZ292LnVrfGlzY3x-neDo1Y2RhMGEyN2Y3NjM0OWFl
281. Putin and Musk are right: Whoever masters AI will run the world. *CNN*. 2017. szeptember 5. http://edition.cnn.com/2017/09/05/opinions/russia-weaponize-ai-opinion-allen/index.html
282. https://www.reuters.com/article/us-russia-vkontakte-idUSBREA2H0DQ20140318
283. Yandex, a Russian Success Story and Putin's High-Tech Tiger. *The Moscow Times*. 2017. szeptember 27. https://themoscowtimes.com/articles/yandex-a-russian-success-story-and-putins-high-tech-tiger-59029
284. Hybrid Wars: Yandex's Hidden Threat (Infographic) *Informnapalm*. 2017. május 31. https://informnapalm.org/en/hybrid-wars-yandex-s-hidden-threat-infographic/
285. Pomerantsev, P. (2014) *Nothing is true and everything is possible: The surreal heart of the New Russia*. Public Affairs.
286. Japanese newspaper apologises over author's claim that Jews caused 2011 earthquake and tsunami. *South China Morning Post*. 2017. január 4. http://www.scmp.com/news/asia/article/1657081/japanese-newspaper-apologises-over-authors-claim-jews-caused-2011
287. PA cleric: Jews are a cancer and caused the Tsunami. *Palestinian Media Watch*.2005. január 7. http://palwatch.org/site/modules/videos/pal/videos.aspx?fld_id=&doc_id=4573&year=2005
288. https://www.csmonitor.com/Technology/2016/1221/Google-updates-algorithm-to-filter-out-Holocaust-denial-and-hate-sites
289. Cohn, N. (1998) Warrant for genocide: The myth of the Jewish world conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion.
290. Cion bölcseinek jegyzőkönyvei. Interseas Editions, 1999, 26. *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*. I. jegyzőkönyv, 17. oldal. http://nemzeti.net/contents/library/01-CIONBOLC.pdf

291. Cohn, N. (1967/1993) *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and „The Protocols of the Elders of Zion"*. Harper & Row, New York.
292. Uo.
293. Papp László Tamás: A Paranoia Szent Grálja. *Nol.hu*. 2011. március 29. http://nol.hu/kritika/20110329-a_paranoia_szent_gralja-1024711
294. Cohn, N. (1967/1993) *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and „The Protocols of the Elders of Zion"*. Harper & Row, New York.
295. Hitler, A. *Mein Kampf*. http://users.atw.hu/hergenr-53/Adolf%20Hitler%20-%20 Mein%20Kampf%20-%20Harcom.pdf
296. Drábik J. (2003) *Uzsoracivilizáció* III. 7. fejezet http://mek.niif.hu/06800/06897/html/0407.htm
297. Ford, H. (2011) *A nemzetközi zsidó. I–IV*. Gede Testvérek.
298. A European Plot on the Arab Stage: The Protocols of the Elders of Zion in the Arab Media. *Memri*. 2011. május 20. https://www.memri.org/reports/european-plot-arab-stage-protocols-elders-zion-arab-media
299. Pipes, D. (1998) *The Hidden Hand: Middle East Fears of Conspiracy*. New York, NY: St. Martin's Press.
300. Zukier, H. (1987): The Conspirational Imperative. In In Graumann, C. F.; Moscovici, S. (Eds.) *Changing Conceptions of Conspiracy*. Springer-Verlag, New York. 87–103.
301. Kovács A. (2005): *A kéznél lévő idegen: antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. Bp., PolgArt.
302. Cohn, N. (1967/1993) *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and „The Protocols of the Elders of Zion"*. Harper & Row, New York.
303. https://nepszava.hu/3092435_a-vervad-visszaterese.
304. Dull Szabolcs: *Csendben morognak zsidózó társukra a jobbikos képviselők*. Origo. 2012. április 5. http://www.origo.hu/itthon/20120405-nem-minden-jobbikos-kepviselo-orul-barath-zsolt-tiszaeszlari-megemlekezesenek.html
305. Ez az értelmezés egyébként fő vonásaiban az egykori vizsgálóbíró, a vérvád megalapozásában kulcsszerepet játszó Bary József visszaemlékezéseire épül (Bary József: *A tiszaeszlári bűnper*. Gede Testvérek, Bp., 1999), amely utóbb a hazai szélsőjobboldal „klasszikusává" vált.
306. 1903 és 1968 között élt író és újságíró, Szálasi Ferenc híve és az 1945 utáni hungarista emigráció egyik központi alakja, a mai szélsőjobboldalon az egyik legtöbbet idézett szerző.
307. Krekó P. (2010): Összeesküvés-elméletek a magyar radikális jobboldal ideológiájában. *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről*, Bp., DKMKA, 33–44.
308. *Budapest végre részese lett a világpolitikának*. Index, 2010. március 24. https://index.hu/belfold/2010/03/24/budapest_vegre_reszese_lett_a_vilagpolitikanak/
309. Kovács A. (2005) *A kéznél lévő idegen: antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. Bp., PolgArt, 27.

310. Pipes, D. (1998) *The Hidden Hand: Middle East Fears of Conspiracy.* New York, NY: St. Martin's Press.
311. Hamas accuses Israel of dumping aphrodisiac gum on Gaza. *Telegraph.* 2009. június 15. http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/israel/5830080/Hamas-accuses-Israel-of-dumping-aphrodisiac-gum-on-Gaza.html
312. https://twitter.com/sharon_nazarian/status/1249809842232942592?lang=en
313. Csepeli Gy. (1990) *És nem is kell hozzá zsidó [... And It Does Not Even Require a Jew].* Bp., Kozmosz Könyvek.
314. Global ADL: Anti-Semitism in Japan. http://global100.adl.org/#country/japan/2014
315. Swami, V. (2012) Social psychological origins of conspiracy theories: the case of the Jewish conspiracy theory in Malaysia. *Frontiers in Psychology,* 3, 280.
316. Kofta, M.–Sedek, G. (2005): Conspiracy Stereotypes of Jews During Systemic Transformation in Poland. *International Journal of Sociology.* vol. 35, no. 1, Spring 2005, 40–64.
317. Uo.
318. Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., & Xu, J. (2002) A model of (often mixed) stereotype content: competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of personality and Social Psychology* 82(6) 878.
319. Glick, P. (2002/2005) Farkasbőrbe bújtatott áldozati bárányok. Irigykedő előítélet, ideológia és a zsidók mint bűnbakok. In: Kovács M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet.* Bp., Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 175–203.
320. Tükröm, tükröm. *Medián.* 2007. december 13. http://www.median.hu/object.ad137cad-29f5-4fd8-8a3a-b28531f9d8d7.ivy
321. Hegedűs Lórántné, a Jobbik parlamenti képviselője, 2011. május 2. Az országhódítók harcmodoráról Gyöngyöspata kapcsán.
322. Moscovici, S. (1987) The conspiracy mentality. In: *Changing Conceptions of Conspiracy* (151–169.) Springer-Verlag, New York.
323. Glick, P. (2002/2005) Farkasbőrbe bújtatott áldozati bárányok. Irigykedő előítélet, ideológia és a zsidók mint bűnbakok. In: Kovács M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet.* Bp., Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 175–203.
324. Hofstadter, R. (1996) The Paranoid Style in American Politics. 1964. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays* 8.
325. Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., & Xu, J. (2002) A model of (often mixed) stereotype content: competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology* 82(6), 878.
326. Vörös, É. (1994) Újabb adatok egy pogrom történetéhez. Kunmadaras. *Múlt és Jövő,* (4), 69–80.

327. Tokarska-Bakir, J. (2011) Cries of the Mob in the Pogroms in Rzeszów (June 1945), Cracow (August 1945), and Kielce (July 1946) as a Source for the State of Mind of the Participants. *East European Politics and Societies, 25*(3), 553–574.
328. Benvenuto, S. (2000/2004): *Városi legendák.* Bp., Gondolat Kiadó.
329. Bilewicz, M., Winiewski, M., Kofta, M., & Wójcik, A. (2013) Harmful ideas, The structure and consequences of anti-semitic beliefs in Poland. *Political Psychology* 34(6) 821–839.
330. Kovács A. (2011) *The stranger at hand: antisemitic prejudices in post-communist Hungary.* Leiden: Brill.
331. Kofta, M., Sedek, G., & Slawuta, P. N. (2011) Beliefs in Jewish conspiracy: The role of situation threats to ingroup power and positive image. In *34th International Society of Political Psychology (ISSP) conference, Istanbul, Turkey.*
332. Kertész, I. (1992) *Gályanapló.* Holnap Kiadó Kft., 200. Köszönet Filippov Gábornak, hogy az idézetet a figyelmembe ajánlotta.
333. 1116. február 3. | Könyves Kálmán halála. Tarján M. Tamás, *Rubicon.* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1116_februar_3_konyves_kalman_halala
334. Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve. 60. fejezet a bübájosokról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=09500060.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D2
335. Polonkai É. A magyarországi boszorkányperek története. http://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/polonkai_eva__a_magyarorszagi_boszorkanyperek_tortenete%5Bjogi_forum%5D.pdf
336. Tóth G. P. A szegedi nagy boszorkányper, 1728. *Rubicon.* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_szegedi_nagy_boszorkanyper_1728
337. Kocsis A. A kora újkori Szabolcs és Szatmár vármegyei boszorkányperek a számok tükrében, In: Szerk.: Kincses Katalin Mária. *Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére.* Bp., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. pp. 253–262.
338. Groh, D. (1987) The Temptation of Conspiracy Theory. II. Case studies. In Graumann, C. F.; Moscovici, S. (Eds.) *Changing Conceptions of Conspiracy,* Springer-Verlag, New York. 15–38.
339. „Reám fogta, hogy én boszorkán vagyok..." *Múlt-kor.* 2011. május 31. https://mult-kor.hu/20110531_ream_fogta_hogy_en_boszorkan_vagyok
340. Lásd például Krúdy Gy. (1975) *A tiszaeszlári Solymosi Eszter.* Bp., Magvető.
341. Ablonczy B. (2010) *Trianon-legendák.* Bp., Jaffa Kiadó.
342. Groh, D. (1987/b,) The Temptation of Conspiracy Theory. II. Case studies. In Graumann, C. F.; Moscovici, S. (Eds.) *Changing Conceptions of Conspiracy,* Springer-Verlag, New York. 15–38.
343. Hann E. (1976) *Egy rémhír nyomában.* Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, VIII/12. 7.
344. Uo., 41–42.

345. Pataki F. (2000) *Rendszerváltók és bűnbakok*. Bp., Osiris Kiadó. Gyárfášová, O., Krekó, P., Meseżnikov, G., Molnár, Cs., & Morris, M. (2013) *The conspiratorial mindset in the age of transition: Conspiracy theories in France, Hungary and Slovakia-Survey results.*
346. Paksa R. (2013) A rózsadombi paktum. In: *Mítoszaink nyomában*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2013. 243–263. Ablonczy B. (2010) *Trianon-legendák*. Bp., Jaffa Kiadó.
347. Uo., 262.
348. A lények csak álltak a fotelben és lestek engem. Index, 2015. május. 2. https://index.hu/video/2015/05/02/2015_0501_ufo/
349. Sükösd M., & Vásárhelyi M. (2002) *Hol a határ?: kampánystratégiák és kampányetika, 2002. Élet és Irodalom*. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_02_nyar/04_remhirek
350. Krekó P. (2003): Politikai tartalmú e-mailek az országgyűlési választások idején. *Jel-Kép*. 2003/2, 101–121.
351. Krekó P., Juhász A., Molnár Cs. Antiszemita bestiárium. *Szombat*. 2013. október 11. http://www.szombat.org/politika/antiszemita-bestiarium
352. Fleck Z. (2010) *Változások és változatlanságok. A magyar jogrendszer a rendszerváltás után*. Bp., Napvilág Kiadó, 130–132.
353. A háttérhatalom nyomában. *Political Radical*. 2013. augusztus 13. http://politicalradical.cafeblog.hu/2013/08/13/a-hatterhatalom-nyomaban/
354. Ez a látszólagos ellentmondás ugyanakkor feloldható, ha az összeesküvés-elméleteket olyan magyarázatoknak tekintjük, melyek az elitcsoportokkal szembeni fellépésre és a status quo megváltoztatására irányuló politikai cselekvésre sarkallnak.
355. Szlovák partner a projektben az IVO, a brit–francia partner pedig a Counterpoint UK volt.
356. https://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/pc-boll-konteo-20181107.pdf
357. Le Conspirationnisme dans L'opinion piblique française. *Société*. 2018. január 7. http://www.conspiracywatch.info/wp-content/uploads/2018/01/le-conspirationnisme-dans-l-opinion-publique-francaise.pdf
358. Babonák, álhírek, összeesküvés-elméletek a hazai közvéleményben. https://politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/pc-boll-konteo-20181107.pdf
359. Komoly vizsgálatok igazolják: a homeopátia hatástalan, átverés https://www.novakhunor.hu/gyogyszerek/komoly-vizsgalatok-igazoljak-a-homeopatia-hatastalan-atveres
360. Ernst, E. (2002) A systematic review of systematic reviews of homeopathy. *British Journal of Clinical Pharmacology*, 54(6), 577–582.
361. Hanula Zsolt: *Magyarország nem hisz az orvostudománynak*. Index, 2016. december 12. https://index.hu/tudomany/2016/12/12/magyarorszag_nem_hisz_az_orvostudomanynak/
362. Ebben az eredményben egyébként a kifejezés értelmezéseinek nehézségei is szerepet játszhatnak.

363. Hanula Zsolt: *A homeopátia a világ legzseniálisabb blöffje*. Index, 2017. december 21. https://index.hu/tudomany/2017/12/21/a_homeopatia_a_vilag_legzsenialisabb_bloffje/
364. Hanula Zsolt: *Magyarország nem hisz az orvostudománynak*. Index, 2016. december 12. https://index.hu/tudomany/2016/12/12/magyarorszag_nem_hisz_az_orvostudomanynak/
365. Hanula Zsolt: *Ki vagyunk éhezve az univerzum szeretetenergiájára*. Index, 2016. december 16. https://index.hu/tudomany/2016/12/16/ki_vagyunk_ehezve_az_univerzum_szeretetenergiajara/
366. *Világlátó Magazin* https://www.facebook.com/vilaglatohirmagazin/
367. *Natura Hírek* https://www.facebook.com/NaturaHirek/
368. https://www.statista.com/statistics/568794/forecast-of-facebook-user-numbers-in-hungary/
369. *A tiszafából készült tea életveszélyes, mérgezést okozhat!* Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet. https://www.ogyei.gov.hu/a_tiszafabol_keszult_tea_eletveszelyes_mergezest_okozhat/
370. Gyurcsány szerint a Fidesz árnyékállamot épít. *hir24.hu*. 2003. október 29. https://24.hu/belfold/2003/10/29/gyurcsany_szerint_fidesz_arnyekallamot/
371. Lásd például egy friss álhírben: TITKOS FOTÓ: Egy grazi magánklinika parkolójában tűnt fel Orbán Viktor kisbusza. *Titkos Hírek*. 2018. március 5. https://titkoshirek.wordpress.com/2018/03/05/titkos-foto-egy-graz-i-maganklinika-parkolojaban-tunt-fel-orban-viktor-kisbusza/
372. Papp László Tamás: Európai értelemben vett demokrata konteók egy prostituált haláláról. *cink.hu*. 2015. május 13. https://cink.hu/europai-ertelemben-vett-demokrata-konteok-egy-prostitua-1704146541
373. A szemkilövetés dialektikája. *hvg.hu*. 2012. március 6. http://hvg.hu/velemeny.nyuzsog/A_szemkilovetes_dialektikaja_0PURDU
374. Kinek nem érdeke? – A hazai összeesküvés-elméletek természetrajzáról. *Magyar Narancs*. 2009. augusztus 27. *http://magyarnarancs.hu/publicisztika/kinek_nem_erdeke_-_a_hazai_osszeeskuves-elmeletek_termeszetrajzarol-72088*
375. https://atlatszo.hu/2015/02/13/miattuk-retteg-simicska-rejtelyes-halalesetek-hihetetlen-magyarazatok/
376. Kinek nem érdeke? – A hazai összeesküvés-elméletek természetrajzáról. *Magyar Narancs*. 2009. augusztus 27. *http://magyarnarancs.hu/publicisztika/kinek_nem_erdeke_-_a_hazai_osszeeskuves-elmeletek_termeszetrajzarol-72088*
377. http://nol.hu/belfold/molnar_oszkar_szerint_nem_zsidozott__fideszes_maradt-380981, http://epa.oszk.hu/01300/01326/00111/MV_EPA01326_2010_01_11.htm
378. Bilderberg-csoport: 15 perc hazánkról. *Magyar Nemzet*. 2013. június 5. https://mno.hu/kulfold/bilderberg-csoport-15-perc-hazankrol-1165128
379. https://index.hu/belfold/2015/10/21/nogradi_gyorgy_bocsanat/
380. Orbán Viktor interjúja a Kossuth rádió „180 perc" című műsorában. *Kormany.hu*. 2016. május 25. http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-

publikaciok-interjuk/orban-viktor-interjuja-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban20160520
381. Panyi Szabolcs: Bill Clinton: *Magyarország úgy döntött, Putyin-féle diktatúrát akar.* Index, 2018. május 17. https://index.hu/kulfold/usa/feher_haz/2016/05/16/bill_clinton_magyarorszag_ugy_dontott_putyin-fele_diktaturat_akar/
382. Szijjártó visszavágott Colleen Bellnek: nem vagyunk az USA tagállama. *Maszol. ro.* 2015. október 2. http://www.maszol.ro/index.php/kulfold/55209-szijjarto-visszavagott-colleen-bellnek-nem-vagyunk-az-usa-tagallama
383. „Még nem nyertük meg a választást." *Magyar Idők.* 2017. augusztus 19.
384. *The Unbelievable Story Of The Plot Against George Soros.* https://www.buzzfeednews.com/article/hnsgrassegger/george-soros-conspiracy-finkelstein-birnbaum-orban-netanyahu
385. *Magyarország kormányának javaslata a Stop Soros törvénycsomagról.* http://www.kormany.hu/download/c/9a/41000/STOP%20SOROS%20T%C3%96RV%C3%89NYCSOMAG.pdf
386. https://index.hu/belfold/2017/11/22/5000_darab_soros-konyvet_rendelt_a_fidesz_frakcio_a_pesti_sracoktol_gerillapress_huth_gergely/
387. Krekó P. (2017) *Hungary: Crackdown on Civil Society à la Russe Continues.* CSIS blog. https://www.csis.org/blogs/international-consortium-closing-civic-space/hungary-crackdown-civil-society-%C3%A0-la-russe
388. *A KDNP Sátán/Soros terv elleni felszólalása.* Index, 2017. október 9. https://index.hu/video/2017/10/09/aradszki_andras_felszolalas_parlament/
389. Lásd például Orbán a szlovák gyilkosság okozta válságról: *Soros minden alkalmat megragad.* 24.hu. https://24.hu/belfold/2018/03/09/orban-a-szlovak-gyilkossag-okozta-valsagrol-soros-minden-alkalmat-megragad/
390. *Tróger imperialista vagy egy hatalmas rizsfelfújt?.* Index, 2017. október 25. http://index.hu/belfold/2017/10/25/soros_soros-terv_zavecz_research_nindex_kozvelemeny-kutatas_propaganda; *Még a fideszesek se vevők a civilellenes kampányra.* Index, 2017. február 15. http://index.hu/belfold/2017/02/15/civilellenesseg_kozvelemenykutatas_zavecz_soros/
391. Az alábbi rész a Független Hírügynökség által készített interjúm szerkesztett, rövidített, kiegészített változata. Az interjút készítette: Németh Róbert. http://fuhu.hu/ilyen-szintu-alhirgyartas-nem-volt-rendszervaltas-ota/
392. *A biztonság hiánya miatt költözött haza Stockholmból egy svéd–magyar nő.* Hirado.hu. 2018. március 9. https://www.hirado.hu/kulfold/kulpolitika/cikk/2018/03/09/a-migracios-helyzet-miatt-ter-haza-a-sved-magyar-holgya-biztonsagi-problemak-miatt-koltozott-haza-stockholmbol-egy-sved-magyar-no/
393. Dezső András: *Elítélték Svédországban azt a nőt, aki a közmédia szerint a „romló közbiztonság" miatt jött haza.* Index, 2018. március 12. https://index.hu/belfold/2018/valasztas/2018/03/12/eliteltek_svedorszagban_azt_a_not_aki_azt_allitja_hogy_a_romlo_kozbiztonsag_miatt_jott_haza/

394. *Valószínűleg valódi egy pár éve kiszivárgott ufóvideó.* Origo. 2017. november 6. http://www.origo.hu/tudomany/20171106-tr-3b-valoszinuleg-valodi-egy-par-eve-kiszivargott-ufo-video.html
395. Hanula Zsolt: *Ki vagyunk éhezve az univerzum szeretetenergiájára.* Index, 2016. december 16. https://index.hu/tudomany/2016/12/16/ki_vagyunk_ehezve_az_univerzum_szeretetenergiajara/
396. Ez az alfejezet lazán követi az alábbi előadásomat: Krekó P. (2017) Összeesküvés-elméletek és az alternatív igazság vonzereje (Miért vonzóak a finnugor nyelvrokonságot megkérdőjelező megközelítések?) Az MTA 188. közgyűlése. Okok és okozat a magyar nyelv finnugor rokonságával kapcsolatos vélekedések a közgondolkodásban történeti, szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésben, MTA, 2017. május 12. A tanulmány hosszabb verziójában rövidesen napvilágot lát egy Bíró-Nagy Marianne által szerkesztett, az Akadémiai Kiadónál megjelenő kötet, mely az alternatív eredetmítoszokkal foglalkozik.
397. Bakró-Nagy, M. (2018) *Okok és okozat: A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben* (No. 10) Gondolat Kiadó.
398. Korkut, U., & Akçali, E. (2015) Deciphering Eurasianism in Hungary: Narratives, Networks, and Lifestyles. *Eurasianism and the European Far Right: Reshaping the Europe–Russia Relationship* 175–92.
399. https://www.britannica.com/biography/Matthias-Alexander-Castren
400. Ablonczy, B. (2016) *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Bp., Jaffa Kiadó.
401. Ablonczy, B. (2016) *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Bp., Jaffa Kiadó. Bakró-Nagy, M. (2018) *Okok és okozat: A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben* (No. 10) Bp., Gondolat Kiadó.
402. Ablonczy B. (2016) *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Bp., Jaffa Kiadó, Paksa R. *A magyar szélsőjobboldal története.* Bp., Jaffa Kiadó.
403. MIÉP Ifjúsági Tagozat. http://miepit.gportal.hu/gindex.php?pg=35965198
404. Radikális változás: A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti önrendelkezésért és a társadalmi igazságosságért. *Jobbik.hu.* https://jobbik.hu/sites/default/files/jobbik-program2010gy.pdf
405. Jobbik, Program, 2014., 83.
406. Orbán Viktor beszéde a Fidesz 19. születésnapján. 2007. március 30. https://www.youtube.com/watch?v=QLmZUzDMKyA
407. Ne kapjon segélyt, aki munkaképes. miniszterelnok.hu.http://2010-015.miniszterelnok.hu/beszed/ne_kapjon_segelyt_aki_munkakepes
408. *A magyarok eredete: mi értelme egy újabb DNS-kutatásnak?.* Hvg.hu. 2010. június. 14. http://hvg.hu/itthon/20100614_szocs_geza_dns_julianus_balint_csanad?utm_expid=1324304-3.8USXuGWPRhWtdjJmATShwQ.0&utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.hu%2F

409. A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításáról, file:///C:/Users/gabor/Desktop/MK_20_017.pdf, 350.
410. https://telex.hu/tudomany/2020/10/11/teherbe-eshet-aki-turullal-almodik
411. https://magyarnemzet.hu/velemeny/a-finnugor-hun-kerdes-nehany-buktatojarol-8997503/
412. Kurultáj. http://kurultaj.hu/
413. Inglehart, R. (1987) Extremist political positions and perceptions of conspiracy: Even paranoids have real enemies. *Changing conceptions of conspiracy* 231–244. Uscinski, Joseph E.; Parent, Joseph M. *American conspiracy theories.* Oxford University Press, 2014.
414. Sárközy Miklós: A párthus Jézus megalkotói. *PC Blog.* 2014. október 1. https://pcblog.atlatszo.hu/2014/10/01/a-parthus-jezus-megalkotoi/
415. Bakay Kornél (2010): *Hogyan lettünk finnugorok.* Hun-Idea Szellemi Hagyományőrző Műhely, 2010.
416. Nagy László: Meddig terjed az alternativitás határa? Hungarista tankönyvsorozat kicsiknek és nagyoknak. *Történelemtanárok Egylete.* http://docplayer.hu/82512-Nagy-laszlo-meddig-terjed-az-alternativitas-hatara-hungarista-tankonyvsorozat-kicsiknek-es-nagyoknak.html
417. Dr. Grespik László: *A finnugor-elmélet hazudik, Werbőczy István nem.* http://www.sinergo.de/magyarnyelv/Grespik.htm
418. Pálfi Zoltán: Mire jó a kitalált múlt? *Történelemtanárok Egylete.* 2014. augusztus 7. https://www.youtube.com/watch?v=5KB7HPhpG6I
419. Pataki, F. (2000) *Rendszerváltók és bűnbakok: társadalom-lélektani metszetek.* Osiris.
420. Sárközy Miklós: A párthus Jézus megalkotói. *PC Blog.* 2014. október 1. https://pcblog.atlatszo.hu/2014/10/01/a-parthus-jezus-megalkotoi/
421. Baár, M. (2013) *Historians and Nationalism: East-central Europe in the Nineteenth Century.* Oxford, Oxford University Press.
422. Krekó, P. (2018): Nagynak lenni a múltunk által – mások ellenében. A turanista összeesküvés-elméleti eredetmítoszok szociálpszichológiai háttere. In: Bakró-Nagy, Marianne (szerk.) Okok és okozat: A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben. Bp., Gondolat Kiadó, 139–160.
423. „German-Russian ties feel Cold War-style chill over rape case". *Reuters.* 2016. február 1. http://www.reuters.com/article/us-germany-russia-idUSKCN0VA31O
424. Adam Withnall, „Russian-German girl »admits making up« claim she was raped by refugees in Berlin". *The Independent.* 2016. január 31., http://www.independent.co.uk/news/world/europe/russian-german-girl-admitsmaking-up-claim-she-was-raped-by-refugees-in-berlin-a6845256.htm
425. *Russia steps into Berlin ‚rape' storm claiming German cover-up Damien McGuinness.* BBC. 2016. január 27. http://www.bbc.com/news/blogs-eu-35413134

426. The "Lisa case": Germany as a target of Russian disinformation. *Nato Review.* https://www.nato.int/docu/review/2016/Also-in-2016/lisa-case-germany-target-russian-disinformation/EN/index.htm
427. https://www.theguardian.com/world/2020/mar/02/russia-committed-war-crimes-in-syria-finds-un-report
428. https://www.bbc.com/news/world-europe-35231046
429. https://www.youtube.com/watch?v=NS42-IQgFTE&feature=youtu.be&t=156&ab_channel=%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8.%D0%94%D0%B5%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%8F%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C
430. https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-01-15/merkel-s-popularity-drops-to-four-year-low-after-cologne-attacks
431. https://www.baks.bund.de/sites/baks010/files/working_paper_2016_11.pdf
432. Inside the KGB, An interview with retired KGB Maj. Gen. Oleg Kalugin. *CNN.* 2017. február 6. https://web.archive.org/web/20070206020316/http://www.cnn.com/SPECIALS/cold.war/episodes/21/interviews/kalugin/
433. subversion
434. Galeotti, M. (2016) *Putin's hydra: inside Russia's intelligence services.* European Council on Foreign Relations.
435. Abrams, S. (2016) Beyond Propaganda: Soviet Active Measures in Putin's Russia. Connections. *The Quarterly Journal* 15(1), 5.
436. Belton, C. (2020) *Putin's People.* William Collins.
437. Wolf, M., & McElvoy, A. (1999) *Man without a face: the autobiography of communism's greatest spymaster.* PublicAffairs.
438. Yehven Fedchenko: *Kremlin Propaganda: Soviet Active Measures by Other Means.* StopFake.org. 2016. március 21. http://www.stopfake.org/en/kremlin-propaganda-soviet-active-measures-by-other-means/.
439. How Moscow Undermined the Warren Commission. *The Washington Post.* 2003. november 22. https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/11/22/ how-moscow-undermined-the-warren-commission/4e30c89b-40c4-4f31-8a0d-32d3a76c8af9/?utm_term=.303bb60718e4
440. The Lie That Linked CIA to the Kennedy Assassination. *CIA.* https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol45no5/html/v45i5a02p.htm
441. Russia and Hybrid Warfare. NATO Strategic Communications Centre. 2016/1. https://www.stratcomcoe.org/download/file/fid/4920
442. https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_RussophoneIdentity_RU_2017_1.pdf?fbclid=IwAR2k4zzSHH3KiPsDXQ5hNdm7sJdG_sm_1EWdfZueMJLxEzXZsEvMS7utMek
443. https://tldr.444.hu/2018/05/13/az-oroszok-evekig-tagadtak-hogy-kozuk-lenne-az-ukran-haboruhoz-aztan-veletlenul-elfelejtettek-kihuzni-egy-sort-a-fegyverszuneti-megallapodasbol

444. https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/11056312/Russian-paratroopers-captured-in-Ukraine-accidentally-crossed-border.html
445. Czuperski, M., Herbst, J., Higgins, E., Polyakova, A., & Wilson, D. (2015) *Hiding in plain sight: Putin's war in Ukraine*. Atlantic Council of the United States.
446. https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/03/10/billboard-explains-how-crimea-referendum-is-being-framed-russia-vs-the-nazis/
447. https://www.osce.org/cio/116313
448. *Fake: Crucifixion of Slovyansk*. Stopfake.org. 2014. július 15. https://www.stopfake.org/en/lies-crucifixion-on-channel-one/
449. https://pcblog.atlatszo.hu/2014/08/28/putyin-uzenofuzete-a-hidfo-net-es-a-kommunistabarat-szelsojobboldal/
450. *Russia Says Weapons Supplies to Ukraine by EU Countries Violate Arms Trade Treaty*. Sputnik International. 2014. augusztus 15. https://sputniknews.com/politics/20140815192053875-Russia-Says-Weapons-Supplies-to-Ukraine-by-EU-Countries-Violate
451. http://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/PC_NED_summary_analysis_EN_20170428.pdf
452. Huang, C., & Cha, J. (2020) Russia and Putin receive low ratings globally. *Pew Research Center – putin-receive-low-ratings-globally. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/02/07/russia-and-putin-receive-low-ratings-globally.*
453. http://www.mid.ru/en/press_service/video/-/asset_publisher/i6t41cq3VWP6/content/id/1809319
454. https://www.rt.com/about-us/distribution/
455. Orttung, R. W. & Nelson, E. (2019) Russia Today's strategy and effectiveness on YouTube. *Post-Soviet Affairs, 35*(2), 77–92.
456. Russia Today: most popular videos. *YouTube*. https://www.youtube.com/user/RussiaToday/videos?flow=grid&view=0&sort=p
457. Yablokov, I. (2015) Conspiracy theories as a Russian public diplomacy tool: The case of Russia Today (RT) *Politics, 35*(3–4), 301–315.
458. Deputy Assistant Secretary Benjamin Ziff Testimony Before the SFRC Europe Subcommittee. 2015. november 3.
459. Putin talks NSA, Syria, Iran, drones in RT interview (FULL VIDEO) 2013. június 12. 17:50 https://www.rt.com/news/putin-rt-interview-full-577/
460. https://www.kommersant.ru/doc/1911336
461. When certain nations attempt to monopolise the truth and use it in their own interests, as Cristina just said.
462. https://www.stopfake.org/en/disinfo-news-the-kremlin-s-many-versions-of-the-mh17-story/. The Kremlin's Shifting, Self-Contradicting Narratives on MH17. *Bellingcat.com*. 2018. január 5. https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2018/01/05/kremlins-shifting-self-contradicting-narratives-mh17/
463. https://www.thedailybeast.com/how-we-know-russia-shot-down-mh17

464. Putin Admits Military Presence in Ukraine During Marathon Presser. *The Moscow Times*. 2015. december 17. https://themoscowtimes.com/articles/putin-admits-military-presence-in-ukraine-during-marathon-presser-51275
465. Doctrine of Information Security of the Russian Federation. http://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/2563163
466. Van Herpen, M. H. (2015) *Putin's propaganda machine: Soft power and russian foreign policy*. Rowman & Littlefield.
467. Yablokov, I. (2018) *Fortress Russia: Conspiracy theories in the post-Soviet world*. John Wiley & Sons.
468. Yablokov, I. (2015) Conspiracy Theories as a Russian Public Diplomacy Tool: The Case of Russia Today (RT) *Politics* 35(3/4), 301–315.
469. A szó a *politics* (politika) és az *entertainment* (szórakoztatás) szavak ötvözéséből keletkezett, és a politikai hírek szórakoztató célú bemutatását jelöli. Riegert, K. (Ed.) (2007) *Politicotainment: Television's take on the real* (Vol. 13) Peter Lang.
470. Russia Today Airs Bizarre Anti-Semitic Conspiracy Theory About Hillary Clinton. *Tabletmag*. 2015. október 15. http://www.tabletmag.com/scroll/194211/russia-today-airs-bizarre-anti-semitic-conspiracy-theory-about-hillary-clinton
471. Ex-French Economy Minister Macron Could Be ‚US Agent' Lobbying Banks' Interests. *Sputnik International*. 2017. február 4. https://sputniknews.com/analysis/201702041050340451-macron-us-agent-dhuicq/
472. Yablokov, I. (2015) Conspiracy Theories as a Russian Public Diplomacy Tool: The Case of Russia Today (RT) *Politics* 35(3/4), 301–315.
473. Eco, U. (2008) *A Foucault-inga*. Bp., Európa Könyvkiadó, 458.
474. The true colors of US universities. *RT*. 2018. február 17. https://www.rt.com/shows/documentary/405010-us-universities-campuses-alcohol/
475. https://www.topuniversities.com/student-info/choosing-university/worlds-top-100-universities
476. Ez a rész az alábbi Political Capital-elemzés alapján készült: A legnépszerűbb orosz összeesküvés-elméletek a magyar kormánypárti sajtóban. https://pcblog.atlatszo.hu/2016/07/13/a-legnepszerubb-orosz-osszeeskuves-elmeletek-a-magyar-kormanyparti-sajtoban/
477. Fog of Falsehood. *Finnish Institute of International Affairs*. 2016. október 5. https://www.fiia.fi/en/publication/fog-of-falsehood
478. Orosz állami befolyás a magyar online hírportálokra 2010–2017. Bp., *Korrupciókutató Központ*. 2018. március 19.
479. https://www.rt.com/news/218899-stone-kiev-massacre-cia/
480. *Kossuth rádió, Hírek*. 2014. február 20. 14:00. https://www.youtube.com/watch?v=zYQq_jzzH0Y
481. Tóth Gy. László: A magára hagyott Ukrajna. *Magyar Idők*. 2016. március 19. https://magyaridok.hu/velemeny/a-magara-hagyott-ukrajna-524623/

482. Boros Imre: Ki állja az ukrán számlát? *Magyar Hírlap.* 2015. február 11. http://magyarhirlap.hu/cikk/17006/Ki_allja_az_ukran_szamlat#sthash.SSpTqYVk.dpuf
483. Világ-panoráma Szaniszló Ferenccel. 2014. augusztus 22. https://www.youtube.com/watch?v=UZxRxfp5OxY
484. Strategic Surprise in the Ukraine Crisis. Agendas, expectations and organizational dynamics in the EU Eastern Partnership until the annexation of Crimea 2014. 2018. február 2. *Magnus Christiansson.* 2018. https://ecitydoc.com/download/strategic-surprise-in-the-ukraine-crisis_pdf
485. 'Complacent' NATO unprepared for Russian threat – MPs. *Reuters.* 2014. július 31. https://uk.reuters.com/article/uk-ukraine-crisis-britain-nato/complacent-nato-unprepared-for-russian-threat-mps-idUKKBN0FZ2MD20140731
486. GOP slams Kerry for making US look weak on Ukraine. *New York Post.* 2014. március 2. https://nypost.com/2014/03/02/gop-slams-kerry-for-making-us-look-weak-on-ukraine/
487. U.S. Told Ukraine to Stand Down as Putin Invaded. *Bloomberg.* 2015. augusztus 21. https://www.bloomberg.com/view/articles/2015-08-21/u-s-told-ukraine-to-stand-down-as-putin-invaded
488. https://pestisracok.hu/szines-forradalmak-soros-forgatokonyve-alapjan/
489. https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-un-idUSBREA241GO20140305
490. http://cdn.onderzoeksraad.nl/documents/report-mh17-crash-en.pdf
491. Átadták a malajziai szakértőknek a lelőtt gép feketedobozát. *atv.hu.* 2017. július 22. http://www.atv.hu/kulfold/20140722-atadtak-a-malajziai-szakertoknek-a-lelott-gep-fekete-dobozat-frissul
492. *Reports that Putin flew similar route as MH17, presidential airport says 'hasn't overflown Ukraine for long time'.* Russia Today 2017. július 7. https://www.rt.com/news/173672-malaysia-plane-crash-putin/
493. Russian Commander: Bodies Dead For Days Before Flight Took Off. *Beforeitsnews.* 2014. július 28. http://beforeitsnews.com/alternative/2014/07/russian-commander-bodies-dead-for-days-before-flight-took-off-2995572.html
494. Russia Rejects MH17 Tribunal Investigation Plan as 'Counterproductive'. *NBC News.* 2015. július 15. https://www.nbcnews.com/storyline/ukraine-plane-crash/russia-rejects-mh17-tribunal-investigation-plan-counterproductive-n392351
495. *Világ-panoráma:* Kérdőjelek a maláj gép tragédiája kapcsán. *Echo TV.* 2014. július 27. https:// Világ-panoráma: Kérdőjelek a maláj gép tragédiája kapcsán. Echo TV, 2014. július 27. www.youtube.com/watch?v=vqCKeoPvxQQ
496. Bayer Zsolt: *Álláspont. Mennyit ér egy élet? – merthogy erről lesz szó.* 2014. július 26. http://magyarhirlap.hu/cikk/1570/Mennyit_er#sthash.CqDXEze6.dpuf

497. *Világ-panoráma*: Kérdőjelek a maláj gép tragédiája kapcsán. *Echo TV.* 2014. július 27. https://www.youtube.com/watch?v=vqCKeoPvxQQ
498. *Ma Reggel.* M1 Televízió. 2014. október 27. https://nava.hu/id/1991378/#
499. BBC: ukrán harci gép lőtte le a maláj utasszállítót. *Orosz Hírek.* 2016. június 28. http://oroszhirek.hu/2016/06/28/bbc-ukran-harci-gep-lotte-le-a-malaj-utasszallitot/
500. https://pace.coe.int/en/news/7556
501. Nemtsov murder: Russian investigators probing several possible motives. *RT.* 2015. február 28. https://www.rt.com/news/236459-nemtsov-assassination-provocation-probe/
502. Russian Official Proposes International Investigation Into U.S. Moon Landings. *The Moscow Times.* 2015. június 16. https://themoscowtimes.com/articles/russian-official-proposes-international-investigation-into-us-moon-landings-47432
503. Убийство Немцова расследует специалист по делам националистов Подробнее на РБК: https://www.rbc.ru/politics/01/03/2015/54f319449a794736dd03d42b
504. Немцову могли отомстить за аборт, сделанный его любовницей. 2015 február 28. https://life.ru/t/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1% 82%D0%B8/150504
505. *Korrektúra.* EchoTV. 2015. március 6.
506. Máté T. Gyula. Lövések és köd. *Magyar Hírlap.* 2015. március 2. http://magyarhirlap.hu/cikk/18641/Lovesek_es_kod
507. Russian Media Outlets Falsely Accuse Belarusian Brothers of Brussels Attack. *Bellingcat.* 2016. március 22. https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2016/03/22/lifenews-belarusian-brothers/
508. Europe ends sanctions on Belarus, seeks better ties. *Reuters.* 2016. február 15. https://www.reuters.com/article/us-belarus-eu-sanctions/europe-ends-sanctions-on-belarus-seeks-better-ties-idUSKCN0VO1TP
509. Fehérorosz állampolgárok a brüsszeli elkövetők? *M1.* 2015. május 22. https://www.hirado.hu/2016/03/22/feherorosz-allampolgarok-a-brusszeli-elkovetok/
510. Az oroszok jelezték Brüsszelnek a terrorveszélyt? *Magyar Idők.* 2016. március 22. https://magyaridok.hu/kulfold/az-orosz-specialis-szolgalatok-jeleztek-brusszelnek-terrorveszelyt-522040/
511. https://www.icij.org/investigations/panama-papers/
512. https://www.abc.net.au/news/2016-04-04/unprecedented-leak-of-offshore-financial-records-exposes-secrets/7293524?nw=0
513. https://www.dailymail.co.uk/news/article-3544794/Clintons-connected-numerous-people-named-Panama-Papers-including-Hillary-s-senate-campaign-finance-director.html
514. *WikiLeaks: Panama Papers Probe is ‚Media Attack Targeting Russia, Putin'.* Sputnik. 2016. április 10. https://sputniknews.com/world/201604101037770422-wikileaks-panama-papers-putin/

515. *Porridge and Politics: Best Quotes From Putin's 2016 Q&A*. Sputnik. 2016. április 15. https://sputniknews.com/russia/201604151038056515-putin-direct-line-quotes/
516. Putin saw the Panama Papers as a personal attack and may have wanted revenge, Russian authors say. *The Washington Post*. 2017. augusztus 28. https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/08/28/putin-saw-the-panama-papers-as-a-personal-attack-and-may-have-wanted-revenge-russian-authors-say/
517. https://www.politico.com/blogs/2016-dem-primary-live-updates-and-results/2016/04/panama-papers-bernie-sanders-hillary-clinton-221592
518. Putyintól az amerikaiak már előre bocsánatot kértek. *Magyar Idők*. 2016. április 8. https://magyaridok.hu/kulfold/putyintol-az-amerikaiak-mar-elore-bocsanatot-kertek-567769/
519. Putyin: Panama amerikai provokáció. *Magyar Hírlap*. 2016. április 15. http://magyarhirlap.hu/cikk/52626/Putyin_Panama_amerikai_provokacio
520. Pratt, R. (2001) *Projecting Paranoia. Conspirational Visions in American Film*. Kansas: University Press of Kansas. 7.
521. Bittman, L. (1990) The use of disinformation by democracies. *International Journal of Intelligence and Counter Intelligence* 4(2), 243–261.
522. Snyder, A. A. (1997) *Warriors of disinformation: American propaganda, Soviet lies, and the winning of the Cold War: an insider's account*. Arcade Publishing.
523. Melley, T. (2000) *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoia in Postwar America*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
524. Barkun, M. (2003) *A Culture of Conspiracy*. University of California Press, Berkeley, CA.
525. Turner, P. A. (1993) *I Heard it Through the Grapevine. California:* University of California Press. Parsons, S., Simmons, W., Shinhoster, F., Kilburn, J. (1999) A test of the grapevine: an empirical examination of conspiracy theories among African Americans. *Sociological Spectrum* 19, 201–222.
526. Enders, A. M. & Smallpage, S. M. (2018) Polls, plots, and party politics: Conspiracy theories in contemporary America. Joseph E. Uscinski (ed.): *Conspiracy theories and the people who believe them*, Oxford University Press, 298–318.
527. Fenster, M. (1999) *Conspiracy theories: Secrecy and power in American culture*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
528. Melley, T. (2000) *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoia in Postwar America*. Ithaca, NY: Cornell University Press. 17. oldal. (saját fordítás)
529. Goldberg, R. A. (2001) *Enemies Within: The Culture of Conspiracy in Modern America*. New Haven, CT: Yale University Press. 157.
530. Melley gondolatai egyébként némileg egybecsengenek Stanley Milgram (1974) elméletével, aki szerint az egyének kétféle „üzemmódban" tevékenykedhetnek: a „kiszolgáltatott állapotban" (agentic state) alapvetően mások akaratának engedelmeskednek, míg az „autonóm állapotban" saját maguk belső parancsszavának. Milgram azt állította, hogy amellett, hogy az engedelmeskedésre evolúciós hajlamunk is van, ennek gyakori megjelenésében komoly szerepe van annak a társadalomnak, mely alapvetően a tekintélynek való engedelmességre nevel, és azt jutalmazza. Ebből a szempontból Milgram még egy lépéssel tovább is megy, hiszen azt mondja: társadalmi rendszerünk bizonyos fokig valóban a represszióra épít.
531. Hofstadter, R. (2012) *The paranoid style in American politics*. Vintage.
532. A Deep State-ről bővebben: Sárosi Péter: *A Deep State összeesküvés-elmélet* (publikálatlan kézirat)
533. https://www.nytimes.com/article/what-is-qanon.html?fbclid=IwAR1y1h-SQDBKfhYbdIRBWtDDkOOLjoPJciPd5J51Wj336JowrYeRk7LlqGEU
534. https://www.dailydot.com/debug/who-is-qanon-jim-watkins-rumors/
535. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/11/16/5-facts-about-the-qanon-conspiracy-theories/
536. https://abcnews.go.com/Politics/men-qanon/story?id=73046374
537. https://thehill.com/homenews/campaign/523489-lauren-boebert-wins-colorado-house-race
538. https://www.theguardian.com/us-news/2020/nov/03/qanon-marjorie-taylor-greene-wins-congress
539. https://www.magyarhirlap.hu/velemeny/20200625-donald-trump-birkozasa-a-hatterhatalommal
540. https://kontra.hu/a-deep-state-es-az-elit-gyozelme-az-amerikai-neppel-szemben?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_202012
541. https://www.euronews.com/2020/10/23/qanon-in-europe-the-meteoric-rise-of-a-dangerous-conspiracy-theory-boosted-by-the-pandemic
542. Hillary Clinton Gives U.F.O. Buffs Hope She Will Open the X-Files. *The New York Times*. 2016. május 10. https://www.nytimes.com/2016/05/11/us/politics/hillary-clinton-aliens.html
543. 48 Percent Of Americans Believe UFOs Could Be ET Visitations. *Huffington Post*. 2013. szeptember 9. https://www.huffingtonpost.com/2013/09/11/48-percent-of-americans-believe-in-ufos_n_3900669.html
544. The President Who Doesn't Read. *The Atlantic*. 2018. január 5. https://www.theatlantic.com/politics/archive/2018/01/americas-first-post-text-president/549794/
545. Strommen, O.: Conspiracy theorist in chief? *Hate Speech International*. 2016. november 11. https://www.hate-speech.org/conspiracy-theorist-in-chief/
546. Trump is Still Touting Obama 'Birther' conspiracy theory behind closed doors. *Newsweek*. 2017. november 29. http://www.newsweek.com/trump-still-touting-obama-birther-conspiracy-theory-behind-closed-doors-725358
547. Donald J. Trump's Twitter, https://twitter.com/realDonaldTrump/status/411247268763676673
548. Donald Trump's Scalia-Conspiracy Pillow Fight. *The New Yorker*. 2016. február 17. https://www.newyorker.com/news/amy-davidson/donald-trumps-scalia-conspiracy-pillow-fight

549. Donald Trump and the „Amazing" Alex Jones. *The New Yorker.* 2016. június 23. https://www.newyorker.com/news/daily-comment/donald-trump-and-the-amazing-alex-jones
550. Alex Jones: Trump Has Called Me 3 Times in the Last Few Months. *NYmag.* 2018. január 4. http://nymag.com/daily/intelligencer/2018/01/alex-jones-trump-has-called-three-times-in-recent-months.html
551. Michael Flynn's troubling penchant for conspiracy theories. *Politifact.* 2017. február 14. http://www.politifact.com/truth-o-meter/article/2017/feb/14/michael-flynns-troubling-penchant-conspiracy-thoer/
552. What has Trump said about global warming? Eight quotes on climate change as he announces Paris agreement decision. *Newsweek.* 2017. január 6. http://www.newsweek.com/what-has-trump-said-about-global-warming-quotes-climate-change-paris-agreement-618898
553. https://www.reuters.com/article/us-usa-climate-regulations-factbox-idUSKCN1VJ2BP
554. https://www.nytimes.com/2020/06/09/nyregion/who-is-martin-gugino-buffalo-police.html
555. https://eu.usatoday.com/story/news/politics/2020/04/28/trump-defends-diamond-and-silk-despite-coronavirus-conspiracies/3039249001/
556. https://www.nytimes.com/2020/05/26/us/politics/klausutis-letter-jack-dorsey.html
557. Donald Trump retweets Britain First deputy leader's Islamophobic post. *The Independent.* 2017. november 29. http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/donald-trump-britain-first-retweet-muslim-migrants-jayda-fransen-deputy-leader-a8082001.html
558. https://slate.com/health-and-science/2018/01/oprah-winfrey-helped-create-our-irrational-pseudoscientific-american-fantasyland.html
559. https://www.pewresearch.org/politics/2019/12/17/in-a-politically-polarized-era-sharp-divides-in-both-partisan-coalitions/
560. Cognitive Ability and Vulnerability to Fake News. Researchers identify a major risk factor for pernicious effects of misinformation. *Scientific American.* 2018. február 6. https://www.scientificameri can.com/article/cognitive-ability-and-vulnerability-to-fake-news/
561. https://foreignpolicy.com/2020/10/16/us-election-interference-disinformation-china-russia-information-warfare/
562. https://www.forbes.com/sites/ebauer/2020/08/16/separating-fact-from-fiction-on-trump-and-the-post-officeand-why-it-matters/
563. https://www.bbc.com/news/election-us-2020-54811410
564. https://www.ctvnews.ca/world/america-votes/in-video-trump-recycles-unsubstantiated-voter-fraud-claims-1.5214492
565. https://www.cisa.gov/news/2020/11/12/joint-statement-elections-infrastructure-government-coordinating-council-election
566. https://edition.cnn.com/2020/12/01/politics/doug-ducey-donald-trump-arizona-voter-fraud-claims/index.html

567. https://www.politico.com/news/2020/11/09/republicans-free-fair-elections-435488?nname=politico-nightly&nid=00000170-c000-da87-af78-e185fa700000&nrid=0000014e-f10a-dd93-ad7f-f90f318e0001&nlid=2670445
568. Allport, G. W., & Postman, L. (1947) *The Psychology of Rumor.*
569. Nguyen, A., & Catalan, D. (2020) Digital mis/disinformation and public engagment with health and science controversies: fresh perspectives from COVID-19. *Media and Communication, 8*(2), 323–328.
570. WHO Covid-19 Dashboard, https://covid19.who.int/
571. Google Mobility Reports - https://www.google.com/covid19/mobility/
572. Forgas, J. P. (2001) The Affect Infusion Model (AIM): An integrative theory of mood effects on cognition and judgments.
573. Lee, S. A., Jobe, M. C., Mathis, A. A., & Gibbons, J. A. (2020) Incremental validity of coronaphobia: Coronavirus anxiety explains depression, generalized anxiety, and death anxiety. *Journal of anxiety disorders, 74,* 102268.
574. https://openvault.com/complimentary-report-Q120/
575. https://politicalcapital.hu/hireink.php?article_read=1&article_id=2513
576. Krekó P., Szicherle P.: A hiszékenység vámszedői. *Mindennapi Pszichológia,* 2020/2.
577. Ács Dániel (2020): https://444.hu/2020/03/23/dr-lenkei-belefekudhetek-egykad-koronavirusba-akkor-sem-lesz-semmi-bajom. 444.hu, 2020. május 23.
578. https://telex.hu/koronavirus/2020/09/29/miert-erinthetetlenek-a-jarvanytagado-orvos-celebek
579. https://www.urbanlegends.hu/2020/01/koronavirus-alhirek-konteok-kamukepek-hoaxok/
580. https://www.axios.com/axios-ipsos-poll-gop-skeptics-growing-deaths-e6ad6be5-c78f-43bb-9230-c39a20c8beb5.html
581. http://titkokszigete.hu/dr-lenkei-higgadtan-es-tudomanyosan-a-koronavirus-jarvanyrol/
582. Bucci, E., Andreev, K., Björkman, A., Calogero, R. A., Carafoli, E., Carninci, P., ... & Lipworth, B. (2020) Safety and efficacy of the Russian COVID-19 vaccine: more information needed. *The Lancet, 396*(10256), e53.
583. https://apnews.com/article/8509320385
584. https://vilagfigyelo.com/6-milliard-ember-eltorlesere-adtak-parancsot-vilmos-herceg-elszolta-magat-az-agenda-21-protokoll-kapcsan/
585. https://vilagfigyelo.com/mi-a-kapcsolat-a-koronavirus-jarvany-bill-gates-es-wuhan-kozott-de-hogy-jon-ide-az-5g-tenyek-es-dokumentumok/
586. https://eu.usatoday.com/story/news/factcheck/2020/06/12/fact-check-bill-gates-isnt-planning-implant-microchips-via-vaccines/3171405001/
587. https://www.bbc.com/news/52847648
588. https://www.theguardian.com/world/2020/may/03/mike-pompeo-donald-trump-coronavirus-chinese-laboratory
589. https://index.hu/tech/hoax/2020/04/08/kina-koronavirus-alhir-kutatas-sars-riport/?fbclid=IwAR13NYGBMpzJ5gdyW906VdUTWVJbpQpxvLKiC3_8fFhZjZvydeaJdwLo_CY

590. Andersen, K. G., Rambaut, A., Lipkin, W. I., Holmes, E. C., & Garry, R. F. (2020) The proximal origin of SARS-CoV-2. *Nature medicine, 26*(4), 450–452.
591. https://politicalcapital.hu/pc-admin/source/media/Euronews_Covid19_Summary_HU_200416.pdf
592. https://www.nbcnews.com/news/world/how-coronavirus-disinformation-caused-chaos-small-ukrainian-town-n1146936
593. Duggan, M., Ellison, N. B., Lampe, C., Lenhart, A., & Madden, M. (2015) Social media update 2014. *Pew research center* 19, 1–2. Duggan, M., & Smith, A. (2013) Social media update 2013: 42% of online adults use multiple social networking sites, but Facebook remains the platform of choice. *Pew Internet & American Life Project* 30. Greenwood, S., Perrin, A., & Duggan, M. (2016) Social media update 2016. *Pew Research* Center, 11(2), 1–18.
594. Matsa, K. E., & Shearer, E. (2018) News use across social media platforms 2018. *Pew Research Center, 10.*
595. Signorini, A., Segre, A. M., & Polgreen, P. M. (2011) The Use of Twitter to Track Levels of Disease Activity and Public Concern in the US during the Influenza A H1N1 Pandemic. *PloS One* 6(5)
596. Singh, L., Bansal, S., Bode, L., Budak, C., Chi, G., Kawintiranon, K., ... & Wang, Y. (2020) *A first look at COVID-19 information and misinformation sharing on Twitter.* arXiv preprint arXiv:2003.13907.
597. Depoux, A., Martin, S., Karafillakis, E., Preet, R., Wilder-Smith, A., & Larson, H. (2020) The pandemic of social media panic travels faster than the COVID-19 outbreak. Journal of Travel Medicine, March 2020
598. Tasnim, S., Hossain, M. M., & Mazumder, H. (2020) Impact of Rumors and Misinformation on COVID-19 in Social Media. *Journal of Preventive Medicine and Public Health* 53(3), 171–174.
599. Kouzy, R., Abi Jaoude, J., Kraitem, A., El Alam, M. B., Karam, B., Adib, E., ... & Baddour, K. (2020) Coronavirus goes viral: Quantifying the COVID-19 Misinformation Epidemic on Twitter. *Cureus,* 12(3)
600. Brennen, J. S., Simon, F., Howard, P. N., & Nielsen, R. K. (2020) Types, sources, and claims of Covid-19 misinformation. Reuters Institute, 7. https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/types-sources-and-claims-covid-19-misinformation
601. Romer, D., & Jamieson, K. H. (2020) Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the US. *Social Science & Medicine,* 263, 113356.
602. Matsa, K. E., & Shearer, E. (2018) News use across social media platforms 2018. *Pew Research Center, 10.*
603. Henkel, L. A., & Mattson, M. E. (2011) Reading is believing: The truth effect and source credibility. *Consciousness and cognition, 20* (4), 1705–1721.
604. Coman, A., & Hirst, W. (2015) Social identity and socially shared retrieval-induced forgetting: The effects of group membership. *Journal of Experimental Psychology: General, 144*(4), 717.

605. Pariser, E. (2011) *The filter bubble: How the new personalized web is changing what we read and how we think.* Penguin.
606. Van Bavel, J. J., Baicker, K., Boggio, P. S., Capraro, V., Cichocka, A., Cikara, M., ... & Drury, J. (2020) Using social and behavioural science to support COVID-19 pandemic response. *Nature Human Behaviour,* 1–12.
607. Brennen, J. S., Simon, F., Howard, P. N., & Nielsen, R. K. (2020) Types, sources, and claims of Covid-19 misinformation. Reuters Institute, 7.
608. https://edition.cnn.com/2020/03/30/world/coronavirus-who-masks-recommendation-trnd/index.html
609. https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/when-and-how-to-use-masks
610. Wilson, C. (2020) Smokers are Actually at a Higher Risk of Dying from Covid-19. *New Scientist* (1971), 246(3283), 8.
611. Changeux, J. P., Amoura, Z., Rey, F. A., & Miyara, M. (2020) A nicotinic hypothesis for Covid-19 with preventive and therapeutic implications. *Comptes Rendus Biologies* 343(1), 33–39.
612. Van Prooijen, J. W., & Jostmann, N. B. (2013) Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality. *European Journal of Social Psychology* 43(1), 109–115.
613. Van Prooijen et al. 121–132.
614. https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-brazil-hydroxychloroidUSKBN249396
615. Van Prooijen et. al 109–115.
616. https://www.elte.hu/content/a-koronavirussal-kapcsolatos-online-felmeres-elso-eredmenyei.t.20875
617. https://slate.com/human-interest/2020/12/coronavirus-orthodox-brooklyn-blima-marcus-emes.html
618. https://www.urbanlegends.hu/2007/05/afrika-madzsari-kongo-hoax/
619. Lakodalmas Rock Dalszövegíró Tanfolyam. http://rocktanfolyam.uw.hu/
620. https://www.boredpanda.com/fake-news-photos-viral-photoshop/
621. https://markets.businessinsider.com/news/stocks/world-s-largest-superhero-statue-to-be-built-in-hungary-1027952022
622. Spreading fake news is simpler than you think. Álhíreket terjeszteni könnyebb, mint gondolnád! https://youtu.be/-jjs_XbXk14
623. Loftus, E. F. (2005) Planting misinformation in the human mind: A 30-year investigation of the malleability of memory. *Learning & Memory* 12(4) 361–366.
624. https://www.journalism.org/2018/09/10/news-use-across-social-media-platforms-2018/
625. Csepeli Gy. (1998) *Előítélet és antiszemitizmus.* Jószöveg Műhely.
626. Harari, Y. N. (2016) *Sapiens.* Ford. Torma Péter. Bp., Animus Kiadó.
627. Hasher, L., Goldstein, D., & Toppino, T. (1977) Frequency and the conference of referential validity. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 16(1)

107–112. http://www.psych.utoronto.ca/users/hasherlab/PDF/Frequency%20and%20the%20conference%20Hasher%20et%20al%201977.pdf
628. Lewandowsky, S., Ecker, U. K., Seifert, C. M., Schwarz, N., & Cook, J. (2012) Misinformation and its correction: Continued influence and successful debiasing. *Psychological Science in the Public Interest* 13(3) 106–131.
629. Thorson, E. (2016) Belief echoes: The persistent effects of corrected misinformation. *Political Communication* 33(3) 460–480.
630. https://www.ifla.org/publications/node/11174
631. Final report of the High Level Expert Group on Fake News and Online Disinformation https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-nline-disinformation
632. Fact-checking in a „post-fact world" *The Washington Post*. 2016. május 19. https://t.co/LEtfKa3TjO
633. Barrera, O., Guriev, S., Henry, E., & Zhuravskaya, E. (2020) Facts, alternative facts, and fact checking in times of post-truth politics. *Journal of Public Economics*, *182*, 104123.
634. Krekó, P. (2020) Countering conspiracy theories and disinformation. In. Butter, M., & Knight, P. (Eds.) *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. Routledge.
635. Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015) The social, political, environmental, and health-related consequences of conspiracy theories. Bilewicz et al. (Eds.) *The psychology of conspiracy*. Routledge, 183–195.
636. Twitter bans ads from RT and Sputnik over election interference. *The Guardian*. 2017. október 26. https://www.theguardian.com/technology/2017/oct/26/twitter-bans-ads-from-russia-today-and-sputnik-over-election-interference
637. https://www.theguardian.com/world/2020/mar/19/twitter-to-remove-harmful-fake-news-about-coronavirus
638. https://about.fb.com/news/2020/10/supporting-public-health-experts-vaccine-efforts/
639. https://www.theverge.com/2020/10/14/21515796/youtube-covid-vaccine-misniformation-policy
640. https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/35
641. https://www.buzzfeednews.com/article/briannasacks/fbi-memo-conspiracy-theories-domestic-terrorism
642. https://www.theguardian.com/us-news/2020/oct/15/qanon-violence-crimes-timeline
643. https://www.france24.com/en/20121016-french--france-fury-anti-semitic-racist-twitter-trend-law-courts-sos-racisme-anti-semitism
644. Creating new policies together (twitter.com)
645. Russian Duma Bars RFE/RL, VOA As ‚Foreign Agents' (globalsecurity.org)
646. https://www.themoscowtimes.com/2019/01/17/restricting-foreign-ownership-media-legal-russias-top-court-rules-a64178

647. https://www.hrw.org/news/2020/06/18/russia-growing-internet-isolation-control-censorship
648. Lehet persze amellett érvelni, hogy a nem demokratikus országok államilag finanszírozott médiáját erősebben befolyásolja a hivatalos politika, mint a demokratikus államokét, a Twitter ez esetben mégsem következetes saját deklarált irányelvéhez. Lásd New labels for government and state-affiliated media accounts. Twitter, 2020. augusztus 20. https://blog.twitter.com/en_us/topics/product/2020/new-labels-for-government-and-state-affiliated-media-accounts.html
649. Emmanuel Macron promises ban on fake news during elections. *The Guardian*. 2018. január 3. https://www.theguardian.com/world/2018/jan/03/emmanuel-macron-ban-fake-news-french-president
650. https://www.loc.gov/law/help/fake-news/france.php#_ftn8
651. Pomerantsev, P. (2019) *This is NOT propaganda: Adventures in the war against reality*. Hachette UK.
652. Wintersieck, A. L. (2017) Debating the truth: The impact of fact-checking during electoral debates. *American Politics Research* 45(2), 304–331.
653. Shin, J., & Thorson, K. (2017) Partisan selective sharing: The biased diffusion of fact-checking messages on social media. *Journal of Communication* 67(2), 233–255.
654. Facebook promised to tackle fake news. But the evidence shows it's not working. *The Guardian*. 2017. május 16. https://www.theguardian.com/technology/2017/may/16/facebook-fake-news-tools-not-working
655. http://abcnews.go.com/alerts/fact-or-fake
656. YouTube will start labeling videos from state-funded broadcasters. *The Verge*. 2018. január 2. https://www.theverge.com/2018/2/2/16964190/youtube-state-funded-broadcasters
657. Konspiratori. https://www.konspiratori.sk/
658. Orosz G., Krekó P., Paskuj B., Tóth-Király I., Bőthe B., & Roland-Lévy, C. (2016) Changing Conspiracy Beliefs through Rationality and Ridiculing. *Frontiers in Psychology* 7. 1525.
659. Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., & Furnham, A. (2014) Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition* 133(3), 572–585.
660. Sunstein, S. R., Vermeule, A. (2009) Conspiracy theories: causes and cures. *Journal of Political Philosophy* 17. 202–227.
661. Griffin, D. R. (2011) *Cognitive infiltration: An Obama appointee's plan to undermine the 9/11 conspiracy theory*. Interlink Books.
662. Összefoglalásukat lásd: Douglas, K. M., Sutton, R. M., Jolley, D., & Wood, M. J. (2015) The social, political, environmental, and health-related consequences of conspiracy theories. *The Psychology of Conspiracy*. Routledge, 183–195.
663. Leman PJ, Cinnirella M. (2013) Beliefs in conspiracy theories and the need for cognitive closure. *Frontiers of Psychology* 4, 378.
664. Krekó P.: Challenge of conspiracy theories – how to enhance critical thinking. *Open Democracy*. 2014. szeptember 4. https://www.opendemocracy.net/can-

europe-make-it/p%C3%A9ter-krek%C3%B3/challenge-of-conspiracy-theories-%E2%80%93-how-to-enhance-critical-thinking-a
665. Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., and Furnham, A. (2014) Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition* 133, 572–585.
666. Banas, J. A., and Miller, G. (2013) Inducing resistance to conspiracy theory propaganda: testing inoculation and metainoculation strategies. *Human Communication Research* 39, 184–207.
667. Cichocka, A., Marchlewska, M., & de Zavala, A. G. (2016) Does self-love or self-hate predict conspiracy beliefs? Narcissism, self-esteem, and the endorsement of conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science* 7(2), 157–166.
668. Robins R. S., Post, J. M. (1997) *Political Paranoia.* Yale University Press, New Haven.
669. Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017) Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives* 31(2), 211–36.
670. Spohr, D. (2017) Fake news and ideological polarization: Filter bubbles and selective exposure on social media. *Business Information Review* 34(3) 150–160.
671. Krekó, P. Populism in Power. In. *The Psychology of Populism – The Tribal Challenge to Liberal Democracy.* Edited by Joseph Paul Forgas, William D. Crano, Klaus Fiedler. Megjelenés előtt.
672. https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/sep/06/populists-silent-majority-loud-minority
673. https://merce.hu/2018/11/10/az-orbanok-es-trumpok-sikerenek-kulcsa-a-sajat-torzsek-megszervezese/
674 Sidanius, J. & Pratto, F. (2001) *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression.* Cambridge University Press.
675. Schmitt, C. & Lajos, C. K. (2002) *A politikai fogalma: válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Osiris.
676. Levitsky, S. & Ziblatt, D. (2018) *How Democracies Die.* Broadway Books.
677. Freud, S. (1982) *Rossz közérzet a kultúrában.* Ford. Linczényi Adorján. Bp., Kossuth Kiadó.
678. Fukuyama, F. (2018) *Identity: Contemporary identity politics and the struggle for recognition.* Profile Books.

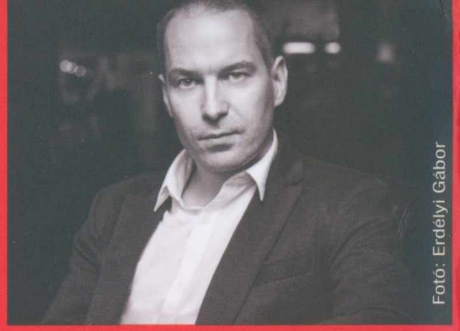

Fotó: Erdélyi Gábor

Krekó Péter szociálpszichológus. Az ELTE PPK Szociálpszichológia Tanszékének docense, a Political Capital Institute igazgatója. 2016–2017-ben Fulbright-ösztöndíjas vendégoktató volt az egyesült államokbeli Indianai Egyetemen, majd a Johns Hopkins Egyetem Bologna Intézetének külső munkatársaként is dolgozott. Jelenleg a Washingtoni Center for European Policy Analysis agytröszt munkáját is segíti külső munkatársként. Fő kutatási témái a dezinformáció, az álhírek és az összeesküvés-elméletek, az autoriter politikai befolyás Nyugaton, illetve ennek kapcsolata az európai populizmussal és radikalizmussal. Ezen témákban tudományos publikációin túl rendszeresen jelennek meg írásai és nyilatkozatai vezető nyugati médiumokban.

9 789635 430437
www.athenaeum.hu | 3999 Ft

HÁTTÉR. HATALOM. HÁTTÉR.

Miért dőlünk be az álhíreknek és összeesküvés-elméleteknek?

Miért hisszük azt, hogy mindig csak mások lehetnek álhírek áldozatai, de mi sohasem?

Milyen társadalmi reflexek hívják életre és tartják mozgásban az összeesküvés-elméleteket?

Miért és kik terjesztik az álhíreket a koronavírus-járvány idején?

Magyarországon Krekó Péter 2018-ban megjelent hiánypótló könyve vizsgálta először tudományos mélységgel és igényességgel az összeesküvés-elméleteket és álhíreket. A kötet olvasmányos stílusban mutatja be az összeesküvés-elméletek és álhírek társadalom-lélektani és politikai mozgatórugóit. Az új, javított kiadás az elmúlt két év történéseire is reagál, és a koronavírus-járványnak és a modern „törzsi" mítoszoknak is szentel egy-egy fejezetet.

Csatlakozzon közösségünkhöz, vegyen részt nyereményjátékainkban!
www.facebook.com/athenaeumkiado